

ERDÉLYI TÁRSADALOM

Társadalomtudományi szakfolyóirat

19. évfolyam, 1. szám

Kolozsvár

2021

ERDÉLYI TÁRSADALOM



Társadalomtudományi szakfolyóirat

19. évfolyam, 1. szám

Kolozsvár
2021

Erdélyi Társadalom

A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Szociológia és Szociális Munka Intézete
és a Max Weber Társadalomkutatásért Alapítvány lektorált folyóirata.
Megjelenik évente két alkalommal.

Alapítók: Horváth István, Magyarai Tivadar, Péter László, Veres Valér

Főszerkesztő: Veres Valér

Lapszámfelelős szerkesztő: Horváth István

Szerkesztőbizottság

Benedek József, Berszán Lídia, Csata Zsombor, Dávid-Kacsó Ágnes (főszerkesztő-h.),
Geambaşu Réka, Horváth István, Kiss Dénes, Magyarai Tivadar, Pásztor Gyöngyi, Péter László

Szerkesztőtanács / Advisory Board

Bárdi Nándor (kutató, TK Kisebbségkutató Intézet, Bp.), prof. Csepeli György (ELTE Bp.,
Miskolci Egyetem), Kuczi Tibor, Ladányi János, Lengyel György (Budapesti Corvinus
Egyetem), Mezei Elemér, Pászka Imre (Szegedi Tudományegyetem), Szabó Béla
(Babeş–Bolyai Tudományegyetem), Tamás Pál (Társadalomtudományi Kutatóközpont, Bp.)

Olaszszerkesztés, korrektúra: Dénes Gabriella

Honlapfelelős szerkesztő: Dániel Botond

Szerkesztőségi titkár: Rusu Szidónia

Borítóterv: Módi István-Hunor

DTP: Virág Péter

A szerkesztőség postacíme

Revista „Erdélyi Társadalom”

Str. Dostoievski/Plugarilor nr. 34, RO–400075 Cluj-Napoca/Kolozsvár
Telefon +40 264 599 461, fax: +40 264 430 611. E-mail: et.socasis@ubbcluj.ro

Folyóiratunk a ProQuest, GESIS, DataCite, CEEOL és az Index Copernicus nemzetközi
adatbázisok által jegyzett, a tanulmányok online letölthetők a CEEOL oldaláról.

A tanulmányok beküldésével kapcsolatos információk és a régebbi számok elérhetők
a www.erdelyitarsadalom.ro honlapon.

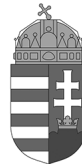
A kiadványhoz érkezett kéziratok megjelentetéséről két külső szaklektor anonim bírálata
(double-blind peer review) alapján a szerkesztőség dönt.

Kiadó: Presa Universitară Clujeană

Nyomda: Incitato

ISSN: 1583–6347

A lap kiadását támogatja:



MINISZTERELNÖKSÉG



A kiadvány megjelenését a Magyar Tudományos Akadémia támogatta.

Tartalom

1. Összpont: Az államszocializmus társadalomtörténete

HORVÁTH ISTVÁN: Románia dekrétgyermekai. Az elszabotált rendszerintegráció.....	9
KISS ÁGNES: Mindennapi értékvilág az államszocializmusban.	
A lopás és a lopással kapcsolatos önfeloldozási mechanizmusok	39
SZENTESI-NEJUR SZENDE: A mikrorajon mint életvitelszervezési keret Romániában.	
Tervek és megvalósulások	57
KOVÁCS ESZTER: „ <i>A Dalmát kiskutyát is megnéztük volna ötször és tízszer ...</i> ”.	
A videózás jelensége a Gyergyói-medencében az 1980-as években	73

2. Mezőny

NAGY NOÉMI: A társadalmi tőke női vállalkozások működtetésében betöltött szerepe	95
--	----

3. Recenzió

KUSTÁN MAGYARI ATTILA: A szélsőjobboldal (negyedik) kísértete járja be (Cas Mudde <i>The Far Right Today</i>)	121
---	-----

A szerzőkről.....	123
-------------------	-----

Table of Contents

1. Focus: The Social History of State Socialism

ISTVÁN HORVÁTH: The “decret” children of Romania. The sabotaged system integration...9	
ÁGNES KISS: Everyday value system under state socialism. Theft and self-exoneration through selective moral disengagement	39
SZENDE SZENTESI-NEJUR: The microraiion as a framework for organising life in Romania. Plans and implementations	57
ESZTER KOVÁCS: “ <i>We could have looked at the Dalmatian puppy five and ten times...</i> ”. The <i>video</i> phenomenon in the Gheorgheni Basin in the 1980s	73

2. Field

NOÉMI NAGY: The role of social capital in running women’s entrepreneurship.....	95
---	----

3. Reviews

ATTILA KUSTÁN MAGYARI: The (fourth) ghost of the far right (Cas Mudde <i>The Far Right Today</i>)	121
--	-----

About the Authors.....	123
------------------------	-----

ET

ÖSSZPONT: AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS
TÁRSADALOMTÖRTÉNETE

1

Horváth István¹

Románia dekrétgyermekei. Az elszabotált rendszerintegráció

Kivonat

A dekrétgyermek kifejezés az 1966-os abortusztilalom után születettek kiemelkedően nagy lélekszámú kohorszaira vonatkozik. A tanulmány egyrészt a dekrétum demográfiai előzményeit, népességpolitikai céljait és eszköztárát, valamint annak kudarcát és következményeit tekinti át. Majd a második részben a dekrétgyermek-generáció társadalmi integrációját tekinti át a formális oktatáson keresztül a munka világába történő átmenetig. Mindezt beágyazva olyan átfogó társadalomtörténeti folyamatokba, mint a munka társadalmi szervezésének a változása az államszocializmus időszakában (az átmenet a háztáji, informális munkából a szervezeti keretekbe ágyazott bérmunkába) és a formális oktatás kiterjesztése. A statisztikai adatok feldolgozására és másodelemzésére épülő tanulmány alapvetően egy kudarctörténet, hisz a dekrétgyermekek kollektív életpályájának az alakulása egyben az államszocializmus által felvállalt gazdasági és társadalomalakítási projekt ellentmondásai súlyosbodásának a folyamata is.

Kulcsszavak: abortusztilalom, irányított termékenység, szocialista modernizáció, rendszerintegráció, romániai államszocializmus

Abstract. The “decret” children of Romania. The sabotaged system integration

The term “decret child” refers to the exceptionally large cohorts born after the abortion ban of 1966. The paper reviews the demographic antecedents, population policy goals and instruments of the decree, as well as its failure and consequences. Then, in the second part, it traces the social integration of the decree-child generation through formal education to the transition to the world of work. All this is embedded in broad social historical processes such as the change in the social organisation of work during the period of state socialism (the transition from backyard informal work to wage labour embedded in an organisational framework) and the expansion of formal education. The analysis, based on the processing of statistical data and on a second analysis, is essentially a failure story, since the evolution of the collective life of the decree children is also a process of exacerbating the contradictions of the project of economic and social transformation undertaken by state socialism.

Keywords: abortion ban, controlled fertility, socialist modernization, system integration, Romanian state socialism

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article

Horváth István (2021). Románia dekrétgyermekei. Az elszabotált rendszerintegráció. *Erdélyi Társadalom*, 19(1), 9–37. <https://doi.org/10.17177/77171.254>

¹ Egyetemi tanár, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Szociológia és Szociális Munka Kar; igazgató, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár. E-mail: ihorvath66@hotmail.com.

A tanulmány ingyenesen letölthető a CEEOL-ról: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=928> és a GESIS adatbázisából: <http://www.da-ra.de/dara/search?lang=en&mdlang=en>.

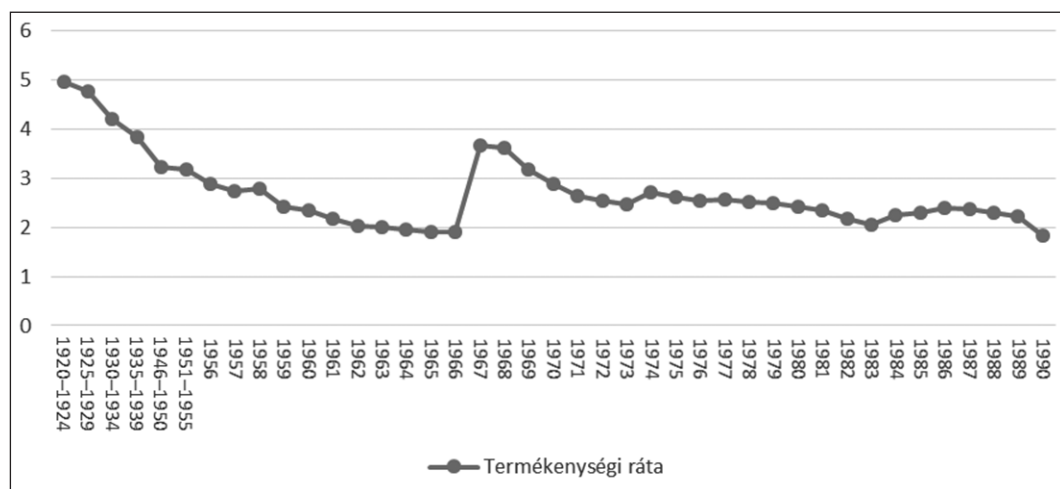
1966 végén lépett érvénybe egy, az 1957-től érvényben levő, megengedő (egyszerűen kérésre történő) abortuszszabályozást felváltó rendelet. Ez 1967-től kezdődően drasztikus korlátozásokat vezetett be. A művi vetélést előzetes orvosi beleegyezéshez köthették, amelyet csak nagyon kivételes esetekben lehetett engedélyezni (nemi erőszak, incesztus nyomán felmerülő terhesség, a magzat vagy az anya orvosiilag megállapítható veszélyeztettsége, illetve a 45 éven felüli vagy a négy- vagy annál több gyermekes anyák esetében) (Decret nr. 770, 1966). Ez a következő években született kohorszok lélekszámának drasztikus növekedésével járt. Köztudati értelmezés szerint az ebben a periódusban született gyermekek egy jó része a korlátozó rendelet/dekrétum okán, nyomán jött világra, és ezért nevezte el ezeket dekrétgyermekeknek (decreței). Ez kifejezi egyrészt azt az elgondolást, hogy az ebben a periódusban születettek nagyrésze a létezését nagy eséllyel a törvényes szigorításnak „köszönheti”. Másrészt azt a felhalmozódó (viszonylag diffúz) tapasztalást, hogy ezeknek az évjáratoknak a kollektív biográfiájára számos vonatkozásban kihatott a kohorszok/évjáratok rendkívül nagy volumenének a ténye.

Az abortusztilalom kapcsán felvetődő különböző vonatkozásokat viszonylag átfogóan körüljárta a szakirodalom. Mindenekelőtt a demográfiai, népesedéspolitikai vonzatait, de a női egészségre, illetve az egyén (mindenekelőtt a nők) és a totalitárius rendszer között kialakult viszonyt tükröző nagyon is problematikus viszonyhelyzet megjelenítéseként is tárgyalták (Andrei & Branda, 2015; Berelson, 1979; Hord et al., 1991; Keil & Andreescu, 1999; Kligman, 1992, 1995, 1998; Massino, 2019; Stenvoll, 2007; Teitelbaum, 1972). Víznyomlag kevés elemzés született arra vonatkozóan, hogy miként kezelte a román államszocialista rendszer az abortusztilalom nyomán világra jött, az előzőekhez képest messze kiemelkedő volumenű kohorszok helyzetét (Georgescu, 2015; Pop-Eleches, 2006). Illetve, hogy milyen hatást gyakorolhattak ezek a kohorszok a rendszernek a hetvenes évek végétől egyértelműen jelentkező, a nyolcvanas évek során meg hihetetlenül elmélyülő krízisére.

Jelen tanulmány ebben a vonatkozásban szeretne hiánypótló lenni azáltal, hogy társadalomtörténetileg végigköveti a dekrétgyermek-generáció rendszerintegrációjának különböző vonzatait.

I. AZ ABORTUSZTILALOM MINT DEMOGRÁFIA MEGOLDÁS?

Romániában az első demográfiai átmenet (váltás a magas termékenységű és halandóságú demográfiamodellről egy alacsony termékenységű és halandóságúra) kezdetét 1921-re teszik (Rotariu et al., 2017: 47–48). Persze a termékenység lassú csökkenésének a jelei már 1880–1918 között is mutatkoztak, azonban a két világháború között, regionális viszonylatban, a három-négy gyermekes családmoddellel még mindig a legnagyobbak között volt (Rotariu, 2006: 13).



1. ábra. A teljes termékenységi arányszám alakulása Romániában 1920–1990 között – kiválasztott periódusátlagokra és évekre*

Figure 1. Evolution of the Total Fertility Rate in Romania 1920–1990 – selected period averages and years*

* Saját szerkesztés. Forrás: Trebici & Hristache (1977: 330), World Bank (2021)

Viszont az államszocializmus időszakában a sajátos, mondhatni extrém népesedéspolitikát meghatározó döntések következtében a termékenységi mutatók eléggé sajátos képet vázolnak fel. A romániai államszocializmus demográfia-, pontosabban termékenységtörténete hozzávetőleg négy nagyobb szakaszra osztható:

- 1949–1956: a háborút követő stabilizálódást és a törvényileg érvényesített abortusztilalmat követően a szaporodási mutatók (amelyek 1940–1945 között jelentősen visszaestek) valamelyest stabilizálódnak, de sohasem érik el a második világháború kitörését megelőző szintet. 1937-ben 1000 lakosra vetítve, éves átlagban az élve születések aránya 30,8‰, 1945-ben 19,6‰. A háborút követően az élve születések átlagosan 25‰ körül mozognak. A három-négy gyermekes családmodellt egyértelműen felváltja a két-három gyermekes.
- 1958–1966: a termékenységi ráta gyors mértékben csökken (1000 lakosra vetítve 1958-ban az élve születések aránya 21,6‰, a természetes szaporulat 12,9‰; 1966-ra viszont az élveszületések 14,3‰-re, a természetes szaporulat 6,1‰-re csökkent. A családmodell tart a kétgyermekes felé, sőt az 1965-re számított teljes termékenységi ráta már 1,9‰ (Rotariu, 2006: 14).
- 1967–1973: az abortusztilalom érvényesítésének az első évében az élve születések aránya 27,4‰, a természetes szaporulat 18,1‰; viszont a mutatók fokozatosan csökkennek, 1972-re az élve születések aránya 18,8‰, a természetes szaporulat 9,6‰.
- 1974–1989: a fokozatos csökkenés a jellemző, az államszocializmus utolsó évére, 1982-re már közelít az abortusztilalom előtti szinthez (Trebici, 1984: 444), 1989-re az élve születések 16‰-re, a természetes szaporulat 5,3‰-re esik vissza.

Adatok forrása CNS (1990: 67), Rotariu et al., (2017), Mitchell (1998: 107, 114).

Tény, hogy mind az 1949–1956 közötti demográfiai növekedés, mind az azt követő, 1958–1966 közötti demográfiai csökkenés egyértelműen összefüggésbe hozható az abortuszpolitikával. Románia 1948-ban szigorító abortuszpolitikát vezet be, általában kriminalizálva (a Büntető törvénykönyv hatálya alá helyezve) annak legtöbb formáját és helyzetét. 1955-től enyhítenek ezeken a rendelkezéseken, és 1957-ben gyakorlatilag nemcsak dekriminalizálják (kivéve a büntetőjogi hatáskörből), hanem kérésre végrehajtott orvosi beavatkozásként, mindössze 30 lejért (az átlagbér 1957-ben 671 lej) elérhetővé téve elvben minden igénylő számára (Bolovan, 2004: 287; David & McIntyre, 1981: 179).

Ez a fordulat nem rendkívüli és nemcsak Romániára jellemző, a kérésre végrehajtott művi abortusz az 1950-es évek közepétől szovjet mintára (ahol 1955-től teszik ugyanezt lehetővé) elérhetővé válik majdnem a teljes közép-kelet-európai szocialista tömbben (Stenvoll, 2007: 35).

A megengedő abortuszpolitikára történő váltásnak több vonzatát hangsúlyozzák különböző szerzők. Hatott társadalmi hangulatszabályozóként, mindenekelőtt a Sztálin halálát követő rendszerellenes indulatok mérséklésében játszatható szerepet (Bolovan, 2004). De nem elhanyagolhatóak a reprodukív szabályozási lehetőségnek az ideológiai, társadalom(át)alakító vonzatai sem, amelyek egyszerre vonatkoznak a női emancipációra, a nők nagyobb mértékű bevonására az iparba vagy általában a családtervezésre és a hagyományos családmodell újragondolására (Massino, 2019: 257; Scott, 1978; Soulet, 1998: 43–44). Sőt fellelhető mögötte a marxista ideológiaalapú demográfiai optimizmus is, amelynek megfelelően a termékenységszökkenés a kapitalizmus krízisével hozható összefüggésbe. A szocialista berendezkedésre jellemzőnek vélt méltányosabb elosztási rendszer „felszabadítja” általában a munkásosztály reprodukív viselkedését, vagyis egyes marxista elgondolások szerint a demográfiai átmenetnek a termékenységszökkenéssel járó fázisa nem következik be (David & McIntyre, 1981: 35; Drezgic, 2010: 191–192).

Az talán nem mellékes, de most részletesebben nem kifejtendő társadalomtörténeti mozzanat, hogy a reprodukív önrendelkezés (mely jogot emberi alapjogként a hatvanas évek közepétől kezdődően kezdnek kidolgozni, kodifikálni) eszköztáraként a Nyugaton egyre inkább elterjedő családtervezési eszközökkel és technológiákkal (fogamzásgátló tableta, méhen belüli fogamzásgátló eszközök, óvszer stb.) szemben az ötvenes-hatvanas években társadalmi szinten inkább egyfajta hivatalos távolságtartás tapasztalható a szocialista tömbön belül, így akár indirekt módon is, de a más családtervező eszközökhöz képest előnyben részesítik a művi vetélést (Drezgic, 2010; Frejka, 2008b). Romániára ez kiemelten is igaz, hisz annak ellenére, hogy az ötvenes évektől a nem kívánt terhesség megelőzésére szolgáló eszközök egy része elérhető, sőt a nőgyógyászati rendelőkben kampányszerűen népszerűsítették is (David & McIntyre, 1981: 186), az abortusz maradt a leggyakrabban használt családtervezési módszer. 1958-ban 129 500 abortuszt regisztráltak, azaz minden élve születésre 0,3 abortusz jutott, de 1965-re ez a szám hihetetlen mértékben megnövekedett, ekkor 1,1 millió abortuszt hajtottak végre, azaz minden élve születésre négy abortusz jutott, ami messze a legnagyobb mutatónak számított a szocialista tömb államaiban (David & McIntyre, 1981: 61–62, 180).

Tény, az ideológiaalapú demográfiai optimizmus nem vált be. A megengedő abortuszpolitikának a következtében 1962-ben a születések és a halálozások száma hozzávetőleg kiegyenlítődik, tehát demográfiai stagnálás következik be, majd 1965–1966-ra egyértelművé válik a perspektivikus népességfogyás is. Ez a trend viszont egyáltalán nem volt összhangban a szocializmus

jövőjét tervezőknek az elképzeléseivel. Ugyanis számításaik szerint már a demográfiai stagnálással is az iparosítási politika jövője kerülhetett veszélybe. A növekvő ipar munkaerőigényeit nagyrészt faluról történő népességelvonással tervezték biztosítani, és a stagnáló számú népesség esetén az akkori előrejelzések szerint ez már középtávon, az 1970-es évek második felétől kezdődően kérdésessé tette volna a mezőgazdasági tevékenységek fenntarthatóságát, és oda vezetett volna, hogy 1990-re csak az aktív népesség 15%-a maradt volna falun (Moskoff, 1980: 599). Az abortusztilalommal kezdetét vevő pronatalista politika egyértelmű célkitűzése az volt, hogy a demográfiai folyamatokat az ipari fejlesztési ambíciókhoz igazítsa, és ambiciózus módon 1990-re 25 milliós, 2000-re 30 milliós népességet vetített előre, ami évi 18–20%-os élveszülési rátát feltételezett volna (Bejenaru & Spiridon, 2017a: 30–31, 43).

És az sem véletlen, hogy a hatvanas évek második felétől kezdődően az eladdig a családtervezés megengedőbb eszköztárával kísérletező szocialista államok legtöbbje valamilyen formában átállt olyan termékenységszöszönző politikákra, amelyek már ötvözik a korlátozóbb családtervezést az ösztönző családtámogatással. A kor romániai demográfiai szakirodalma például ezt a pronatalista fordulatot (melynek a radikális abortusztilalom a meghatározó eleme) a „redresarea natalității” (a termékenység újbóli szintre hozása) fogalmat használja (Trebici, 1972, 1984; Trebici & Hristache, 1977).

2. A PRONATALISTA POLITIKA ESZKÖZRENDSZERE

A hatvanas évek második felétől kezdődően a pronatalista politikai irányváltás megtörténik a szocialista tömb minden államában, viszont az eszköztárakat illetően már jelentős eltérések tapasztalhatóak. Többnyire ösztönző/támogató családpolitikai intézkedéseket kombináltak enyhé tiltó/korlátozó rendelkezésekkel a születésszabályozás (beleértve az abortuszt is) terén (David & McIntyre, 1981; Drezgić, 2010). Ám ezen az általános trenden belül nem túlzott azt állítani, hogy Románia bizonyos vonatkozásokban különutasnak számított.

A legtöbb szocialista állam ugyanis tényleg valamennyire korlátozóan szabályozta az abortuszt, de a családtervezéshez szükséges eszköztárakat valamilyen mértékben és formában elérhetővé tette. Ehhez képest Romániában a legális abortusz lehetőségét egyik napról a másikra drasztikusan szűkítették (Bejenaru & Spiridon, 2017a: 30). És habár a kezdetekben formálisan nem tiltották meg a hozzáférést a fogamzásgátló eszközökhöz, az előzetesen forgalmazott (és a nőgyógyászati rendelőkben kampányszerűen népszerűsített) eszközök és termékek behozatalát felfüggesztették, 1967-től kezdődően egyre nehezedett az ezekhez való hozzáférés, majd (sok más termékhez hasonlóan) alapvetően majdhogynem csempészáru kategóriába sorolható, kivételesen és kivételezettek számára beszerezhető terméknek kezdett számítani. Majd a nyolcvanas évek közepétől számos, orvosi beavatkozást feltételező (spirálbeültetés) vagy orvosi javallatra felírható fogamzásgátlót formálisan is betiltottak (Bejenaru & Spiridon, 2017a: 35–36). A hetvenes évek második felében Romániában a termékeny korú nők 1%-a használt fogamzásgátló tablettát és 6%-a óvszert, és statisztikailag nem volt mérhető a méhen belüli beültethető eszközt (spirált) használók aránya. Összehasonlításképpen, ugyanebben a periódusban Magyarországon a nők 53%-a használt fogamzásgátló tablettát, 5%-a óvszert és 26%-a spirált. Vagy az akkor népesedéspolitikailag konzervatívabb irányt követő lengyeleknél 10% használt fogamzás-

gátló tablettát, 19% óvszert és 2% spirált (Macura, 2003: 43). A szocialista tömbön belül ehhez hasonló, a családtervezési eszközökhöz való hozzáférést drasztikusan korlátozó intézkedéseket Románián kívül csak Albániában foganatosítottak (David & McIntyre, 1981: 71, 186).

A reprodukív viselkedés szabályozásának korlátozó, sőt már kényszerítő elemei más vonatkozásokban is tetten érhetőek, melyeket a szakirodalomban *reprodukciós kényszerként, a női testnek, magának a szülésnek az államosításaként, reprodukív célokra történő kisajátításaként* írnak le (Andrei & Branda, 2015; Bejenaru & Spiridon, 2017a; Kligman, 1995: 25; 1998; Verdery, 1996: 65). Ez azt jelentette, hogy a pronatalista politika nemcsak korlátozta a különböző családtervezési eszközökhöz történő hozzáférést, hanem bizonyos értelemben vett tervszámok formájában számonkérte azt az egészségügyi rendszertől, amely a terhességek korai azonosításának az érdekében sokszor kényszerítő jelleggel kiterjesztette a nőgyógyászati vizsgálatokat,² hogy biztosítsák/kényszerítsék a megfogant magzat kihordását. Hisz az ilyen vizsgálatok lehetőséget adtak a terhesség korai azonosítására, melyet követően a nők számára már kevés, sőt szinte semmi esély nem maradt, hogy a „nem hivatalos társadalmon” belül működő abortuszlehetőségeket kihasználják. Illetve spontán abortusz esetén erre szakosodott (menstruációs rendőrség néven elhíresült) belügyi és titkosszolgálati szervek nemegyszer megalázó formákban vizsgálták ki az egyes eseteket (Nelson et al., 2014: 46).

A román államszocialista rendszer más eszközökkel is próbálta a biológiai reprodukciót az egyéni életutak kötelezően bekövetkező mozzanatává tenni. Az 1966 végi abortusztilalommal majdnem párhuzamosan két olyan rendelet is napvilágot lát, amely ezt célozza meg egyrészt a gyermektelenek többletadózásával, másrészt a válások rendkívüli megnehezítésével. Mindkettő az abortusztilalommal majdnem egy időben látott napvilágot. A gyermektelenségi adót minden olyan 25 év feletti fogamzásképes férfire és nőre kivetették, akinek nem volt gyermeke. 1966-ban ez még csak a jövedelemadónak a 10%-kal történő növelését jelentette. Később a levont összeg növekedett, például 1985-ben a havi 2827 lejese nettó átlagbért kereső személy jövedelmének 10%-át (285 lejt) fizette ki gyermektelenségi hozzájárulásként (Bejenaru & Spiridon, 2017b: 75–76, 86–87). Ugyancsak 1966-ban módosítják a Polgári törvénykönyv válásra vonatkozó paragrafusait. Ennek az általánosabb kontextusa a társ kapcsolati viszonyok második világháború utáni alakulására vezethető vissza. Ha 1946-ban 100 házasságra 11,6 válás, 1965-re már majdnem duplája, 22,5 válás jutott (Rothenbacher, 2013: 838). Ez a jelenség nem volt rendkívüli a régióban, viszont a házasságok felbontását megnehezítő romániai törvényes változások, szigorítások mindenképpen annak tekinthetőek. Egyrészt leszűkítette a válóokként felhozható tényállások körét, másrészt jelentősen meghosszabbította az eljárást (esetenként differenciáltan, de minimum féléves békülési, kiengesztelési időszakot előírva), illetve drágította az eljárás bélyegilletékét, felemelve azt három- és hatezer lej közötti összegre (Bejenaru & Spiridon, 2017b: 77–82; David & McIntyre, 1981: 86–67). Csak viszonyítási alapként: 1966-ban a nettó átlagbér 1083 lej volt. Vagyis egy átlagos keresetű egyén legkevesebb negyedévi jövedelmét kellett bélyegilletékre kifizessze, és ez még az eljárási költségeknek csak egy részét

2 A legtöbb rutinvizsgálat kötelező részévé tették, így például az egyszerű fogröntgen elkészítése előtt a nők be kellett térjenek a nőgyógyászhoz is, hogy nehogy a sugárzás „ártson” az esetleg megfogant magzatnak.

fedezte. Megalapozott becslések szerint akkoriban egy válás összköltsége elérhette a 10 000 lejt is (Moskoff, 1980: 604). Habár a válási feltételek szigorításának, az elváltak állami stigmatizálásának (Massino, 2019: 21–22) volt egy általánosabb közerkölcsi vonatkozása is, viszont a különböző előkészítő gyűlések jegyzőkönyvei arra engednek következtetni, hogy a cél egyértelműen a családnak mint reprodukív egységnek az egyben tartása volt (Bejenaru & Spiridon, 2017a, 2017b).

A kényszerítő eszköztár rövid áttekintése is rávilágít arra, hogy a román államszocializmus milyen mértékben és formákban követte a posztstálini időszakban is a totalitáriánus társadalmak logikáját, amely a teljes társadalom feletti ellenőrzést, alapvetően az állam és a társadalom közötti különbség felszámolását célozza meg (Mastnak, 2005: 333).

A kényszerítő mozzanatok mellett megemlítenedők az ösztönző, támogató jellegűek is. Az egyik ilyen általános jellegű, de nem mindenre kiterjedő, az állami alapból épülő lakások kiutalásának a rendszere, amely során figyelembe veszik a családon belüli gyermekszámot. Viszont ez mindenekelőtt az ipari munkásságot és a más városi alkalmazotti rétegeket érintette, a falusi parasztság vagy a faluról ingázó rétegek kimaradtak ebből.

A legátfogóbb és nagyságrendjében, valamint folyamatosságában a legfontosabb támogatási forma az állami gyermeksegélyezési rendszer volt, amelyet 1956-tól vezettek be. Ennek a kiterjesztése, a folyósított összegek nagyságrendjének a növelése volt a pronatalista politika egyik legátfogóbb ösztönzője.

1967-től kezdődően minden kiskorú gyermek után az alkalmazottaknak járó gyermeksegély 100 lejes összegét 130-ra növelik azon haszonélvezők esetében, ahol a jövedelem 1300 lej alatt van. Fokozatosan és több alkalommal történik ilyen növelés, és végül 1971-től kezdődően kialakul egy progresszív és differenciált rendszer. Egyrészt a folyósított gyerektámogatás nagysága függ a nevelt kiskorú gyermekek számától (második, harmadik gyermek után nagyobb, mint az egy gyermek után folyósított összeg), függ a jövedelem nagyságától (minél magasabb a bevétel, annál kisebb a támogatás, egy bizonyos jövedelemösszegetől felfelé már csak a harmadik-negyedik gyermek után jár némi támogatás), illetve differenciált, attól függően, hogy faluról vagy városról van szó (az utóbbi esetben magasabb). 1971-ig a gyermek 14 éves koráig, majd ezt követően 16 éves koráig folyósítják a támogatást, melynek összegét az államszocializmus időszakában több alkalommal is megnövelik.

Érzékeltetésképpen, 1979-ben az akkor érvényes törvények szerint egy kétgyermekes városi család, ahol legalább az egyik szülő alkalmazott volt, és fizetése havonta a 2108 lejes nettó átlagbér körül volt, 220 lejes gyermektámogatásban részesült, ami a harmadik gyermek megszületése esetén már 250 lejt tett ki. Ez romániai viszonylatban sem tűnik nagyon jelentősnek, és összevetve a többi szocialista állam nyújtotta hasonló támogatásoknak az átlagbérhez viszonyított arányával, egyáltalán nem volt kiemelkedő mértékű. Sőt, valamivel alacsonyabbnak számított (David & McIntyre, 1981: 83).

A gyermeksegély nem alanyi jogon, minden megszületett/nevelt gyermek után jár, hanem csak azoknak a családoknak, ahol legalább az egyik házastárs állami alkalmazásban volt. Igaz a hatvanas évek közepén ez az arány a népesség 40%-a körül volt, 1970-ben már 51% fölött, 1980-ra már meghaladja a 70%-t (részleteket lásd alább), vagyis a népesség jelentős hányada jó eséllyel lehetett ennek a családtámogatási politikának a haszonélvezője. A falusi, pusztán mezőgazdaságban aktív népesség számottevő része kimarad ebből a támogatásból. Rájuk csak 1985-

ben terjesztik ki a gyermekek utáni állami segítyezést, amely az alkalmazottaknak járó támogatáshoz mérten alacsonyabb összegű volt, és csak a termelőszövetkezetben aktív családoknak járt.

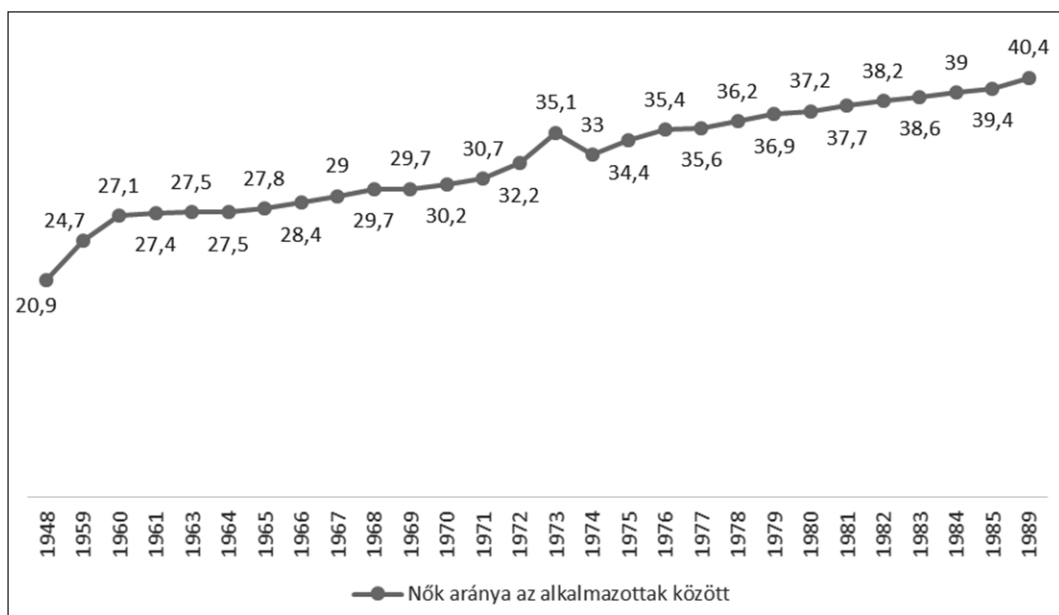
Alanyi jogon járt viszont a szülési támogatás, igaz ez 1966-ig csak a tizedik gyermek megszülése után egyszeri ezerlejes juttatást jelent (a nettó átlagbér majdnem 90%-át), ám ezt követően már a harmadik és az utána következő gyermek szülése után is fizetik (David & McIntyre, 1981: 80). Ugyanakkor a nagycsaládosok számára utaltak ki rendszeresen szociális jellegű támogatást, függetlenül a szülők munkaerőpiaci státusától.

Összességében nézve azért inkább a kényszerítő eszközök dominálták ezt a pronatalista politikai kurzusváltást.

2.1. Nők: munkaerő és anyaság között

A román államszocializmus 1966-tól kezdődően a háromgyermekes családmodellt ösztönzi, mi több akár kényszerrel is próbálja visszahozni (Frejka, 2008a: 57, 59). Ám azon az eszköztáron túl, amelyet ez irányba felhasznál, olyan strukturális helyzetet teremt, amely teljes mértékben ezen cél ellenében hat. A hatvanas években erőteljesen beinduló iparosítási politika olyan helyzetet teremt, amely egyértelműen kedvezőtlenül hat az 1966 végétől érvényesíteni kezdett népesedéspolitikai célkitűzésekre. Az államszocialista iparosítás folyamatában a szektor egyre növekvő munkaerőigényét a falusi népesség mellett egyre növekvő mértékben a női munkaerő bevonásával oldották meg. Romániában is az ipari fejlesztéssel párhuzamosan a nőket is egyre nagyobb mértékben vonták be a formális munkaerőpiacra. Mi több, a hetvenes évek legelejétől a népesedéspolitikai célkitűzésekkel párhuzamosan a női munkaerő minél nagyobb mértékű bevonását következetesen felvállalt politikai célként követik (Fischer, 1979: 12; Keil & Andreescu, 1999: 482). Mindezt egy olyan munkaerőpiacon, amelyen belül a nők bevonása már amúgy is kiemelkedően magas arányúnak számított nemcsak a szocialista tömbön belül, hanem világszinten, összevetve a fejlett és a fejlődésben levő országokkal is (Massino, 2009: 16–17; Moskoﬀ, 1980: 601).

Az iparosítás nemcsak gazdasági szerkezetváltást jelentett, hanem a munka ösztársadalmi átszerveződését is. A huszadik század második felétől Romániában gyors ütemben következik be az átmenet a háztáji gazdaság köré szervezett munkavégzésből a bérmunka irányába, amit az aktív népességben belül az alkalmazottak részarányának a növekedése látványosan tükröz (lásd a 3. ábrát). Nos ezen az általános dinamikán belül, ha nem is látványosan, de konstans módon növekszik a nők aránya az alkalmazotti népességben belül (lásd a 2. ábrát).



2. ábra. Nők aránya az alkalmazottak között 1948–1989 között*

Figure 2. Proportion of women in employment, 1948–1989*

* Forrás: Massino (2019: 151–152)

Ez a folyamat radikálisan átalakítja a munka rendjét, a háztartásszervezést és ezen belül a gyermekneveléssel járó terhek kezelési lehetőségeit is. Mindenekelőtt a háztartás és a gazdaság szétválásának a térségben amúgy lassan haladó folyamatát gyorsítja meg hihetetlen módon. Gyakorlatilag pár évtizeden belül a női munka, amely a háztáji környéken zajlott, átmegy a szocialista ipar szervezeti kereteibe. A háztartáson kívül, rögzített munkaidőben, fizetésért/bé-
 rért végzett munkáról van szó. Ez nemegyszer és nem rendkívüli módon 9-10 órás háztartáson kívüliséget feltételez. Aztán ott van még annak a ténye, hogy a nők munkaerőpiaci státusának a változása az estek zömében nem (vagy tényleg csak nagyon kivételesen) vonta maga után a tradicionálisan női munkaként értelmezett háztartáson belüli tevékenységek (mosás, főzés, takarítás), valamint a gyermekneveléssel járó feladatok családon belüli újraelosztását. Ebben a vonatkozásban egy teljesen patriarchális logika érvényesült (Massino, 2019; Verdery, 1996: 66). Röviden a fizetett munka és háztartási szerepkörök kettős kötelezettsége hihetetlenül nagy terhelést jelentett a nők számára (Matysiak, 2011), ami egyértelműen racionálisabbá tette az államilag megtervezett két-három gyermekes családmódelhez képest kisebb létszámú család tervezését. Egy 1989-es nagymintás felmérés szerint a romániai nők 55%-a egy, 28% legtöbb két gyermeket szeretett volna (Hord et al., 1991: 233). Vagyis a nők átfogóbb munkaerőpiaci integrációja (persze összefüggésben más tényezőkkel) egyértelműen a hivatalos népesedéspolitikai célkitűzések ellenében hatott. Illetve látványos, hogy a nők és a családok céljai milyen radikálisan eltértek voltak az állami célkitűzésekhez képest. És ezen a helyzeten nem könnyített egyáltalán sem a háztartások életszínvonala, azok ellátottsága tartós fogyasztási cikkekkel, sem a kisgyermekes anyák támogatási rendszere és formái.

Az 1966-os népszámlálás adatai szerint a háztartások kevesebb mint fele (48,6%) volt rácsatlakoztatva az áramellátó hálózatra (United Nations, 1974: 74). Igaz, hogy ezen a téren jelentős volt az előrelépés, hisz 1977-re már a háztartások 84,5%-a villamosított, ám a háztartások elektromos eszközökkel való ellátottsága messze nem kiemelkedő. Például 1975-ben a romániai háztartások 47,1%-ban volt televízió, 31%-ban hűtőszekrény, 22,1%-ban mosógép (Scântea, 1977: 3). Összehasonlításképpen 1972-ben a Német Demokratikus Köztársaság háztartásainak 75%-ban volt televízió, 70%-ban hűtőszekrény, 63%-ban mosógép (Munkácsy, 1973: 453). Vagyis a családi életvezetés és szervezés terén a modern technológia inkább kivételesen, mint rendszeresen nyújtott valamiféle tehermentesítést.

Ami a kisgyermekes anyák támogatását illeti, néhány általános jellegű támogató rendelkezés érvényesült: mentesülés az éjszakai váltástól, nem lehetett őket túlórára kényszeríteni, illetve a csecsemős anyukáknak lehetőségük volt szoptatási szüneteket tartani a munkában, és egy nagyon rövid, 16 hetes szülési szabadság állt rendelkezésre, ez a legrövidebb volt az egész középkelet-európai szocialista tömbben (Brzozowska, 2015: 697). Összehasonlításképpen a Német Demokratikus Köztársaságban 26 hét, a Szovjetunióban 10 hónap, Magyarországon 31 hónap volt a szülési szabadság hossza (David & McIntyre, 1981: 84, 85, 119, 193). A bölcsődejellegű kisgyermekgondozó intézmények abszolút számát tekintve is Románia a legutolsó helyen volt a szocialista tömb országai között (Bejenaru & Spiridon, 2017b: 118).

2.2. A pronatalista politika következményei

A pronatalista politika csak átmenetileg eredményezett kiemelkedően magas születésszámokat, a termékenység és az előrevetített népességszám messze elmaradt a megálmodott 25-30 millióstól. Középtávon annyi pozitív demográfiai hatás jelezhető, hogy 1989-ig, összehasonlítva más szocialista államokkal, a romániai termékenységi mutatók valamivel jobbak voltak.

Viszont az előbbieken vázolt kényszerítő jellegű eszközrendszer más vonatkozású, szociális, reprodukciós egészséggel és a reprodukciós kultúra alakulásával kapcsolatos következményei középtávon vagy akár hosszabb távon is egyszerűen brutálisak voltak. Egyrészt habár az 1966-os abortusztilalom nagymértékben csökkentette a legális abortuszokat, azok aránya a szocialista tömbön belül még mindig magasnak mondható, és indirekt források (pl. sikertelen, nem kórházi környezetben végzett abortusz kísérlet nyomán bekövetkező női elhalálozások) megerősítik az illegális abortuszok nagy, sőt nagyon nagy számát. 1989-ben százezer születésre 159 anyai elhalálozást regisztráltak, aminek zöme (becsült 87%-a) a nem megfelelően végrehajtott abortusznak tudható be (Hord et al., 1991: 231). Ennek a drámai következményeken túl (anyai elhalálozások) jelentős kihatásai voltak a női termékenységre. Egyes becslések szerint a kilencvenes évek legelején a termékeny korú nők egyötöde szembesülhetett olyan termékenységi problémával, amely orvosi szempontból lehetetlenné tette vagy megnehezítette a gyermekvállalást (Hord et al., 1991: 233).

A hatvanas évek közepétől az államszocialista rendszer bukásáig tartó nagyon szigorú, nagyrészt a bizonytalan tradicionális módszerekre (megszakítás, naptármódszer), illetve abortuszra alapozó családtervezési rezsim a reprodukciós kultúra olyan sekélyességét eredményezte, amely hosszú távon hatott ki a reprodukciós viselkedésre. Amíg a volt szocialista tömb országában a reprodukciós viselkedés szabályozásában elterjedté váltak a modern fogamzásgátlási eszközök (fogamzásgátló tabletták, óvszer, spirál), Romániában még az ezredfordulón is (1999-ben) a

leggyakoribb módszer a megszakítás, és csak a népesség 30%-a használ valamilyen modern eszközt, míg a legtöbb volt szocialista országban a népességnek majdnem fele, sőt egyes esetekben kétharmada (Macura, 2003: 75). Ez a reprodukzív kultúra terén felhalmozott lemaradás az 1990-től ismét liberalizált abortuszpolitika kontextusában azzal jár, hogy innentől számítva a volt államszocialista térség viszonylatában 1000 termékeny korú nőre vetítve Románia megint vezet az abortuszok gyakoriságát illetően (David et al., 1999: 14).

A nem kívánt gyermekek, a meglevők eltartásával járó nehézségek okán drasztikusan megnőtt a valamilyen intézeti formában (árvaház, fogyatékosgondozó), alapvetően állami gondozási rendszerbe kerülő gyermekek száma. 1989-ben optimista becslések szerint legkevesebb száz-ezret tett ki az állami gondozásban levő gyermekek száma (Johnson & Groze, 1994: 49). Az 1980-as évek második felében Romániában a kiskorúak 2,4–3,4%-a intézményi gondozott, mikor tipikusan (értsd a legtöbb környező államban) ez a mutató 1% körül van (Bejenaru & Spiridon, 2017a: 34; Sipos, 1991). És ezen a számon belül ott van a jelentős fogyatékkal élő, azzal született vagy a mostoha intézeti körülmények között szerzett fogyatéku gyermekek pontosan nem számszerűsíthető, de mindenképpen jelentős, regionális viszonylatban átlagon felüli aránya (Hord et al., 1991: 233; Nelson et al., 2014: 52–55).

Nemcsak a nem kívánt gyermekek kapcsán merültek fel problémák, az 1967–1973 között született kohorszok rendszerintegrációja sem problémamentes. Egyrészt nem az az államszocializmus idején sem, másrészt a rendszerváltást, tehát az addig érvényes struktúrák összeomlását követően is sajátos élettapasztalatokkal szembesülnek.

3. AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS ÉS AZ INTEGRÁCIÓS MODELL

A dekrétgyermek integrációját nagyban meghatározta, annak sikerességének mértékére kihatott az a jelentős társadalmi változás, amit az integrációs minták nagymértékű formalizációjaként írhatunk le. Ez meghatározó (de nem kizárólagos) módon a munka társadalmi szerveződésének az átalakulását jelentette: azt a váltást, amely során a dominánsan háztáji, családi és másfajta informális munkavégzés fokozatosan politikailag ellenőrzött, jogilag szabályozott, formális bürokrácia által koordinált szervezeti keretekbe tagolódik át, és a munkavégzés domináns formája a bérmunka lesz (Sterbling, 2013: 76).

Mindez a formális oktatás szerepének a felértékelésével a kötelező beiskolázás kiterjesztését, mind a kötelező iskolaévek, mind a megfelelő korévek beiskolázási mutatóinak a folyamatos növelését feltételezte. A felnőtté válás életpályája egyre növekvő mértékben feltételezte a rendszerigazodást. És egyfajta értelemben kiteljesedik, legalábbis eléri a maximumát a dekrétgyermek-generációk színrelépésével.

Történt mindez a kommunista párt által teljes mértékben ellenőrzött államapparátus bürokratikus koordinációja által vezérelten, a perspektivikus, racionális tervezés jegyében. Viszont ez, a dekrétgyermek-generáció rendszerintegrációját megcélzó, perspektivikus, racionális tervezés fokozatosan összeomlani látszik, és a nyolcvanas évek közepén már a dekrétgyermek sokkal inkább egy olyan súlyos rendszerproblémaként körvonalazódnak, amelyet „sem kiköpni, sem lenyelni” nem lehetett.

3.1. Változatok az integrációra

Az integráció folyamatának szerkezetileg többdimenziós jellegét talán David Lockwood (1964) hangsúlyozza ki, ha nem is először, de a szakirodalmi hatás szempontjából talán a legmarkánsabban. Különbséget tesz a társadalmi és a rendszerintegráció között. Az első az egyén szocializációs folyamatában kialakuló szociokulturális képességek és közvetlen kontaktusok alapján kialakuló beágyazódást jelenti a társadalmi élet nem szervezeti jellegű szféráiba, míg a rendszerintegráció a piac és bürokrácia által strukturált személytelen, bürokratizált társadalmi valóságon belül történő betagozási, érvényesülési képességet feltételezi. A társadalmi rendszernek ezen két eltérő logika mentén szervezett szegmenséhez történő kapcsolódási mintákat követve Craig Calhoun megkülönbözteti a direkt és indirekt kapcsolódási minták mentén létrejövő integrációt (1992). Az első a szemtől szembeni interakciók, illetve az ezeken keresztül hozzáférhető, közvetített hálózati kapcsolódások révén történő behelyezése az egyénnek az adott időben (és viszonylag szűk térben) működő társadalomba. Az indirekt kapcsolódás az átfogó bürokratikus rendszerek, piacok, kiterjedt szervezetek és/vagy információs technológiák által mediáltan, pontosabban az ezek által kitartóan és hatásosan érvényesített szabályozási logikák mentén zajlik. Ebben a fogalomrendszerben a modernizáció nem más, mint az indirekt integrációs formák egyre hathatósabb érvényesülése a direkt integrációs mintázatok rovására. A modernizáció során az indirekt integráció nem helyettesíti a direkt formák révén történő integrációt, hanem a direkt kapcsolódások, kötődések révén hozzáférhető erőforrások, érdekérvényesítési lehetőségek egyre inkább háttérbe szorulnak, így fontosságuk, az ilyen kapcsolódási formák társadalmi jelentősége átértékelődik, visszaszorul a privát, esetleg a szűkebb közösségi életvilágokra, illetve nagymértékben csökken a jelentősége az életvitel, életszervezés gyakorlati, instrumentális vonatkozásait illetően (Calhoun, 1991: 98; 1992: 212). Vagyis a dominánsan direkt kötődések révén integrálódó társadalmakban, mondjuk egy dominánsan agrár-, paraszti, vagyis tradicionális társadalomba gazdasági aktiválódás dominánsan a direkt kapcsolatok révén szerzett tapasztalatokra (például az inasság) és az ebben a környezetben történő fokozatos felzárkózás során történik, és az aktiválódásnak nincsenek bürokratikus rögzített előfeltételei, és sokszor alig jár valamilyen átfogóbb, transzlokális dimenziókban működő szervezeti keretekbe történő belépéssel. A meghatározóan indirekt kapcsolati formák esetében a munkaerőpiaci belépés rendszerintegrációs dimenzióban történik, mégpedig számos szervezet, formális intézmény közvetítésével. Az általános műveltséget alapozó, majd a szakmai készségeket kialakító képzés (és az azt igazoló egyfajta belépési „jogosítványként” működő okmányok, diplomák), illetve a potenciális befogadó szervezetek által elvárt más „formálisan is minősített” kvalifikációk (akkreditált nyelvvizsga, autózvezetői jogosítvány), mind a munkaadóra és munkavállalóra vonatkozó munkajogi szabályok lényegesek. Ilyen helyzetekben a munkaerőpiaci belépés bürokratikus rögzített előfeltételekkel (formális képzésben történő részvétel) és következményekkel jár, illetve egy messze nem direkt kontaktusokra épülő szervezeti tagságot is von maga után. Vagyis a munkaerőpiacon a formális foglalkoztatási viszonyok válnak dominánssá, sőt mondhatni normává és egyfajta normalitássá. Főleg városokon, bármilyen rendőri igazoltatás során kéri a munkahelyi igazolványt, és a sajtó rendszeres kampányokat indít, kétes alakoknak állítva be azokat a fiatalokat, akik nem állnak formális alkalmazásban. Egyszerűen már kisvárosi környezetben is a hetvenes évektől kezdődően az aktív korú személyek formális munkaerőpia-

con (a fiatalabbaknak a formális oktatáson) kívüli helyzete bizonyos értelemben deviánsnak (parazitizmusnak) minősült.

Persze a formális vagy rendszerintegráció rendszere és gyakorlata a modernizáció során nem válik az életvilágokat teljességében megszervező struktúrává, viszont a társadalmi létszervezés gazdasági és politikai vonatkozásainak többnyire megkerülhetetlen infrastruktúrájaként érvényesül (Calhoun, 1991: 98).

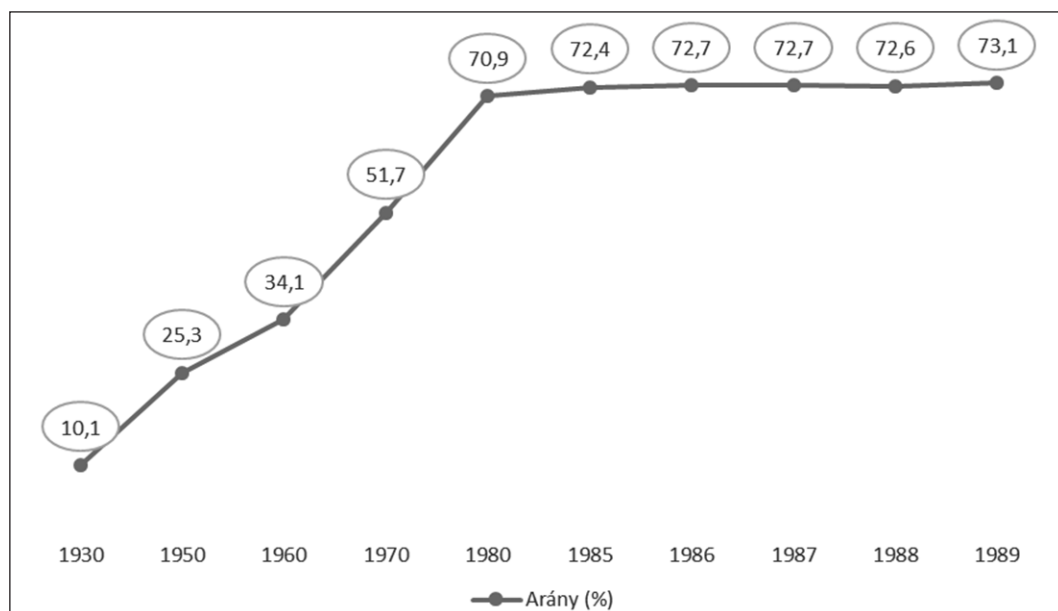
3.2. Integráció és a munka társadalmi szerveződésének az átrendeződése

Az államszocializmus modernizációs törekvése a rendszerintegráció minél átfogóbb kiterjesztése volt, vagyis minél több életviszony vonatkozásában az állami ellenőrzés alatt megvalósított, formális, bürokratikus racionalitás által strukturált életutak, integrációs minták megvalósítása. Ilyen például a munka ösztársadalmi szerveződésének a radikális átalakítása, oly módon, hogy a munka világába történő átmenet javarészt az állam által ellenőrzött intézményeken és logikákon keresztül történjen. Ezt jól illusztrálják a romániai aktív és a foglalkoztatott népességre vonatkozó idősoros adatok. Pontosításképpen a fogalmak lefedettsége:

- Aktív népesség – életkor szempontjából aktívnek minősített (többnyire 15–65 éves) személyek, akik munkát végeznek (termelnek, szolgáltatnak), függetlenül a foglalkoztatási viszony jellegétől: saját gazdaságban (önfoglalkoztatás, családi munka), másoknak, de formálisan, bürokratikus nem rögzített formában (cselédek, napszámosok), illetve meghatározott szervezeti keretekbe tagoltan, munkaszerveződés alapján).
- Az alkalmazásban állók azok, akik szerződéses alapon, meghatározott státussal bírnak egy formális (törvény által szabályozott) keretekben működő szervezeti egységben.

Az alkalmazotti státus a munkának az átfogó formális szervezeti keretekbe tömörülő szervezése nyomán kialakuló, az iparosodás során megjelenő társadalmi intézmény (Hodson & Sullivan, 2006). A tömegtermelés és az ezzel járó termelési folyamatok koncentrációja során egyre elterjedtebb lesz a huszadik század során (főleg a második világháború után), amikor a legtöbb európai államban megtörténik az átmenet a háztáji jellegű gazdálkodásból a bér munka irányába (Kaelble, 2013: 38–39; Tomka, 2013: 194). A két világháború között a román társadalom agrárjellege okán az alkalmazotti formákba, szervezetekbe tagolt munkavégzés kivételszámba ment, és csak a szocialista tulajdonformák (állami és szövetkezeti) elterjedésével kezdett kiterjedté válni.

1956 és 1982 között 4,6 millió új munkahely jelent meg, ebből csak 1971 és 1980 között 2,2 millió (Trebici, 1984: 446). 1950-ben az aktív népesség alig több mint negyede, 1960-ban valamivel több mint harmada, 1970-ben már több mint fele, és 1980-tól a formális szervezeti keretekbe integrált munkavégzők (alkalmazottak) aránya az aktív népességen belül már meghaladja a 70%-ot.



3. ábra. Az alkalmazottak részaránya az aktív népességben belül, 1950, 1960, 1970, 1980, 1985–1989-es évekre*

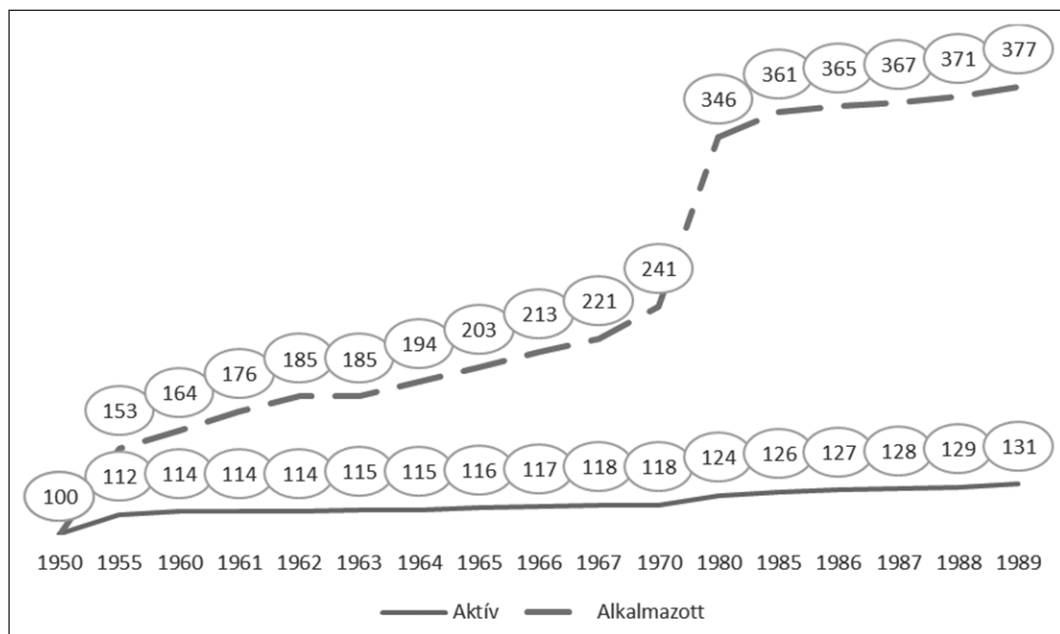
Figure 3. Share of employees in the active population, 1950, 1960, 1970, 1980, 1985–1989*

* Saját számítások. Kiindulóadatok forrása CNS (1990: 102–105), United Nations (1950: 270–271).

Ha a folyamatot dinamikájában szemléljük, akkor látványos, hogy az aktív népesség arányának viszonylag lassú a növekedése (1989-ben 1950-hez viszonyítva 31%-kal nőtt). Míg ebben a periódusban az alkalmazotti populáció majdnem megnégyszereződött, az 1950-es 100-as referenciaértékhez viszonyítva 1989-re 377-re nőtt.

Persze a munkaerőpiac formalizálása nem egyszerűen az államszocialista rendszer szintjén kitűzött modernizációs öncél volt, hisz a modernitás általában az egyre kidolgozottabb, kifinomultabb hatalmi ellenőrzési technikák kiterjedését jelenti (Foucault, 1982: 788). A munka társadalmi szervezésének az ilyen átalakítása pedig olyan, a munkatevékenységek ellenőrzésére irányuló technikák rendszerének részeként gondolható el, amely végső célja az előállított javak fölötti minél átfogóbb rendelkezés (Collins, 2019: 70). Az államszocializmusban kiemelten, hisz azok a szereplők, amelyek a kapitalizmusban az állam mellett, valamelyes autonómiára alapozva alakíthatják a munkaerőpiac keretszabályait (egyetemi konzorciumok, meghatározó cégek és cégcsoportok stb.), hiányoznak. Így az egyeduralommal rendelkező párt által ellenőrzött állam marad meg egyetlen „kapuőrnek”, amely eldönti, hogy milyen feltételek mellett és kit enged érvényesülni a munka egyre szervezettebb és ellenőrzöttebb világán belül. Az államszocializmus hatalmi törekvéseit tekintve ennek a folyamatnak azonban van egy sajátossága is. Hisz a szabályozottság bevezetésénél többről van szó, némi túlzással fogalmazva: a munkaerőpiac államosításáról. Hisz a formalizálási folyamat alárendelődik a gazdaságnak, általában a társadalomnak az állami bürokratikus koordináció által megvalósuló folyamatos kontrollnak,

illetve azoknak az ideológiai céloknak, amelyek jegyében ez a hatalomgyakorlás történik, lett légyen szó az iparosításról vagy a teljes foglalkoztatásról.



4. ábra. Az aktív és az alkalmazott népesség 1950-hez viszonyított dinamikája (növekedési rátája), 1955, 1960–1967-es, 1970, 1980, 1985–1989-es években – 1950–100*

Figure 4. Dynamics (growth rate) of the active and employed population relative to 1950, 1955, 1960–1967, 1970, 1980, 1985–1989 – 1950–100*

* Saját szerkesztés. Forrás Direcția Centrală de Statistică (1968: 125, 130) és CNS (1990: 106–107).

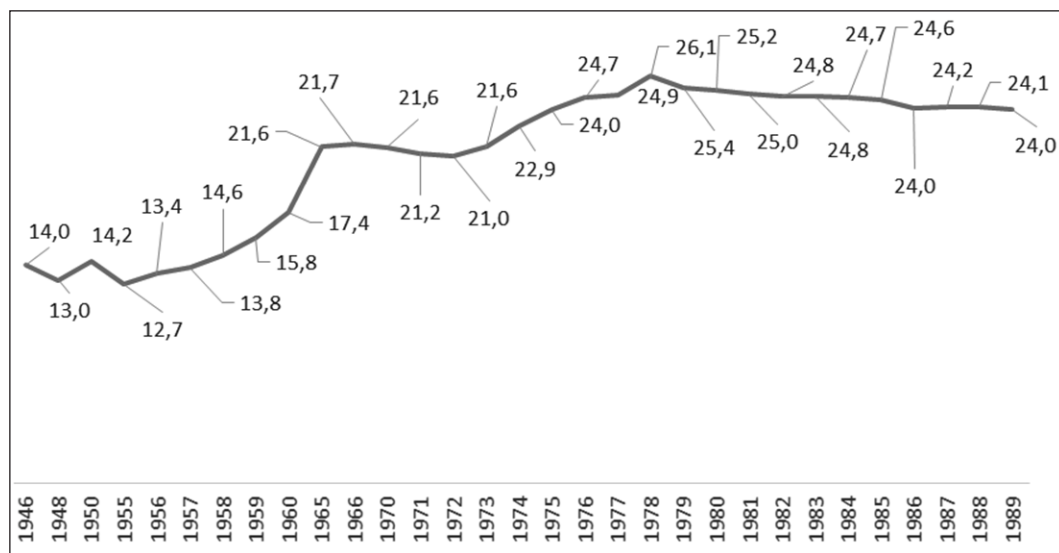
Tulajdonképpen az adatok látványosan tükrözik, hogy a munka társadalmi szerveződésének az a formája, amely formális szervezeti tagsággal jár együtt, a hetvenes évek során teljesebbé válik. Némiképpen úgy is fogalmazhatunk, hogy a nyolcvanas évek elejére átfogóan modernizálódik a munkaerőpiac, ami azt jelenti, hogy az egyének gazdasági aktivizálódása egy, a rendszer által meghatározott, bürokratikus rögzített feltételrendszeren keresztül történik meg. Ha nem is teljes mértékben, de a munka világa bekerül az állami bürokrácia ellenőrzési rendszerébe. Ez mindenekelőtt abban nyilvánul meg, hogy a formális oktatás során szerzett diplomák (jogosítványok, kredenciálisok) elkerülhetetlen előfeltételekként jelennek meg a munkaerőpiaci pozíciószerezésben.³

3 A folyamat áttekintését az amerikai munkaerőpiac vonatkozásában lásd Collins (2019: 1–12).

4. A KÖTELEZŐ FORMÁLIS OKTATÁS DIADALMAS NYOMORA

A rendszerintegráció egyik meghatározó színtere az oktatás és a meghatározó törekvés a kötelező beiskolázás kiterjesztése, mind a kötelező iskolaévek, mind a megfelelő korévek beiskolázási mutatóinak a folyamatos növelésével.

A bruttó összbeiskolázási arány (az összes beiskolázott aránya, óvodától az egyetemig, az össznépelességben belül, százalékban kifejezve) például 1938-ban 11,4% volt, 1946-ban 14%, 1966-ban 21,7%, 1976-ban 24,7%, 1989-ben 23,9% (lásd 5. ábra).



5. ábra. A bruttó összbeiskolázási arányok (az összes beiskolázott aránya, óvodától az egyetemig, az össznépelességben belül, százalékban kifejezve) 1946–1989 között*

Figure 5. Total gross enrolment rates (total enrolment from kindergarten to university as a percentage of total population) 1946–1989*

* Saját szerkesztés. Források: Anghelache et al. (2018: 161–162), CNS (1990: 51, 141).

4.1. Alapoktatás

Habár az Ókirályságban 1918 előtt történtek arra vonatkozó próbálkozások, hogy a négyéves kötelező oktatást általánossá tegyék, ez a törekvés még a két világháború közötti időszakban sem nevezhető sikeresnek, mindenekelött a falusi térségek nagyon elmaradott oktatási infrastruktúrája okán. A harmincas évek elején a megfelelő életkorú falusi gyermekek 26,4%-a nem volt egyáltalán beíratva az akkor kötelező négy elemi osztály valamelyikébe, illetve 26%-a egyáltalán nem járt iskolába, így nem meglepő, hogy csak 54%-a végezte sikerrel az elemi osztályokat (Burloiu, 1975: 25–26). Az államszocializmus időszakában a romániai oktatási rendszer fokozatosan terjesztette ki mind az oktatás hozzáférhetőséget, mind az kötelező oktatási évek számát. Az első (1948-as) kommunista oktatási törvény az alapoktatást hét osztályban határozta meg. Ebből a kezdetekben (főként az oktatási infrastruktúra szűkössége okán) csak a

négy osztály volt kötelező, majd 1955–1960 között fokozatosan kiterjed hét kötelező osztályra, majd 1964/65-től nyolc osztályra.

Az elemi oktatásban a hatvanas évek elején következett be egy jelentős áttörés, amikor a megfelelő korúak beiskolázási aránya meghaladta a 90%-ot (Dannehl & Groth, 1992; Marin, 2018: 31).

1973-tól kezdődően fokozatosan bevezetik a kötelező tíz osztályt, amelyet megerősít az 1978-as oktatási törvény (Burloiu, 1975: 29–31). És a tankötelezettségen túl a nyolcvanas évek során jelentős bevonási erőfeszítések történnek, melyek célja, hogy a szaklíceumi keretekben minél többen végezzék el a tizenkét (estiben tizenhárom) osztályt, és érettségizzenek le.

A dekrétgyermekek évjáratának a beiskolázása egészen jól indult. A hetvenes évek elejétől kezdődően kezdik emelni az oktatás költségvetését, és az emelkedés jelentős mind az előző éves finanszírozás, mind az oktatásra szánt költségvetési vagy GDP-résarány tekintetében. Például 1967-ben az oktatás az összköltségvetés 5,7%-ban, azaz 7416,4 millió lejben részesült, míg 1973-ban (amikor az 1967-ben születettek elkezdtek az elemi, illetve a nagy szaporulatú évjáratok többi része már óvodába járt) már az oktatás 11044,4 millió lejes támogatásban, a költségvetés 6,28%-ban részesült (Anghelache et al., 2018: 164–165). Közgazdasági számítások szerint az oktatás anyagi-technikai bázisába eszközölt beruházások 1962–1974 között folyamatosan, éves átlagban 9,6%-kal, a GDP növekedési üteménél valamivel gyorsabban növekedtek (Pavelescu, 2018: 12).

Tehát az óvodai szinten, a rendszerbe bekerülő gyermekek növekvő számával párhuzamosan, fokozatosan növelik az intézmények és a személyzet számát. Az óvodák száma az 1969/70-es 10 032-ről 13 600-ra emelkedett az 1976/77-es tanévben, úgy, hogy az óvodapedagógusi leterheltség, az egy pedagógusra jutó gyermekszám majdnem konstans módon huszonnégy marad (Anghelache et al., 2018: 168).

Az alapoktatási (1–8. osztályos) iskolahálózat bővülése a hetvenes évek során már nem anyyira látványos, mint az óvodaké, az oktatási egységek száma nem növekszik számottevően akkortól, amikor a dekrétgyermekek bekerülnek a rendszer ezen szintjére. Viszont a statisztikák szintjén a pedagógusi leterheltség viszonylag konstans, huszonnégy körüli marad végig a hetvenes és nagyrészt a nyolcvanas évek során. Vagyis a megnövekedett létszámú évjáratok számára, ha nem is bővül jelentősen a hálózat, de az oktatói állományt valamelyest igazítják a megnövekedett beiskolázási számokhoz. Ám az is igaz, hogy a hetvenes évek második felétől, legalábbis a kis- és nagyvárosokban rendszeresült a kétváltásos (délelőtti és délutáni) oktatás az alsó középfokú / gimnáziumi évfolyamok (5–8. osztályosok) számára. Persze ez összefügg az 1975-től kezdődő oktatásfinanszírozási trendváltással, amely általában az oktatásfinanszírozás alacsony szinten tartását (Marin, 2018: 30) és mindenekelőtt az oktatás anyagi-technikai bázisába eszközölt beruházások konstans csökkenését jelentette. 1975 és 1989 között minden évben az előzőhöz viszonyítva átlagban 10,4%-kal csökkennek a beruházásra szánt eszközök, és a működésre kiutalt költségek is stagnálnak, pontosabban csak a diáklétszámhoz igazítottan alakulnak, reális értékben nem növekednek (Pavelescu, 2018: 12). Vagyis (az egyetlen, óvodai infrastruktúrájának a fejlesztését követően) az állam már nem eszközölt jelentősebb beruházásokat, kielégítendő a megnövekedett létszámú kohorszok beiskolázási igényeit. Mindezt olyan feltételek közepette, hogy növelte a kötelező beiskolázási évek számát, és folyamatosan erőfeszítéseket tett a megfe-

lelő korévekbe tartozók minél nagyobb arányú beiskolázására is. Vagyis a dekrétgyermek beiskolázását fokozódó infrastrukturális szűkösség kísérte végig.

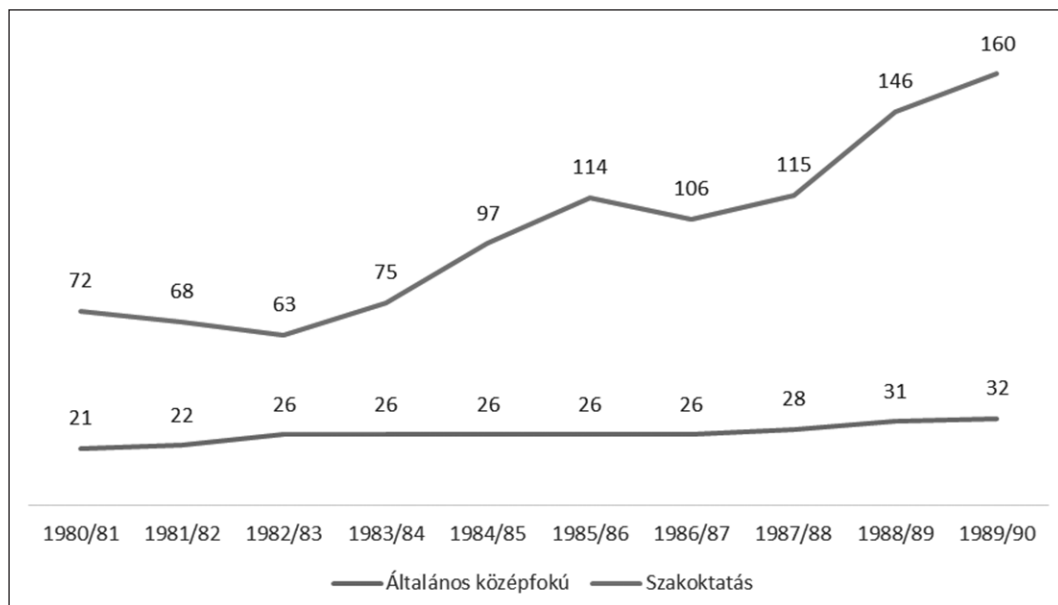
4.2. A középfokú oktatás expanziója és funkcióváltása

A dekrétgyermek, vagyis a jelentősen megnövekedett létszámú iskolai évfázatok 1981-től kezdődően lépnek a középfokú oktatás szintjére. A középfokú oktatásban történő részvétel (kivétve a megfelelő korévekre, amelyek a felhasznált világbanki kimutatások szerint a 12–17 közötti életévekre vonatkoznak) jelentősen megnő Romániában. Míg 1965-ben a megfelelő korévek 39%-át iskolázták be a másodfokú oktatás szintjén, ez az arány 1988-ra 79%-ra nőtt (World Bank, 1991: 261).

Az 1978-as oktatási törvény alapján vezetik be Romániába a kötelező tízosztályos oktatást. Ez azt jelentette, hogy a középfokú oktatás első szintje, a 9–10. osztály mindenki számára kötelező volt. Ezt követően az egyéneket munkába állhattak, vagy folytathatták a tanulmányaikat: vagy kétéves (estiben hároméves), érettségi diplomával járó, vagy 1-1,5 éves szakiskolai tanulmányokon. A megnövekedett létszámú évfázatok 1981-től kezdtek megjelenni a középfokú oktatás szintjén. Például 1984-ben, amikor az 1967/68-ban születettek a középiskola második fokozatára felvételiztek (egyesek a szakiskolák irányába, mások az érettségit nyújtó líceumi oktatás második fokozatára), akkor a felvételizők 1980-hoz viszonyított aránya 202,7%-os, vagyis több mint duplája volt (Pecican, 1985: 267). Nos, az oktatási rendszer ezen szintjén növelték a beiskolázási számokat, viszont az intézményhálózatot illetően ebben a periódusban (1989-ben 1980-hoz viszonyítva) a líceumok esetében a növekedés elhanyagolható volt, ám a szakiskolák száma 32,3%-kal növekszik (vö. Anghelache et al., 2018: 172, 176). Viszont az oktatási terhelés alakulása jelzi, hogy a középfokú oktatás szintjén minimális volt a megnövekedett diáklétszámhoz történő intézményes igazítás. Az 1980/81-es tanévben az általános elméleti középoktatásban (líceum első fokozata, elméleti és szaklíceumok második fokozata) huszonegy diák jutott egy pedagógusra. Az 1989/90-es tanévben már harminckettő. Még drámaibb a szakoktatás helyzete, ahol a hivatkozott periódusban 72-ről 160-ra nőtt az egy oktatóra jutó diáklétszám.⁴

Vagyis nemcsak az oktatás infrastrukturális szűkössége, hanem a tanári leterhelés is (megnövelt kötelező óraszámok, kvázi kötelező, fizetett pluszórák tartása) óhatatlanul kihatott az oktatás minőségére.

⁴ Az adatok értelmezéséhez tartozik, hogy a szakiskolákba járó diákok tanrendjében voltak ún. általános műveltségi tantárgyak is, amelyeket az általános középfokú oktatásban részt vevő tanárok tanítottak.



6. ábra. Az egy pedagógusra jutó tanulók számának az alakulása 1980–1989 között az általános elméleti középiskolákban és a szakoktatásban*

Figure 6. Evolution of the number of students per teacher, 1980–1989, in general theoretical secondary education and vocational education*

* Forrás: Anghelache et al. (2018: 172, 178).

Ám a középiskolai oktatásban a kötelező oktatás felső határának kitolásával, illetve a beiskolázási arányok növelésével párhuzamosan, 1978-tól kezdődően radikálisan átalakul az oktatás szerkezete és annak funkciója. Az eladdig többnyire az elméleti és általános műveltségi középiskolai oktatás a hetvenes évek végétől átáll (többnyire ipari és mezőgazdasági) szakiskolai képzésre. Például az 1970/71-es tanévben a középiskolai (9–12. osztály) szinten beiskolázott 505,8 ezer diák 81%-a általános elméleti, művészeti vagy pedagógiai szakirányra járt. Az 1980/81-es tanévben beiratkozott 979,7 ezer diák 13%-a járt ilyen jellegű intézménybe, míg 1989/90-ben beiratkozott 134,3 ezer diáknak csak 4,8%-a, miközben a mezőgazdasági és ipari szakiskolákba beiratkozott diákok aránya ebben az évben a tanulók 90,2%-t tette már ki. És ez a szerkezetváltás nemcsak abban nyilvánult meg, hogy a középiskolai oktatás expanziója során nagyobb mértékben fejlesztették a szakmai jellegű oktatást, elhanyagolva az elméletibb, általános műveltséget nagyobb mértékben megalapozó szakirányokat, hanem a szakmai irányú fejlesztés ezen utóbbiak rovására történt. Az 1989/90-ben elméleti, művészeti vagy pedagógiai szakirányokra beiratkozott diákok száma csak 16-17%-át tette ki az 1970/71-es tanévben ilyen jellegű szakirányokon beiskolázott középiskolásoknak (saját számítások, CNS, 1990: 150–153 alapján). Vagyis a középiskolai oktatás funkciója a közvetlen (mindenekelőtt az ipari) termelésben részt vevő (elvből műveltebb és képzetesebb) szakmunkások felkészítése lett (Marin, 2018: 31), másabb pályákra, esetleg egyetemi továbbtanulásra előkészítő (tudományosságot, általánosabb műveltséget) megalapozó szerepe nemcsak háttérbe szorult, hanem jelentős mértékben vissza is fejlődött.

dött. Vagyis a dekrétgyermek számára az oktatási rendszernek a pálya- és általánosabban a strukturális integráció irányába történő orientációja nagyon szűkreszabottan, a szocialista nagyipar irányába történt. Mindezt úgy, hogy a szülei generációjához viszonyítva, 50–60%-kal több időt töltöttek el kötelező formális oktatásban.

4.3. A legszűkebb keresztmetszet: az egyetem

Talán az egyetemi diplomaszerezési esélyekről illetően alakult legdrámaibban a dekrétgyermek sorsa. Ha csak a nyolcvanas évek egyetemi beiskolázási adatainak az alakulását szemléljük, már látványos, hogy rendszerszinten érvényesített szigorítások jelentős mértékben kifejtették a hatásukat a felsőoktatásban. Az 1980-as évek során a beiskolázási számok trendszerűen csökkentek. 1980-ban volt az államszocialista periódusban a legmagasabb a diáklétszám az egyetemeken. 1985-től kezdődően kezdtek belépni a dekrétum után született kohorszok az egyetemre. 1987-ben (mikor a szerző sikeresen jelentkezett az egyetemre) 1980-hoz viszonyítva már 18,5%-kal esett vissza a beiskolázott egyetemisták száma.

1. táblázat. *Diáklétszám és tízezer lakosra számított diákarány alakulása 1948–1989 között Romániában**

Table 1. *Evolution of the number of students and the rate of students per 10,000 inhabitants in Romania, 1948-1989**

Tanév kezdeti éve	Beiratkozott diákok száma	Diákszám tízezer lakosra	Tanév kezdeti éve	Beiratkozott diákok száma	Diákszám tízezer lakosra
1948	48 676	30	1969	151 705	75
1949	48 615	30	1970	151 885	74
1950	53 007	32	1971	148 428	72
1951	61 123	37	1972	143 985	96
1952	71 513	42	1973	143 656	78
1953	80 593	47	1974	152 728	72
1954	78 860	46	1975	164 567	77
1955	77 633	45	1976	174 888	81
1956	81 206	46	1977	182 337	83
1957	80 919	45	1978	190 560	86
1958	67 849	37	1979	192 546	87
1959	63 208	34	1980	192 769	86
1960	71 989	39	1981	190 903	85
1961	83 749	45	1982	181 081	80
1962	89 629	53	1983	174 042	77
1963	112 611	59	1984	166 328	73
1964	123 284	65	1985	159 798	70
1965	130614	68	1986	157 174	69
1966	136 948	68	1987	157 041	68
1967	141 589	68	1988	159 465	69
1968	147 637	74	1989	164 507	71

* Forrás: Anghelache et al. (2018: 187).

A korévspecifikus, az összes diák aránya a 18–23 éves korévekre kivetítve még látványosabban tükrözi a felsőfokú diplomaszerezési esélyek csökkenését. 1981-ben az 1958–1963 között született kohorszok tagjainak 11,1%-a járt egyetemre, míg az 1989-ben kezdődő tanévben az 1967–1972 között születetteknek csak 8,5%-a (World Bank, World Development Indicators, 2020).

De az esélyek beszűkülése nemcsak a beiskolázási számok abszolút és relatív (a megfelelő korévekhez viszonyított) csökkenésében nyilvánult meg, hanem a képzési formák és a szakkínálat szerkezetének az átalakulásában is.

Az 1980/81-es tanévben a hallgatók 83,6%-a jár nappali képzésre, a fennmaradó 16,4% esti vagy levelező tagozaton tanul. A nappali képzési formán meghirdetett helyek száma jelentős csökkenésnek indul, így az 1989/90-es tanévre ennek aránya lecsökken az összes hallgató 57,7%-ára (Anghelache et al., 2018: 190), míg az esti képzési formában résztvevők aránya ugyanebben a periódusban 8,8%-ról 36,1%-ra nő (Pavelescu, 2018: 15).

Habár az 1980-as évek során a helyek számának a csökkenése minden képzési szakirány esetében megnyilvánult, a csökkenés nagyon eltérő mértékű volt. A műszaki képzés esetében nem volt számottevő, illetve az ún. pedagógiai (klasszikus tudományegyetemi) szakirányokon is a visszaesés a tercier oktatásra jellemző csökkenés átlaga alatt volt. Viszont az orvosi és közgazdasági szakirányokon a helyek számának a csökkenése majdnem 30%-os volt. A jogon közelített a 40%-hoz, míg a művészeti szakirányokon a beiskolázási helyek több mint fele megszűnt, 1989-ben az 1980-as hallgatói létszámnak csak a 42,4%-a volt (Anghelache et al., 2018: 192).

Vagyis a dekrétgyermekek továbbtanulási, diplomaszerezési esélyei több vonatkozásban beszűkültek, a megelőző generációk vonatkozásában mindenképpen. Mindenekelőtt azért, mert volumenében nagyobb kohorszokról beszélünk, viszont azért is, mert a középfokú oktatás expanzióját követően a dekrétgyermekek generációjából a megelőző generációkhoz képest arányukban is többen érettségiztek és (a korabeli egyetemi felvételi vizsgákon a túljelentkezést tekintve, egyértelműen) arányaikban is többen aspiráltak továbbtanulásra. És azért is beszűkültek a lehetőségek, mert habár demográfiai és oktatáspolitikai tények mentén megnő a nyomás az egyetemeken, a felsőfokú beiskolázási számok, amelyek a hatvanas évek végétől növekedtek, a nyolcvanas évek során konstans egyértelműséggel csökkennek. Ugyanakkor a képzési ajánlat tekintetében is megtapasztalnak egyfajta beszűkülést, hisz a középiskolákhoz hasonlóan végbemeleg az egyetemi képzési ajánlatnak a minél inkább az ipari termelés szükségleteihez igazított átalakítása. A művelődési, tudományos és művészeti (de a jogi és a közgazdasági), illetve az ezekkel kapcsolatos felsőiskolai képzési kínálat drasztikusan csökken.

A román államszocialista rendszer az oktatási intézményrendszer (infrastrukturális és személyzeti, állományi) határait jelentősen túlfeszítve is, de valósággal átpréseli a kötelező oktatás folyamatán az 1966-os abortuszdekrétum alkalmazásának első öt-hat évében született, volumenükben (mind az előző, mind az azt követő évjáratokhoz viszonyítva) jelentősen nagyobb kohorszok tagjait. Teszi mindezt úgy, hogy közben megvalósítja a középfokú oktatás jelentős expanzióját (egyre több fiatalat visz végig egyre magasabb oktatási szintig, egészen az érettségiig). Ugyanakkor ez az expanzió a kiterjesztett oktatási életpályákat nagymértékben megtöri és kényszerívre helyezi. Megtöri, mert a középfokú oktatás dinamikáját messze nem követi a felsőoktatás, mely sokkal inkább (mind relatív, mind abszolút terminusokban) beszűkül. Kényszerívre

helyezi, mert a meghosszabbított tanulási időszak kifutási pályalehetőségeit egyre kizárólagosabban és nagyobb mértékben a szocialista nagyiparhoz kapcsolja. Egy olyan ágazathoz, amely tulajdonképpen már a hetvenes évektől kezdődően egyre mélyülő krízisben van.

5. A MUNKA VILÁGÁNAK A BESZŰKÜLÉSE

A szocialista tervgazdálkodásra, a bürokratikus koordinált gazdaság szervezésre ráduplázott a „racionális” társadalomszervezés is. És ennek nagyon jó példája a dekrétgyermek-generáció esetében a munka világába történő átmenet tervezése. Láthattuk, amint az állam ezt a generációt az oktatási rendszeren keresztül egyre céltudatosabban a közvetlen termelés, mindenekelőtt a szocialista ipar felé tereli. És a tervezés horizontja, illetve a bürokratikus koordináció szándékának a mozzanatai ebben a vonatkozásban is megjelennek, viszont a kifutás, a formális munkaerőpiaci integráció megvalósítása már problematikusabb vetület. Becslések szerint a nyolcvanas évek végén a népesség 4–4,5%-a valamilyen formában rejtett munkanélküli volt (Zamfir, 2019: 119). Rejtett volt, hisz a Kelet-Európa kommunista tömbjéhez tartozó államok nemcsak a munkához való elvi jogot garantálták, hanem explicit módon a teljes foglalkoztatást is felvállalták, kevés (és itt most nem árnyalendő) kivétellel kijelentették, hogy a tervgazdaság alkalmazásának folyamatában megszüntették a munkanélküliséget (Porket, 1995: 32). Annak nyilvános felvállalását, jogi intézményesítését, illetve regisztrálását mindenképpen tabusították (Baxandall, 2000). Porket a rejtett munkanélküliség formáiként a) a nem regisztrált munkakeresőket, b) a látszafoglalkoztatást (overmanning), c) adminisztratív kényszeren alapuló alulfoglalkoztatást (Porket, 1995: 38–39) jelölte meg.

5.1. A nem regisztrált munkakeresők

Egy 1985-ben a *Viitorul Social*-ban (a kor gazdasági és főleg társadalmi kérdésekkel foglalkozó, szakértelmiségieknek szóló lapja) publikált tanulmány modellálja a dekrétgyermek (megnövekedett szaporulatú) generációja rendszerintegrációjának különböző vonzatait (Pecican, 1985). A munkaerőpiacot illetően a szerző 1981-től kezdődően 1995-ig vetíti előre az 1967–1973 között születettek esetében a sajátos demográfiai dinamika következtében „beálló” alakulásokat. Figyelembe veszi a valószínűsíthető nyugdíjba vonulások és új alkalmazások éves számát. Az elemzett periódus átlagában a számítások szerint évente hozzávetőleg kétszer annyian váltak volna aktívvá, mint amennyien nyugdíjba vonulnak. Vagyis a dekrétgyermek teljes mértékű munkaerőpiaci integrációja (alkalmazottá válása) a nyolcvanas évek során, minden évben a nyugdíjasok által felszabadított állásokon felül, legalább 125–150 ezer új munkahely megjelenését feltételeznék, de 1986–1988 között ez a szerző előrejelzése alapján már meghaladná az évi 200 ezres szintet is (Pecican, 1985: 266). Összeszámolva, ez 1981–1989 között legkevesebb másfél millió új munkahely megjelenését feltételezte volna. A munkaerőpiac, az alkalmazottak számának tényleges növekedése 1989-ben 1980-hoz viszonyítva 595,6 ezer volt (CNS 1990: 102–103), ami az előre számított 1,5–1,6 milliós szükséges új munkahelynek alig teszi ki a 40%-t. Még ha a modellszámítás során használt mutatók nem is eléggé letisztítottak (például nem számol korai nyugdíjazással, a fiatal kohorszok szintjén bekövetkező elhalálozással, azzal, hogy a munkaképes korúvá válók egy része önfoglalkoztató lesz a mezőgazdaságban),

akkor is a lemaradás az előre jelzett szükséges új munkahelyek száma és a tényleges alkalmazottak száma között meghökkentően nagy. És kevésbé valószínű, hogy a hetvenes évektől egyre inkább jelentkező gazdasági krízis okán beszűkülő, pontosabban a növekvő igényekkel lépést tartani képtelen munkaerőpiacról nagy arányban maradtak volna ki a nyolcvanas évek elején vagy azt megelőzően stabil alkalmazotti státusba kerülők. Illetve zárt rendszerről lévén szó (a munkamigráció alig, ellenőrizetlen formájában egyáltalán nem létezett), joggal feltételezhető, hogy a dekrétgyermek generációjának jelentős része nem regisztrált munkakereső, egyszerűen munkanélküli volt.

5.2. Látszatfoglalkoztatás és alulfoglalkoztatás

A teljes foglalkoztatottság az államszocializmus ideológiai célkitűzése volt, és ez felülírt minden más, mindenekelőtt gazdasági rációt. Az ennek az illúzióját fenntartó látszatfoglalkoztatás, a tényleges munkaerő-szükségletnél nagyobb állomány fenntartása vagy a házon belül tartott munkanélküliség nemcsak Romániában, hanem a szocialista tömbön belül krónikusan elterjedt jelenségnek számított. Mindenekelőtt azért, mert fontos ideológiai funkciót látott el, de azért is, mert egyfajta szociális védőhálóként működötték (Porket, 1998: 121–136). A hetvenes évek végén a szovjet tömb országaiiban az alkalmazottak 15–20%-t tartották látszatfoglalkoztatottnak (Porket, 1995: 39–42). Habár nem volt hozzáférhető Románia esetében erre vonatkozó korabeli becslés, egyértelmű, hogy ennek a gyakorlata viszonylag elterjedt volt, és ez a nyolcvanas évek végére már kritikus méreteket öltethetett. A kilencvenes évek legelején, a még működő szocialista ipar reformját megcélzandó, több szakértői csoport is átvilágította a román gazdaságot, kiemelve, hogy az egyik nagy probléma a túlméretezett alkalmazotti réteg (Schröder, 1999; Van Frausum, 1995: 41; Van Frausum et al., 1994). Például az ALRO (szlatinai alumíniumgyártó kombinát) a kilencvenes évek legelején 3644 alkalmazottal dolgozott, míg a vele a termelés nagyságrendjében összehasonlítható nagyságrendű francia üzem csak 400-zal. És a különbségnek csak egy kis része volt betudható a technológiai különbségeknek, zömük a tényleges munkaerő-szükségletnél nagyobb állomány fenntartása, vagyis az államszocializmusból megöröklött látszatfoglalkoztatás következményeként volt alkalmazva (Van Frausum, 1995: 57).

Általában jellemző volt, hogy a munkaerőpiac alakítása vagy akár a konkrét vállalati szintű munkaerő-szervezés esetében Romániában is az ideológiai, politikai megfontolásokat a gazdasági rációk fölé rendelték, addig elmenően, hogy a romániai szocialista nagyiparban az ipari vállalatok nagysága (alkalmazottak száma) presztízsforrást jelentett, és a munkáslétszám a központi erőforrások újraelosztása során sokat nyomott a latba (Schröder, 1999: 26). Illetve a nyolcvanas években érvényesített bizonyos kollektív elszámolási és teljesítményértékelési formák (az ún. globális akkord) kifejezetten kedvezett ennek (Preotesi, 2005: 186–188; 2006: 215). Ez azt jelentette, hogy az alkalmazottak fizetése nem a bértáblában előre rögzítetten történt (besorolási tarifa vagy időbérrendszer szerint), hanem nagyobb alegységek teljesítménye szerint osztották el a vállalati beralapot, amit aztán továbbosztottak az alegységen belül. Habár az alegységeknek nem volt érdeke a munkáslétszám növelése, viszont a vállalatvezetés eleget téve a pártvezetés mindenféle ideológiai követelményeinek, nyugodtan alkalmazott, sorolt be embereket az alegységekhez, ugyanis ebben a kifizetési logikában egy új alkalmazott nem jelentett vállalati szintű bérterhelést, nem kellett növelni a beralapot. Biztosított volt a vezetői kör fi-

tése, eleget tett a termelési elvárások mellett az ideológiai jellegűeknek is (Schröder, 1999: 26), a problémákat az aleggységek szintjére utalta, ahol többfelé oszlott a számukra kiutalt béalap. Ez két fontos következménnyel járt. A nyolcórás munkaidő egy olyan formális, adminisztratív, belső rendszabály által fenntartott keretté vált, amely a legtöbb alkalmazott számára kisebb-nagyobb (de inkább kisebb) mértékben telt el munkával. Másrészt azzal, hogy az alkalmazott besorolási bére (a tarifáris fizetés) egy jogi fikció maradt, a tényleges bérek váltakozóak voltak, nagymértékben függtek az aleggységnek visszaosztott béalaprész nagyságától, az illető aleggységekben alkalmazottak számától, illetve az aleggység szintjén érvényesülő elosztási szabályoktól. Ezt a helyzetet, pontosabban ennek a szervezési logikának a korabeli munkásrétegek munkamoráljára gyakorolt hatásait jól kifejezik a korabeli aranyköpések: „A munkahely nem kocsma, hogy az ember egész nap ott üljön”, „ők úgy csinálnak, mintha fizetnének, mi úgy csinálunk, mintha dolgoznánk”. Ezek elég egyértelműen rávilágítanak a fentebb vázolt látszatfoglalkoztatás következtében kialakított látszatomunkahelyek létezésére.

Az 1983-tól munkakorúvá váló, és fokozatosan a munka világába belépő dekrétgyermek számára ez a felállás különösen gondot jelentett. Egyrészt mivel a formális oktatás, amelynek elvben meghatározó része volt a szakképzés, kivételesen sem biztosított a termelési gyakorlatban ténylegesen alkalmazható ismereteket. Így hiába töltöttek el a formális oktatásban a megelőző generációkhoz képest akár három-négy évvel is többet, gyakorlatilag a munkahelyen szerezheték meg a képzést – egy olyan munkahelyen, ahol a bérelosztásban a tapasztalat és a régiség többet számított a formális iskolázottságnál, ami a fentebb bemutatott bérképzési rendszeren belül megmutatkozott a bérezésben is. És sokszor ez feszültségeket is szült, hisz nemcsak a képzettségük hiányzott, hanem a munkájukra sem volt szükség, viszont valamennyi bérezésben csak részesültek.

Már önmagában a teljes munkaidőben alkalmazott munkások tényleges részidős foglalkoztatása is egyfajta alulfoglalkoztatás. Viszont ebben az esetben a kifejezés arra vonatkozik, hogy képzettség szintjén (esetleg tartalmától nagyon eltérő) munkakörben alkalmaznak egy személyt. Ez alapvetően jellemző a munkaerőpiacra „szakmunkásként” belépő, formálisan akként alkalmazott, de sokszor alapvetően betanított munkásként dolgozó generációra.

A dekrétgyermek számára az átmenet a munka világába még csak nem is félsiker, hanem részleges kudarc. Egyrészt az átfogó mértékben formalizált munkaerőpiacon kívüli lehetőségek gyakorlatilag azalatt tűnnek el (válnak teljesen marginálissá), amíg ők felnőnek. Vagyis *csak* alkalmazottak lehetnének, de a nyolcvanas évek munkaerőpiaci alakulásait tekintve, egy részük a struktúrában kívül reked. Illetve azok is, akik alkalmazotti státusba (zömük a szocialista nagyiparba) kerülnek, olyan vállalatokhoz lépnek be, amelyekben belül csak növelik a látszatfoglalkoztatottak számát, és aspirációikon aluli pozíciókat töltenek be.

6. EGY FÉLRESIKERÜLT PROJEKTEN ELCSÚSZOTT NEMZEDÉK?

A dekrétgyermeké volt talán a Ceaușescu-féle államszocialista rezsim első átfogó jellegű társadalomalakító projektje, amely többszörösen és sorozatosan félrecsúszott. Egyrészt a többnyire szankciókra, semmint ösztönzésekre épülő pronatalista projekt csak rövid távon bizonyult sikeresnek. A szűkre szabott családtervezési lehetőségek mozgásterében a hosszú távú demográfiai

minták a népesedéspolitikai erőfeszítések ellenére is érvényesültek. Igaz, ennek a folyamatnak a rövid és középtávú (állami gondozásban hagyott gyermekek számára, a reprodukív kultúrára és demográfiai viselkedésre vonatkozó) következményei nagyon is problematikusak voltak.

Az abortusztilalom csak egy eszköze volt a rendszer hosszú távú iparosítási programjának a demográfiai megalapozására, de az sem valósult meg, viszont az átmenetileg megnövekedett létszámú kohorszok, a dekrétgyermek rendszerintegrációja is folyamatos kihívást jelentett az állam számára. Egyrészt a szűkülő állami erőforrások kontextusában rendkívüli kihívást jelentett a dekrétgyermek iskoláztatása, az ipar számára hasznosítható humán erőforrássá történő formálása. Ennek mind a megelőző, mind az őket követő kohorszokhoz viszonyítottan messze kimagasló létszámú generációnak a növekvő beiskolázási mutatói (a megelőző generációkhoz viszonyítva több formális oktatásban eltöltött év, nagyobb korspecifikus beiskolázási ráták) nagyrészt az oktatási rendszer (infrastruktúrájának és személyzeti állományának) túlterhelési kontextusában valósultak meg.

Habár a megelőző generációkhoz viszonyítva a bemeneti egyenlőség mutatóit, a tényleges hozzáférési esélyeket az alapfokú és középfokú oktatáshoz (eltekintve annak hihetetlen leterheltségétől) jobbnak tekinthetjük, az átmenet az aktív korba, a munka világába, ami a nyolcvanas évek második felére esett, nagyon beszűkült lehetőségeket jelentett. Radikálisan beszűkült az egyetemi bejutás lehetősége. A munkaerőpiaci mutatók, a megteremtett új munkahelyek száma messze elmaradt a dekrétgyermek-évjáratok volumene által feltételezett bővüléstől. És az alkalmazásba állók is olyan szervezeti rendszer részeivé váltak, amely már régebbről a nagymértékű látszafoglalkoztatásra volt berendezkedve.

7. VÉGSZÓKÉNT

Sokan egy történelmi metaforát látnak abban, hogy a Ceaușescu-féle rendszer ellen fellépő tüntetők között sok volt a 18–22 éves, vagyis 1967–1971 között született fiatal, állítva, hogy az abortusztilalmat elrendelő 1966-os dekrétum volt a rendszer végítélete. A metaforán túl viszont a dekrétgyermek integrációjának a halmozódó felemássága, részleges kudarca kontextusában már nehéz volt fenntartani azt a duplicitást, amely a valóságnak az ideológiai elvárásokhoz történő folyamatos igazításában körvonalazódott.

Ám ezen túlmutatóan a dekrétgyermek nyolcvanas évek végi helyzete nélkül nehezen érthető, értelmezhető olyan kilencvenes években beinduló folyamatok, jelenségek, mint (csak, hogy két példát említsünk) a Romániából kiinduló, nagymértékű nemzetközi migráció felfutása, az egyetemi expanzió és annak visszasságai, beleértve a folyamatosan felszínre kerülő diplomabotrányokat is.

SZAKIRODALOM
REFERENCES

- Andrei, A., & Branda, A. (2015). Abortion Policy and Social Suffering: the objectification of Romanian women's bodies under communism (1966–1989). *Women's History Review*, 24(6), 881–899.
- Anghelache, C., Petrescu, I., Anghel, M. G., & Gogu, E. (2018). *Evoluția centenară a învățământului în România*. Editura Economică.
- Baxandall, P. (2000). The Communist Taboo Against Unemployment: Ideology, Soft Budget Constraints, or the Politics of De-Stalinization? *East European Politics and Societies*, 14(03), 597–635.
- Bejenaru, L. M., & Spiridon, R. N. (2017a). Studiu introductiv. In L. M. Bejenaru & R. N. Spiridon (szerk.), *Politică și demografie în România comunistă 1966-1989* (7–44. o.). Editura Eikon.
- Bejenaru, L. M., & Spiridon, R. N. (szerk.) (2017b). *Politică și demografie în România comunistă 1966-1989*. Editura Eikon.
- Berelson, B. (1979). Romania's 1966 anti-abortion decree: The demographic experience of the first decade. *Population Studies*, 33(2), 209–222. doi:10.1080/00324728.1979.10410438
- Bolovan, I. (2004). Aspecte privind relația politică. Demografie în timpul regimului comunist din România. *Arhiva Someșană, III*, 285–294.
- Brzozowska, Z. (2015). Female Education and Fertility under State Socialism in Central and Eastern Europe. *Population*, 70(4), 731–769. doi:10.3917/popu.1504.0731
- Burloiu, P. (1975). *Planification de l'éducation en Roumanie*. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000073626?posInSet=1&queryId=007f1325-bbce-4830-a6cc-00d27863bdba>
- Calhoun, C. (1991). Indirect relationships and imagined communities: large-scale social integration and the transformation of everyday life. In P. C. Bourdieu, James S. (szerk.), *Social theory for a changing society* (95–130. o.). Westview Press.
- Calhoun, C. (1992). The Infrastructure of Modernity: Indirect Social Relationships, Information Technology, and Social Integration. In H. Haferkamp & N. J. Smelser (szerk.), *Social change and modernity* (206–237. o.). University of California Press.
- CNS. (1990). *Anuarul statistic al României 1990*. Comisia Națională pentru Statistică.
- Collins, R. (2019). *The credential society*. Columbia University Press.
- Dannehl, C. R., & Groth, A. J. (1992). Communist and non-communist Europe: Functional differentiation, 1970–1985. *Social Indicators Research*, 27(1), 59–87.
- David, H. P., & McIntyre, R. J. (1981). *Reproductive Behavior. Central and Eastern European Experience*. Springer Publishing Company.
- David, H. P., Skilogianis, J., & Posadskaya-Vanderbeck, A. (1999). *From abortion to contraception: A resource to public policies and reproductive behavior in Central and Eastern Europe from 1917 to the present*. Greenwood Publishing Group.
- Decret nr. 770 din 1 octombrie 1966 pentru reglementarea întreruperii cursului sarcinii (1966). *Buletinul Oficial*. <http://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocumentAfis/177>

- Direcția Centrală de Statistică (1968). *Anuarul statistic al Republicii Socialiste România 1968*. Direcția Centrală de Statistică.
- Drezgić, R. (2010). Policies and practices of fertility control under the state socialism. *The History of the Family*, 15(2), 191–205.
- Fischer, M. E. (1979). The Romanian Communist Party and Its Central Committee: Patterns of Growth and Change. *Southeastern Europe*, 6(1), 1–28.
- Foucault, M. (1982). The subject and power. *Critical inquiry*, 8(4), 777–795.
- Frejka, T. (2008a). Overview Chapter 2: Parity distribution and completed family size in Europe: Incipient decline of the two-child family model? *Demographic Research*, 19, 47–72.
- Frejka, T. (2008b). Overview Chapter 3: Birth regulation in Europe: Completing the contraceptive revolution. *Demographic Research*, 19, 73–84. doi:10.4054/DemRes.2008.19.5
- Georgescu, D. (2015). “Ceaușescu’s children:” *The making and unmaking of Romania’s last socialist generation (1965–2010)*. University of Illinois at Urbana-Champaign.
- Hodson, R., & Sullivan, T. A. (2006). *The Social Organization of Work*. Thomson Wadsworth.
- Hord, C., David, H. P., Donnay, F., & Wolf, M. (1991). Reproductive health in Romania: reversing the Ceaușescu legacy. *Studies in family planning*, 22(4), 231–240.
- Johnson, A. K., & Groze, V. (1994). The Orphaned and Institutionalized Children of Romania. *Journal of Emotional and Behavioral Problems*, 2(4), 49–52.
- Kaelble, H. (2013). *A Social History of Europe, 1945–2000: Recovery and Transformation After Two World Wars*. Berghahn Books.
- Keil, T. J., & Andreescu, V. (1999). Fertility policy in Ceaușescu’s Romania. *Journal of family history*, 24(4), 478–492.
- Kligman, G. (1992). Abortion and international adoption in post-Ceaușescu Romania. *Feminist Studies*, 18(2), 405–419.
- Kligman, G. (1995). Political Demography: The Banning of Abortion in Ceaușescu’s Romania. In F. D. Ginsburg, & R. Rapp (szerk.), *Conceiving the new world order: The global politics of reproduction* (234–256. o.). University of California Press.
- Kligman, G. (1998). *The Politics of Duplicity. Controlling reproduction in Ceaușescu’s Romania*. University of California Press.
- Lockwood, D. (1964). Social Integration and System Integration. In G. K. Zollschan, W. Hirsch, & D. A. Martindale (szerk.), *Explorations in social change*. Houghton Mifflin.
- Macura, M. M., & MacDonald, A. L. (2003). Fertility and fertility regulation in Eastern Europe: from the socialist to the post-socialist era. In I. Kotowska & J. Jóźwiak (szerk.), *Population of Central and Eastern Europe. Challenges and Opportunities* (35–90. o.). Statistical Publishing Establishment.
- Marin, M. (2018). Education in communist times: The case of Romania. *Sociologie Românească*, 16(01 + 02), 27–41.
- Massino, J. (2009). Workers under Construction: Gender, Identity, and Women’s Experiences of Work in State Socialist Romania. In S. Penn & J. Massino (szerk.), *Gender politics and everyday life in state socialist Eastern and Central Europe* (13–31. o.). Palgrave Macmillan.
- Massino, J. (2019). *Ambiguous Transitions: gender, the state, and everyday life in socialist and postsocialist Romania*. Berghahn Books.

- Mastnak, T. (2005). The reinvention of civil society: Trough the looking glass of democracy. *European Journal of Sociology/Archives Européennes de Sociologie*, 46(2), 323–355.
- Matysiak, A. (2011). Fertility developments in Central and Eastern Europe: The role of work–family tensions. *Demográfia English Edition*, 54(5), 7–30.
- Mitchell, B. (1998). *International historical statistics: Europe 1750-1993*. Springer.
- Moskoff, W. (1980). Pronatalist policies in Romania. *Economic Development and Cultural Change*, 28(3), 597–614.
- Munkácsy, G. (1973). A KGST-országok gazdasági fejlődése (II). *Külgazdaság*, 17(1973/6), 447–457.
- Nations, U. (1950). *Demographic Yearbook 1949-1950*. United Nations.
- Nelson, C. A., Fox, N. A., & Zeanah, C. H. (2014). *Romania's Abandoned Children: Deprivation, Brain Development, and the Struggle for Recovery*. Harvard University Press.
- Pavelescu, F. M. (2018). Învățământul din România în perioada 1919-2017. *Studii Economice*. <https://ideas.repec.org/p/ror/seince/181221.html>
- Pecican, E. (1985). Generațiile anilor cu natalitate sporită și aportul lor la dezvoltarea socio-economică. *Viitorul Social*, 78(mai–iunie 1985), 266–271.
- Pop-Eleches, C. (2006). The impact of an abortion ban on socioeconomic outcomes of children: Evidence from Romania. *Journal of Political Economy*, 114(4), 744–773.
- Porket, J. L. (1995). *Unemployment in capitalist, communist and post-communist economies*. St. Martin's Press.
- Porket, J. L. (1998). *Modern Economic Systems and their Transformation*. Palgrave Macmillan.
- Preotesi, M. (2005). Etica muncii în tranziție. *Calitatea vieții*, 16(3–4), 183–204.
- Preotesi, M. (2006). Salariații români-căștigători și perdanți ai tranziției. *Calitatea vieții*, 17(3–4), 213–232.
- Rotariu, T. (2006). Romania and the second demographic transition: The traditional value system and low fertility rates. *International Journal of Sociology*, 36(1), 10–27.
- Rotariu, T., Dumănescu, L., & Hărăguș, M. (2017). *Demografia României în perioada postbelică (1948-2015)*. Polirom.
- Rothenbacher, F. (2013). *The Central and East European Population since 1850*. Palgrave Macmillan.
- Scânteia (1977, 1977-12-16). Programul de creștere a nivelului de trai în anii 1976-1980. *Scânteia*, 1, 3.
- Schröder, P. J. (1999). On privatisation and restructuring. *European Studies Discussion Paper*, 33, 1–54.
- Scott, H. (1978). Eastern European women in theory and practice. *Women's studies International quarterly*, 1(2), 189–199.
- Sipos, S. (1991). Current and structural problems affecting children in Central and Eastern Europe. In G. A. Cornia & S. Sipos (szerk.), *Children and Transition to the Market Economy: Safety nets and social policies in Central and Eastern Europe*. Avebury, Aldershot (3–33. o.). England Avebury.
- Soulet, J.-F. (1998). *Istoria comparată a statelor comuniste: din 1945 pînă în zilele noastre*. Polirom.

- Stenvoll, D. (2007). Contraception, Abortion and State Socialism: Categories in Birth Control Discourses and Policies. *Kansai University review of law and politics*, 28, 33–49.
- Sterbling, A. (2013). Aspects of “Informality” – With Particular Focus on South-Eastern Europe. In C. H. Giordano, & N. Hayoz (szerk.), *Informality in Eastern Europe. Structures, Political Cultures and Social Practices* (67–88. o.). Peter Lang.
- Teitelbaum, M. S. (1972). Fertility effects of the abolition of legal abortion in Romania. *Population Studies*, 26(3), 405–417. doi:10.1080/00324728.1972.10405910
- Tomka, B. (2013). *A Social History of Twentieth-Century Europe*. Routledge.
- Trebici, V. (1972). Îmbătrânirea demografică a populației. *Viitorul Social*, 1(1), 176–194. <https://sas.unibuc.ro/storage/downloads/nuptialitate-80/Modele-Nuptialitate1986.pdf>
- Trebici, V. (1984). Populația ca resursă limitată. *Viitorul Social*, 77(5), 442–448. <https://sas.unibuc.ro/storage/downloads/nuptialitate-80/Modele-Nuptialitate1986.pdf>
- Trebici, V., Hristache, I. (1977). Populația României la orizontul anului 1990. *Viitorul Social*, (2), 325–334.
- United Nations (1974). *Compendium of housing statistics 1971. Recueil des statistiques de l'habitation 1971*. United Nations.
- Van Frausum, Y. G. (1995). Industrial restructuring in Romania: Diagnosis and strategies. *Europe-Asia Studies*, 47(1), 47–65.
- Van Frausum, Y. G., Gehmann, U., & Gross, J. (1994). Market economy and economic reform in Romania: Macroeconomic and microeconomic perspectives. *Europe-Asia Studies*, 46(5), 735–756.
- Verdery, K. (1996). *What was Socialism, and What Comes Next?* Princeton University Press.
- World Bank (1991). *World development report 1991: The challenge of development*. The World Bank.
- World Bank, W. D. I. (2021). *Fertility rate, total (births per woman) – Romania*. <https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.TFRT.IN?locations=RO>
- Zamfir, C. (2019). *Istoria socială a României*. Editura Academiei Române.

Kiss Ágnes¹

Mindennapi értékvilág az államszocializmusban. A lopás és a lopással kapcsolatos önfeloldozási mechanizmusok

Kivonat

Az államszocializmus alatti mindennapok értékvilágát egy sor antagonista kettősség jellemezte. Miként lehetett egy következetes értékvilágot, magatartásrendszert és gondolatrendszert kialakítani, fenntartani ilyen körülmények között? A vizsgálat fókuszában a lopás áll, ami erkölcsi szempontból kétségtelenül aggályos cselekedet, ugyanakkor köztudott módon nagyon elharapódzott az államszocializmus idején. A lopás példáján keresztül amellet érvelek, hogy az értékek gyakorlati koherenciáját – egyebek mellett – a szelektív morális elszakadás pszichoszociális mechanizmusai biztosították. Azt is felvázolom, hogy az önfeloldozás a releváns intézményesülési és szocializációs folyamatok együttes sodrásában miként vezetett a lopás társadalmi beágyazódásához.

Kulcsszavak: lopás, államszocializmus, erkölcsi elszakadás, önfeloldozás, Kelet-Európa, Románia

Abstract. Everyday value system under state socialism. Theft and self-exoneration through selective moral disengagement

Everyday life under state socialism was characterized by a series of antagonistic values. How was it possible to maintain a coherent, consistent value system, behavior and mentality under such circumstances? The present analysis is focused on the theft of state property, which is undeniably a reprehensible moral issue, still it was a widespread practice. Through the example of theft, I argue that practical coherence of the value system was maintained – among others – by the psychosocial mechanisms of selective moral disengagement. I also sketch the related processes of institutionalization and socialization through which theft became a socially embedded practice.

Keywords: theft, state socialism, moral disengagement, self-exoneration, Eastern Europe, Romania

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article

Kiss Ágnes (2021). Mindennapi értékvilág az államszocializmusban. A lopás és a lopással kapcsolatos önfeloldozási mechanizmusok. *Erdélyi Társadalom*, 19(1), 39–55. <https://doi.org/10.17177/77171.255>

A tanulmány ingyenesen letölthető a CEEOL-ról: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=928> és a GESIS adatbázisából: <http://www.da-ra.de/dara/search?lang=en&mdlang=en>.

¹ Politológus, a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet (ISPMN) munkatársa.
E-mail: kissagi79@yahoo.com.

I. BEVEZETŐ

Az államszocialista rendszerek működésének egyik fontos jellemzője, hogy a mindennapi életet egy sor antagonista kettősség jellemezte. A „mi” és „ők” szembeállítás, akárcsak a magán-„én” és a nyilvános „én”, a magánszféra és a nyilvánosság viselkedési mintái, a magánéletben érvényesítendő erkölcsi köteleességek, illetve az állammal és állami tulajdonnal kapcsolatos erkölcsi normák, a „ránk érvényes” szabályok és a „rájuk érvényes” szabályok egy sor ellentétes értéket testesítettek meg. Az emberek egy dolgot mondtak a nyilvánosság előtt, és mást a családban, baráti körben: kint dicsérték, otthon pedig kritizálták a rendszert. Hazudni, lopni, csalni a családban osztott értékek szerint egyértelműen tilos, ugyanakkor az emberek rutinszerűen hazudtak az államnak, dézsmálták a közöst és az állami tulajdont. Ebben a tanulmányban arra a kérdésre keresem a választ, hogy miként lehetett egy következetes értékvilágot, magatartásrendszert és gondolatrendszert kialakítani, fenntartani ilyen körülmények között.

Van elemző, aki azt állítja, hogy ez voltaképpen nem sikerült, de nem is volt cél egy egységes, konfliktusmentes értékvilág kialakítása. Katherine Verdery szerint a széthúzó, kettős erkölcsi szemlélet és életmód egy megosztott, bipoláris identitást eredményezett (Verdery, 1996: 92–97). Az államszocialista alattvalók identifikációjában az ellentét konstitutív erővel bírt: az ellenségnek tekintett hatalommal *szemben* fogalmazták meg és értelmezték önmagukat, értékeiket, cselekedeteiket. A kommunista dogmatika ellentétpárokra épült – szocializmus vs. kapitalizmus, proletárok vs. kulákok, párttagok vs. a hatalom ellenségei, „jó” vs. „rossz” –, és ezt a morális elemekkel összefonódó dichotomizálást vette át, ám a mindennapi életben ellentétes előjellel alkalmazta a rendszer működésében csalódott népesség. Ebben a megfordított értékrendszerben az ellenállás volt a jó, a rendszer, a hivatalos szféra, „ők” a rossz. Az ember „valódi” önmaga a magánszférába szorult. Értékrendszere a nyilvános, hivatalos önmagához viszonyítva, illetve az állammal mint ellenséggel együtt értelmezve volt koherens és értelmes. Mivel a „valódi én” a nyilvános énnel szemben termelődött ki, ezért nem is fogalmazódott meg célként a konfliktusok feloldása. Egyébként pontosan ehhez a megosztottsághoz szokott lelki alkat, megosztott identitás volt fogékony a rendszerváltás után (is) jelentkező nacionalista diskurzusra. A kommunista hatalom képében megszűnő ellenséget új ellenséggel pótolta, jelesül más etnikai csoportokkal, állítja Verdery (1996: 83–103).

A szigorúan polarizált és egymásról elzárt értékrendek magyarázatával szemben más elemzők inkább az egyeztetési kísérleteket vizsgálták. Így Alena Ledeneva sem a leválasztást, hanem az átjárást hangsúlyozza, és a mesteri ide-oda navigálást a társadalmi szférák és a velük társított értékek között (Ledeneva, 1998; Ledeneva 2006: 14–16). Szerinte az emberek azokból az értékekből, formális vagy informális normákból töltekeztek, amelyek az adott helyzetben jobban hasznosíthatóak voltak számukra, és a formális és informális kötelezettségeket egyaránt pragmatikusan alakították (Ledeneva 2006: 16). A nyilvános és a magánszféra értékeinek az egymásba olvadását, a szabályok testreszabását Ledeneva a szovjet *blat*rendszer működésén demonstrálta. A *blat* sokfajta informális gyakorlatnak a gyűjtőneve, amelyek „a kölcsönös szívességek rendszerét” alkották. Az emberek a *blat* kapcsolatok révén intézték el az ügyes-bajos

dolgaikat, tettek szert különféle javakra és fértek hozzá szolgáltatásokhoz.² Ugyanez a jelenség markánsan jelen volt az intézményvezetési szokásokban is. Ezeket a gyakorlatokat, közöttük jó pár kétségtelenül korrupt tevékenységgel, a szociabilitással asszociált szívességként értelmezték, és a barátság vagy barátságosság, a megértés, segítségnyújtás, együttműködés erkölcsi normáinak rendelték alá. De az, hogy ki, kinek, milyen feltételek mellett nyújtott szívességet, és ezért mit várhatott cserébe, helyzetfüggő volt, pragmatikus szempontok határozták meg (Ledeneva, 1998: 139–174).

Szintén egy képlékeny, szabadon kezelhető normarendszerről, de a magánszféra és közélet másfajta egyeztetési módjairól számol be D. Lőrincz József. A romániai magyar kulturális gyakorlatokat tanulmányozva, arra a jelenségre hívta fel a figyelmet, amikor az egyeztetés az „ambivalens diskurzus” gyakorlatán keresztül valósult meg (D. Lőrincz, 2004: 67–90). Ez egy olyan közlésmód, amely egyaránt vállalható volt a nyilvánosságban és a magánéletben, egy időben megfelelt a hivatalos normáknak és a magánéleti normáknak is. Ilyenek voltak az áthallásos alkotások, amelyek különféle technikákkal kijátszották az éppen érvényes cenzúranormákat, a publikum részéről pedig a sorok közötti olvasás, a kódolt szövegek megfejtésének a gyakorlata. Az alkotás megfelelt ugyan a hivatalos normáknak, de olyan részleteket tartalmazott, amely rendszerellenes tartalomként is értelmezhetőek voltak. A dekódolás, az alternatív értelmezőkürkészése, a hatalom háta mögötti összekacsintás a szerzővel vagy a publikum többi tagjával ellenállásként tételeződött a résztvevőkben. A kettős beszéd révén az egyén mindenkinek, a császárnak és az istennek is megadta azt, ami jár, és egy olyan önképet, személyiséget dolgozott ki, amely kinyilvánítható volt mind a hivatalos, mind a magánéleti interakciók során. „Így alakul ki egy olyan személyiség, amely a hétköznapi élet szempontjából *mind morálisan, mind pragmatikusan* egységes, elfogadható és van értelme. Az egység úgy jön létre, hogy a magán és a közélet szféráját valamilyen formában folyamatosan egyezteti – és nem szétválasztja!” összegzi Lőrincz a Verdery felfogásával szemben megfogalmazott álláspontját (D. Lőrincz, 2004: 87).

A jelen tanulmány egy kiegészítő magyarázatot nyújt a koherens értékvilág fenntartása érdekében tett próbálkozások témájához. Az önfeloldozás jelenségkörére, az önkimagyarázás különféle technikáira összpontosít, amelyek – bár első látásra a helyzet éppen az ellenkezőjét sugallja – szintén a koherens értékrendszer és gondolkodásvilág fenntartását szolgálták. A vizsgálat fókuszában a lopás áll, ami egyrészt egy kétségtelenül aggályos cselekedet, másrészt köztudott módon nagyon elharapódzott az államszocializmus idején. A tanulmányban kifejtett magyarázat dióhéjban a következőképpen szól: a „Ne lopj!” erkölcsi parancs univerzálisan érvényes volt, de bizonyos feltételek mellett elfogadták a parancs hatályának felfüggesztését, azaz elfogadták a lopást. A legitim vétkezés feltételeit és a büntudat elkerülését seregnyi önkimagyarázó, önfeloldozó érv támasztotta alá, amelyek igen elterjedtek voltak a népesség körében, és hathatósan hozzájárultak a lopás társadalmi beágyazódásához.

Ezeknek az önigazoló gondolatoknak az azonosításához és értelmezéséhez Albert Bandura szelektív erkölcsi elszakadás (*selective moral disengagement*) elméletét hívom segítségül, amely az erkölcsi normák megsértését és az önfeloldozás pszichoszociális mechanizmusainak a kapcsolatrendszerét taglalja (Bandura, 2016). Egy ilyen jellegű vizsgálathoz természetesen elengedhetet-

2 Romániában ez a jelenség a *pilă* (közbenjárás, összeköttetés, protekció) néven ismert.

len tudnunk, hogy mit gondoltak maguk az elkövetők a lopásról, milyen magyarázatokat fűztek a tetteikhez. Forrásként tehát olyan elemzéseket használok, amelyek a romániai mindennapokat és kifejezetten a lopással kapcsolatos gondolatokat, értékítéleteket dokumentálták, mégpedig úgy, hogy a társadalmi jelenségek „sűrű leírását” célozták meg, és a módszeren szellemében gazdagon idéznek a forrásaikból, jelesül az interjúkból, memoárokból. Ezeket a személyes megélést tanúsító idézeteket, első kézből származó beszámolókat vettem újra vizsgálat alá a szelektív erkölcsi elszakadás elméletének szempontrendszerére alapján. A dolgozat a koherens értékrend megvalósítása érdekében tett igyekezet egyik módjával – a szelektív erkölcsi elszakadás révén létrejött koherenciával – foglalkozik, és nem célja a lopás kérdéskörének az átfogó vizsgálata. Ezért nem készítettem saját interjúkat, hanem a dolgozat szűk kutatási fókuszának éppen megfelelő, mások által gyűjtött forrásokat használtam fel, és ezért nem ismertetem a lopás ágas-bogas szakirodalmát sem.

Szerkezeti szempontból a jelen tanulmány a következőképpen fest. A következő, azaz a második fejezetben ismertetem Bandura elméletét, a harmadik fejezetben röviden bemutatom a felhasznált forrásokat, majd a negyedikben leírom, hogy miként érvényesültek a különféle önfeloldozási mechanizmusok az állam kárára elkövetett lopással kapcsolatban. Az ötödik fejezetben felvázolom, hogy a kimagyarázásra épülő racionalizáció, az intézményesülés és a szocializáció együttes hatásaként miként vált a lopás társadalmilag beágyazott cselekedetté. A következtetéseket és kiegészítő megjegyzéseket a tanulmány zárófejezetébe, a hatodik fejezetbe foglaltam bele.

2. A SZELEKTÍV ERKÖLCSI ELSZAKADÁS ELMÉLETE

Bandura évtizedekig tartó kutatása arra irányult, hogy megértse, miként élnek nyugodt lélekkel a világukat azok, akik kegyetlen vagy embertársaikra nézve más módon egyértelműen ártalmas cselekedetekben vesznek részt (Bandura, 2016). Számos iparág és intézmény – köztük a fegyvergyártás, a dohányipar, a korporatista világ, a szórakoztatóipar, környezetvédelem, halálbüntetés, terrorizmus és kontraterrorizmus – működésének a vizsgálata folyamán arra jutott, hogy ebben kulcsfontosságú szerepet játszik a belső kontroll, azaz a büntudatra alapozott önkontroll kikapcsolása.³ Ez úgy valósul meg, hogy különféle gondolkodási sémákat alkalmazva az egyén meggyőzi magát, hogy adott helyzetre (innen a „szelektív” az elnevezésben) nem vonatkoznak bizonyos erkölcsi normák. A kimagyarázás folytán az önbírálat, büntudat mozgatórugói kikapcsolnak, és az érintett személynek nem lesz lelkiismeret-furdalása az erkölcsileg kifogásolható cselekedet miatt, nem fogalmazódnak meg benne önkritikus gondolatok, nem érzi a jóvátétel kényszerét.

Az erkölcsi parancsok teljesítése elől való kitérés alapját egy újraértelmezési folyamat képezi, amelynek eredményeként a destruktív viselkedés morálisan elfogadhatóvá válik. Az újraértelmezés, az erkölcsi elszakadás nem változtat a morális standardon, hangsúlyozza Bandura, hanem

3 A viselkedést a legális, a szociális és a belső kontroll, illetve az ezeken a területeken várható szankciók irányítják (Bandura, 2016: 4).

egy eszközt nyújt a szabályszegőknek ahhoz, hogy megkerüljék az erkölcsi normákat: az elvárások, az önnön felelősség és az ártalmas viselkedés szétkapcsolatát (Bandura, 2016: 3).

Bandura összesen nyolc olyan mechanizmust azonosított, amely révén az emberek az erkölcsi kontrollt adott helyzetre vonatkoztatva felfüggesztik (Bandura, 2016: 2–3, 48–103). Ezek a következők: erkölcsi igazolás, eufemisztikus címkézés, előnyös összehasonlítás, a felelősség hátrítása, a felelősség megosztása, következmények torzítása, áldozathibáztatás vagy a körülmények hibáztatása és végül az áldozat dehumanizálása. Az önfeloldozás különféle mezőkben valósul meg, és a felsorolás rendjében is követhető, hogy magának a tettnek, az ágensnek (az elkövetőnek), a hatásnak vagy az áldozatnak az átértelmezésére épülnek.

Az első és legfontosabb önfeloldozási mechanizmus a tett erkölcsi igazolása. Ebben a keretben az amúgy kétséges cselekedet nemes célok szolgálatában tűnik fel, és így nemcsak elfogadhatóként, hanem tiszteletreméltóként jelenik meg. Így nyer pozitív előjelet például a gyilkosság, az erőszak és más atrocitások a nemzetbiztonság, szabadság vagy önvédelem kontextusában. Ez a mechanizmus nemcsak felfüggeszti a „Ne ölj!” vagy az emberi élet tiszteletére vonatkozó erkölcsi parancsok teljesítését, nemcsak kikapcsolja a büntudatot, hanem új erkölcsi parancsot léptet működésbe, ami legitimálja a tettet: „Védekezz!” Mivel ilyen kettős funkcióval bír, az önkimagyarázás ezen lépése nagyon erőteljesen támogatja az ártalmas cselekedeteket (Bandura, 2016: 58). A tettet nemcsak erkölcsi alapon, hanem hasznosnak, jótékonynak gondolt társadalmi és gazdasági princípiumokkal is szokás igazolni.

Gyakori az is, hogy a tettet átcímkézik, és valami semleges, finomkodó vagy passzív elnevezést használnak a konkrét megnevezése helyett. A katona nem „megöli” az ellenséget, hanem „megtisztítja a területet”, „megsemmisíti a célpontot”. Erre a jelenségre egyébként Makovicky és Henig is felhívta a figyelmet az informális gyakorlatok szokványos, mindennapi megnevezéseit tanulmányozva (Makovicky & Henig, 2018). A megnevezések egyik jellemzője a „megtévesztés esztétikája”, amelynek célja a figyelemelterelés vagy a bagatellizálás a megkérdőjelezhető viselkedés erkölcsileg elfogadható terminusokba való csomagolása révén (Makovicky & Henig, 2018: 126). Például így oldódik fel és nyer pozitív felhangokat a korrupció a „kapcsolat”, „figyelmesség”, „boríték”, „hála”, „szívesség” stb. terminusok közegeiben.

Bandura elméletére visszatérve, az erkölcsi igazolás és eufemisztikus megnevezés mellett a cselekedet átértelmezésének a harmadik lehetséges módja az előnyös összehasonlítás. A vétség kisebbitését, jelentéktelenné tételét szolgálja a tett súlyosabb szabályszegésekhez való viszonyítása, múltbéli tettekkel vagy jövőbeli forgatókönyvek feltételezett eredményeivel történő összevetése. Így lép működésbe a „sokkal rosszabb lenne, ha...” bármire alkalmazható formula, vagy, hogy konkrétabb példát említsünk, „a mostani erőszak ennél sokkal több emberi szenvedést előz meg”. A „kisebbik rossz választása” már megfontolt, egyenesen nemes tettnek tűnik.

Az ágens (elkövető) mezőben a számonkérés kivédése a felelősség áthárításával vagy a felelősség megosztásával történik. Tipikus kijelentés az első önfelmentési módozatra a „parancsra tettem”, amelyre szörnyűséges példát a genocídiumokban való részvétel szolgál. A második esetre a „mindenki ezt teszi” kijelentés számít tipikusnak, amely gyakran hallható enyhébb szabálysértések esetén. Ugyancsak a felelősség megosztását szolgálja a csoportos döntéshozatal, a kollektív cselekedet, a munka önmagában ártalmatlannak tűnő részfeladatokra osztása (például a halálos ítélet végrehajtása esetén valakinek annyi a feladata, hogy rögzíti az elítélt lábát), ami lehetőséget ad az „apró csavar a nagy gépezetben”-szerű mentegetőzésre is. Ezek vagy az

anonimitásra, vagy az enyhített társadalmi szankció vélelmére alapoznak, ami a maga során viszont arra a kalkulusra épít, hogy az egyén hozzájárulása önmagában véve ártalmatlan, azonosíthatatlan vagy pedig eltöri a csoportosan elkövetett tevékenység hatását tekintve.

A hatások szintjén a tett következményeinek a minimalizálásával, torzításával vagy megkérdőjelezésével játszható ki a számonkérés, illetve olyan igyekezetekkel, amelyek a félrenézést, a következményekkel való szembenézés elkerülését szolgálják. Ha nincs felmutatható kár, akkor a helyzetnek nincs is erkölcsi vonzata – áll e gondolkodás mögött. A halálos katonai csapás eredményétől való fizikai és lelki elhatárolódást kiváló módon szolgálja például a drónháború. A dohányzással vagy a globális felmelegedéssel kapcsolatos „viták”, a kutatási eredmények módszertani szétcincálása, megkérdőjelezése pedig az információs zűrzavar fenntartását, ezzel pedig a számonkérhetőség kikerülését célozza, amit a gyártók, forgalmazók és fogyasztók vállvetve támogatnak.

Az erkölcsi elszakadás gyakorlatainak utolsó csoportja az ártalmas cselekedet áldozatainak a mezőjében valósul meg. Ha érző emberként tekintünk a másik személyre, menten aktiválódik az empátia és együttérzés, ami megakadályozza, hogy szenvedést okozzunk neki. Ebben az esetben a belső önkontroll az áldozat dehumanizálásával vagy hibáztatásával kapcsolható ki. Az „állatok”, „sátánfajzatok” elleni cselekedet könnyebben megvalósítható bűntudat nélkül, mint érző emberek ellen, az áldozat hibáztatásával együtt pedig erkölcsileg igazolhatóvá is válik a tett. Az áldozat hibájaként vagy provokációjaként beállítani a helyzetet annak a gondolatnak ágyaz meg, hogy maga az áldozat a felelős az eseményekért, az elkövető pedig az áldozat, és ebben a perspektívában a „védekezés”, „megtorlás”, „helyretétel” jogos, sőt kívánatos cselekedet. Ezek az önfelmentő érvek nemcsak a kirekesztő vagy megsemmisítő társadalmi eljárások és politikák kapcsán mutatkoznak meg, hanem a gazdasági életben is. A címkére ugye rá van írva, hogy mit tartalmaz a termék, és ha a fogyasztó úgy döntött, hogy él vele, hát az ő hibája, ha megbetegszik.

Bár Bandura esettanulmányai erkölcsi szempontból nagy horderejű cselekedetekről, szó szerint élet-halál kérdésekről szólnak, azt állítja, hogy ezek az önfeloldozási mechanizmusok a hétköznapi emberek életében, mindennapi helyzetekben is gyakran megmutatkoznak (Bandura, 2016: 1). Egy gondolatkísérletben gyorsan le is tesztelhetjük egy banálisnak tűnő helyzeten. Az irodaszerek (papír, írószerszám, ragasztószalag) hazahordása vagy magáncélú használata szerte a világon elterjedt gyakorlat, de ha a „munkahelyi lopás” keretében beszélünk róla, egyből beindul a hártómechanizmus, és felcsendülnek az ismerős mondatok: „ez nekem tulajdonképpen jár, mert otthonról is dolgozom, túlórázom, stb.” (erkölcsi igazolás), „kölcsonveszem”, „járulékos veszteség...” (eufemizmus), „bagatell, nem öltem meg senkit” (kedvező összehasonlítás), „mindenki ezt csinálja” (felelősség szétosztása), „apróság” (a következmények minimalizálása), „van itt elég, nekem meg nincs (időm, pénzem stb.)” (a munkaadó, az áldozat hibáztatása). Tudományos elemzési igénnyel is tanulmányozzák már a munkahelyi lopás, adócsalás, megvesztegetés, nepotizmus, zaklatás, hibák leplezése és más szervezeti korrupciós gyakorlatok pszichoszociális mechanizmusait, köztük az önfeloldozás szerepét (Ashforth & Anans 2003; Harris & He, 2019).

3. FORRÁSOK

Akik megélték, azok számára az elmondottak alapján valószínűleg körvonalazódott már eddig, hogy milyen meglepően pontosan illeszkednek a fenti sémákba az államszocialista időszak lopásaival kapcsolatos érvek is. Bár nagyon elterjedt volt, és a szakirodalom is hangsúlyosan foglalkozott a lopás okaival, mennyiségével és következményeivel, az elkövetők gondolatairól, gondolatmenetéről meglepően kevés közvetlen információ áll a kutatók rendelkezésére. Az elemzésekben az okok között rendszerint a hiány, a központosított gazdasági rendszer és az elosztás problémáit emelik ki, hatását tekintve pedig egy kettősségre hívják fel a figyelmet: miközben a lopás és más informális ügykódések aláaknázták a rendszer működését, segítették is az emberek túlélését, és meghosszabbították a rendszer fennállását (Ledeneva, 2018: 41). Ám az, hogy konkrétan miként értelmezték maguk az érintettek a tetteiket (a lopást, megvesztegetést, nepotizmust, favoritizmust, kettős beszédet stb.), mit gondoltak önmagukról és másokról, akik erkölcsi szempontból kétséges ügyekbe bonyolódtak, miként szembesültek az antagonistá értékekkel, rendszerint nem derül ki az elemzésekből.

Az egyik alapmunka, amelyet a következőkben felhasználok a szelektív morális elszakadási mechanizmusok illusztrálására Gagyi József *Aki tudta, vitte. Lopás, közösség, társadalom* című könyve (Gagyi, 2018). Ebben a kutatásban központi szerepet kaptak a lopással asszociált értékek, gondolatok. Elsődleges forrásként a szerző a nyárárdmenti Csíkfalva községben folytatott, több mint tíz évig tartó terepkutatás során szerzett információkat használ, és a kollektív gazdaságból való lopás kérdéskörét vizsgálja meg mélyrehatóan. Gagyi tézise az, hogy az államszocialista időszakban kialakult egy „kettős moralitás” a lopással kapcsolatban. Az állami tulajdon megdézsmálását, szemben a magántulajdonból való lopással, nem tartották bűnnek, nem tiltották, hanem megengedték, hatásában pedig nem társadalomromboló, hanem közösségépítő volt. Amint a következőkben kiderül, ezzel a tézissel nem érték maradéktalanul egyet, de az elemzés rendkívül aprólékos, az érvelést hosszas idézetek támasztják alá, ráadásul a kötet egy interjúátíratot is tartalmaz, amelyek együttesen kiváló lehetőséget biztosítanak másodlagos elemzésekre.

Azért, hogy minél átfogóbb képet kapjunk a lopással kapcsolatos önfeloldozási mechanizmusokról, Gagyi gyűjtését kiegészítettem egyrészt más, pontszerűen kiragadott adatközlésekkel a termelőszövetkezetekben zajló lopásokról, de gyári lopástörténetekkel is. Az utóbbi magyarországi és lengyelországi példákat is tartalmaz, amelyek egymás közt is meglepő hasonlóságot mutatnak, másrészt nagyon jól tükrözik a morális önfelmentési mechanizmusok univerzális mintázatait. A romániai esetek kiegészítéséhez elsősorban Gail Kligman és Verdery munkáját használtam, amely a mezőgazdaság kollektivizálásának a körülményeit vizsgálja átfogó módon (Kligman & Verdery, 2011). A magyarországi példák Gagyi kötetéből valók, míg a lengyelországiak Edita Materka elemzéséből a *kombinacja* jelenség kapcsán (Materka, 2018). A *kombinacja* ügyeskedésre, mesterkedésre utaló lengyel kifejezés, amely olyan szabályszegő cselekménysorozatot fed, amely révén javakhoz, szolgáltatásokhoz, munkához, információhoz, hatalomhoz lehetett hozzáférni. Jóval az államszocializmus előtt is gyakorolták, de ebben az időszakban a „kombinálás” egyik jeles megnyilvánulási formáját éppen az állami tulajdon megdézsmálása képezte.

4. A LOPÁS KIMAGYARÁZÁSÁNAK A REPERTOÁRJA

A Bandura által felállított sorrendet követve, kezdjük az erkölcsi igazolással, az önfeloldozási mechanizmusok alappilléreivel. Ez az a lépés, amely az ártó cselekedetet jó cselekedetté alakítja, és további önfeloldozó érveknek is megalapoz. A források azt mutatják, hogy az állami tulajdon és a köztulajdon meglopásának az erkölcsi igazolása nem is egy, hanem több értékből, elvből táplálkozott. Ezek a jogos tulajdonnal, a megállapodásban vállalt kötelezettségekkel és a családdal kapcsolatosak.

A legerterjedtebb és mondhatni legerőteljesebb gondolatmenet kiindulópontja az, hogy a magántulajdon felszámolásával, a földek, állatok, eszközök erőszakos eltulajdonításával, a terménybeszolgáltatási kötelezettségek kiszabásával, az erőforrások kisajátításával az állam megkárosította az embereket. Ráadásul az új gazdasági és társadalmi berendezkedéssel kapcsolatos ígéreteit nem váltotta valóra, nem biztosította a jólétet, és ezzel megszegte a megállapodásban vállaltakat. Ez a narratíva az államosítást „rablás”-ként jeleníti meg, az érintetteket pedig a kifosztás és megtevesztés áldozataiként (Gagy, 2018: 142; Materka, 2018: 224; Kligman & Verdery, 2011: 433, 434). Ebben a kontextusban az állami tulajdon megdézsmálása kárpótlás-ként, jóvátételként értelmeződik, ami az anyagi veszteségekért és az elszenvedett más jellegű sérelmekért, méltatlanságokért kijár az áldozatoknak. A „Ne lopj!” parancs ebben a helyzetben semlegesítődik, mert elsősorban az állam lopta meg az embereket, és nem fordítva, másrészt a kárpótlás erkölcsi normái lépnek a helyébe, ezek alapján ítélik meg a cselekedeteket. A máséból, magántulajdonból lopni továbbra is bűnnek számított, sőt a lopás általában véve kerülendő, elítélendő, de ez itt már nem lopás, ugye, hanem kárpótlás kérdése.

A lopás erkölcsi igazolásának ezt a gondolatmenetét jól példázza a következő nyárádmonti beszámoló:

„... olyan jó beszédes viszonyban voltam vele, Szentháromságon volt pap, s a tömlecec megjárta, s kiengedték, s nyugdíjba tették, Bajkó Lászlónak hívták. S azt mondja, olyan féltréfásan, na még valahol valamit lehet csinálni melléje, amilyen fizetést adnak. S azt mondtam, hát lehet, hogy lehetne ideiglenesen, de az embert csak utolérik. Ha papíron csinálja, utolérik, ha kettészakad is. Lopni úgy lehet, hogy valami ide ki van téve, s elveszem, s később letagadom. [...] De [...] bántana a lelkiismeret, ha elvinnék öt banit, tíz banit attól a leánkától vagy öregtől, de az állam vagyonát, s a kollektív vagyonát, ha lehetne, egy órán belül a kapun belül raknék mindent, s utána nem furdalna a lelkiismeret. Akármit onnan elvinnék, semmi rossz érzésem utána nem lenne. S igen, hagyakozott a pap egy darabig, s azt mondja, tudja, annak van egy másik megnevezése, s ennek másik. Ez lopás, hogy valakit becsapjon. S ott az állam hivatalosan úgy megkárosította az embereket, valósággal kirabolta, senki nem kárpótolta az embereket, de ő magát se tudja kárpótolni másként, csak titokban, mert ha észreveszik, bezárják a tömlecebe. Ezt úgy lehet megnevezni, hogy titkos kártalanítás, ha onnan valamit elvesz, ahol magának is része van. Ez titkos kártalanítás! Tehát azt nem is lehet bűnnek számítani, azt mondja. [...] Így megmagyarázta a pap, tehát azért nem bánthat engem a lelkiismeret, ha

onnan elvettem valamit, s elveszek valamit, mert magamat próbálom kártalanítani, mert annyit úgyse lehet, nem lehet annyira, amennyire kell, de próbálja kártalanítani.” (Gagy, 2018: 142–143)

Tehát az állam megkárosította az embert, az ember pedig kártalanítja magát, mert kártalanítania „kell” magát, bár a jóvátétel soha nem lehet teljes, az állam mindig adósa marad az embernek. A helyzet pikantériája, hogy az emlékezőnek egy pap, ráadásul egy állam által meghurcolt pap szava nyújtott pluszlegitimitást az önfeloldozáshoz.

Az erkölcsi igazolás másik pillére a munka és tulajdon népi jogfelfogására épít: aki megdolgozott érte, az jogos tulajdonos, használóvá válik, legalábbis megérdemli, hogy részesüljön a munka gyümölcséből.⁴

„Azt mondtuk, ez a miénk, ezért mi szenvedtünk, apánk dolgozott meg érte, s ezt visszük! S kész!” (Gagy, 2018: 43)

„Amit kapáltam, az a föld a kollektív volt, de amit kapáltam, az én verejtékem után lett, nem a másé után. Az igen, hogyha mellettem maga kapálta volna, és az enyémből mentette volna vagy a magáéból. A kettő kétféle. De ez az én verejtékem után termett.” (Gagy, 2018: 96)

A jogos tulajdonos érvelésnek közszájon forgott egy másik változata is, amiből azért már jól kihallatszik a cinizmus, mivel a hivatalos retorika elemeinek a kiforgatására alapoz. Így szól: mindent az állam birtokol, de az állam a népé, következésképpen az emberek a sajátjukból vesznek, amikor az állami vagyont lopják (Materka, 2018: 224; Gagyi idézi Dobák Judit munkáját. Gagyi, 2018: 167).

Az erkölcsi igazolás harmadik változata a családdal társított értékekre, kötelezettségekre épít. Az ember legfontosabb feladata a családjáról, gyerekeiről gondoskodni. A családról való gondoskodás elsődlegessége az állammal szemben, illetve a lopás viszonylatában egy elterjedt mondat révén is terjedt: „aki nem az államtól lop, az a családját lopja meg” (Kligman & Verdery, 2011: 433). A „rendes” falusi családdal kapcsolatos elvárás továbbá az volt, hogy önellátó, önerőből, munkával, nem vásárlással látja el magát, az állatait, a gazdaságát. A lopással tehát, rögzíti a paraszti logikát az elemző, ennek az íratlan erkölcsi parancsnak tettek eleget (Gagy, 2018: 174–175, 213).

A „kárpótlás”, „kártalanítás” gondolatmenet az erkölcsi igazolást testesítette meg, azaz egy erkölcsi parancs beteljesítéseként tüntette fel a lopást. Másrészt maga a kifejezés a tett leplezését szolgálta. Számos más, alternatív kifejezést is használtak az érintettek, hogy a lopás erkölcsi súlyát, jelentőségét csökkentsék. „Elvettek” (*au luat*, Kligman & Verdery, 2011: 433), „hoztak”, „vittek”, „szereztek”, „kompletáltak” (azaz „kiegészítették” feltehetően a jövedelmet), „hozzányúltak” a közöshöz (Gagy, 2018: 131, 209), a gyárból „kihoztak” dolgokat (Chelcea, 2000: 145), a lopásban való cinkosságot pedig következetesen „segítségnek” nevezték (Gagy, 2018: 208). Ismerősen cseng továbbá ebben a kontextusban a „intéztek” kifejezés, de még a lengyel

⁴ A releváns népi joggyakorlatokat, jogfelfogást Gagyi részletesen áttekinti (Gagy, 2018: 109–145).

„kombinálás” (*kombinacija*), ügyeskedés is, amely révén az állami vagyont „házasították” vagy „osztalékot vettek” ki (Materka, 2018: 224).

A lopás elfogadásának, társadalmi elfogadtatásának, a büntudat elkerülésének módozatai között szintén gyakori eljárás volt az előnyös összehasonlítás. Mindig akadt valaki, aki többet lopott, mohóbb volt, ezekhez képest pedig a kevesebb „eltulajdonítása” elfogadhatóként van megjelenítve, már-már mértékletességként vagy a sajnálatraméltó, hátrányos élethelyzet folyományaként. „*Így volt ez a kollektívben, aki tudta remorkával,⁵ másik autóval, másik szekérral, másik vitte szatyorban vagy egy kézikosárban, vagy ahogy tudta. Vagy egy zsákban valamennyit.*” – számol be tapasztalatáról valaki, aki „csak” egy zsákban lopott „valamennyit” (Gagy, 2018: 33). Gagy meggyőző elemzése rámutat arra, hogy ebben a mondatban tulajdonképpen a termelőszövetkezet belső hierarchiája is megjelenik. Az utánfutóval a téesz elnökére utal az adatközlő, míg autóval a téesz sofőrjei, szekérral a fogatosok, szatyorral, kézikosárral vagy zsákkal pedig a gyalogos munkások lophattak (Gagy, 2018: 87). A téma kutatói azt is megállapították, hogy a lopással kapcsolatban nem a mindennapi kis esetekről számolniuk be általában a megkérdezettek, hanem hajlamosabbak arról beszélni, amikor a vezetők „három házra valót” loptak össze a kollektív vagyonából, azokról, akik szemmel láthatóan megvagyonosodtak (Gagy, 2018: 117–118, 134). A parancsolgató és számon kérő vezetőség képmutatása, törvényszegő viselkedése, azoknak a bűnei, akiknek elvileg éppen példát kellett volna mutatniuk, megfelelő és alaposan kiaknázott összehasonlítási alap volt a munkahelyi lopás előnyösebb feltüntetésére: „A vezetőség még nagyobb zsvány, miért ne lojnak én is?” – hangzott az öngazoló kijelentés (Gagy idézi Szilágy Miklós munkáját, Gagy, 2018: 118).

A felelősség elhárításának az egyik zászlómondata: „Mindenki lop.” Ezzel a megállapítással csökkenni látszik az egyéni felelősség, széteszlik a résztvevők között, akik a kijelentés szerint nemcsak sokan vannak, hanem egyenesen a teljes populációra vonatkozik. A lopás elterjedtségét, gyakoriságát bizonyítandó „közmondásokra” is hivatkoznak az érintettek:

„Van egy közmondás, hogy: a kollektív aranybánya, s ki nem lopja, mind megbánja. S így volt! Így!!!” (Gagy, 2018: 43)

„... azt mondták, volt egy ilyen közmondás, hogy a kollektív aranybánya, s aki nem lop, az megbánja. Ilyesmi. Ha tudott, ha kellett, ha volt szüksége, ha nem, de ha hozzáférhetett, lopott. Lopott. Mert lopott.” (Gagy, 2018: 116)

Ha mindenki lop, akkor a tisztességnek, őszinteségnek megszűnik a társadalmi méltányolása, és ha a tisztesség nem segít az elismerés megszerzésében, az érvényesülésben, akkor „nem érdemes” becsületesnek lenni – folytatódik az eszmefuttatás (Gagy idézi Jávor Kata és munkatársai munkáját. Gagy, 2018: 117; Kligman & Verdery, 2011: 433).

Tehát „mindenki lop”, aki teheti, az sokat, aki nem, az csak keveset. Az előnyös összehasonlításban használatos érv a következmények minimalizálásának a kontextusában is felbukkan: a feneketlen zsáknak tekintett közösből csak keveset, elenyésző mennyiséget vettek el.

⁵ Remorka – átvétel román nyelvből, jelentése: pótkocsi, utánfutó.

„Volt egyszer úgy, hogy ástuk a cukorrépat, s volt, aki elvitt két-három répat. S Oltean, a csendőr erősen cirkált. Ez volt a hobbija, hogy leste a népeket. Én, nem úgy, hogy nagyobb mennyiségben vittem volna, hanem a répás villára két répat felszúrtam, s felraktam a vállamra. »Hát – gondoltam – két répat hazaviszünk, s a tyúkoknak ledobjuk, s ott csipkedik egész nap a tyúkok, nem megvágom, hanem csak úgy...« S ahogy jöttem haza, két répáért megszólított. Hát mérgemben bedobtam a bokorba. Gondoltam: »Legyen a magáé.« Két répáért megszólított, uram.” (Gagyi, 2018: 95)

A történetből világos, hogy többen is hazavittek pár répat – az elmesélésben ezen a ponton tehát megjelenik a felelősség megosztásának is a motívuma –, de az egy főre eső mennyiséget olyan kevésnek ítélte az adatközlő, hogy felháborítónak tartotta, hogy a rendőr megszólította érte (Gagyi, 2018: 95).

Végül, az államszocialista rendszerekben folyó lopástörténetek markáns vonása a körülmények hibáztatása: „rá voltak utalva” a lopásra, mondják az érintettek, és ismétlik több-kevesebb meggyőződéssel az elemzők (Gagyi, 2018: 34, 112–113, 135). A felsorolt konkrét okok között a szűkös jövedelem, az akadozó termelés és rossz ellátás szerepelt (Gagyi, 2018; Kligman & Verdery, 2011: 433). A „fizetéskiegészítést” és a hiánycikkek megszerzését, ami jelenthetett lopást vagy szívességi hálózatokon keresztüli hozzáférést, vagy egyszerre mindkettőt, a kényszerítő körülmények idézték elő, a szükséglet kiváltó téves állami intézkedések. Tehát a lopásért maga az állam a hibás, az állam a felelős, és nem az emberek. És itt az érvelés visszakapcsolható a lopás erkölcsi igazolásának motívumaihoz: az állam megkárosította, becsapta az embereket, de enni, építkezni, élni kellett, stb. Amint ezt Kligman és Verdery egy tágabb perspektívában is szemléli, a „rendszer kényszerített rá” vagy az „ők» tették ezt velem” jellegű kijelentések, a passzivitás, az áldozatiság olyan értelmezési keretek, amelyeket számtalan élethelyzetben alkalmaztak az államszocializmus idején, és elsődleges funkciójuk a felelősség áthárítása volt (Kligman & Verdery, 2011: 436–441).

Az áldozat mezőben, ahová a körülmények hibáztatása is tartozik Bandura tipológiája szerint, a dehumanizálás mechanizmusa is érvényesült. Pontosabban nem a dehumanizálás, hanem a dehumanizálás által megteremthető feltételek teljesültek. Az arctalan, láthatatlan, megfoghatatlan tulajdonos, az állam megkárosítása kétségtelenül kevesebb lelki munkát, bűntudatot okoz, mint egy ismerős vagy akár egy ismeretlen személy meglopása. A magántulajdon sérthetetlen, az „állam” viszont kellően elvont és absztrakt ahhoz, hogy a rovására elkövetett lopás és a kár által okozott gond ne pendítsen meg semmi együttérzést, empátiát az ember lelkében.

Látható, hogy az állam kárára elkövetett lopást az államszocialista rendszerben egy több szálon futó, részleteiben kiforrott önkimagyarázó gondolatsor támogatta. Az átértelmezés a cselekedet, az elkövető, a hatás, valamint az áldozat mezőjében is megtörtént, és az ágens mezőben zajló felelősség áthárítását leszámítva⁶ valamennyi önfeloldozási sémával éltek az érintettek.

6 Az állam hibáztatása inkább az áldozat mezőhöz köthető, mintsem az ágens mezőhöz.

5. A LOPÁS TÁRSADALMI BEÁGYAZÓDÁSA

Az egy dolog, hogy az emberek tisztázták önmagukat a lelkiismeretük előtt, de miként vált a lopás elterjedtté, magától értetődővé, beágyazottá a társadalmi gyakorlatokba? Bandura számos példája utal arra, hogy az emberek gyakran csoportosan, az intézmények pedig egymást kiegészítve és támogatva vesznek részt erkölcsileg aggályos cselekedetekben (Bandura, 2016). Futólag elméleti szempontból is érinti azt a témát, hogy a szelektív morális elszakadás nemcsak egymástól függetlenül cselekvő egyének szintjén történik, hanem nagyon gyakran kollektív morális elszakadás tanúi is lehetünk. Bandura szerint a csoportosan megélt szelektív erkölcsi elszakadás kulcsa az, hogy miközben az egyének a saját szerepük, hozzájárulásuk tisztára mosásával foglalkoznak, egymás számára is felmentést nyújtanak (Bandura, 2016: 100–101). Így a kollektív morális elszakadás nem csupán az egyéni önfeloldozások összege, hanem annál több: a csoportdinamika saját hozadéka. A csoporton belüli interakciók és koordináció az izolált, egyéni önfelmentéseknél erősebb megerősítést nyújt az ártalmas cselekedetek végrehajtásához (Bandura, 2016: 100).

Az államszocialista lopástörténetekből is világos, hogy egyrészt mindenki tudott a jelenségről és ennek elterjedtségéről (lásd „a kollektív kincsesbánya...” kezdetű rigmusra való hivatkozást), az önfelmentés érvei közzéjón forogtak, másrészt gyakran nem egyedül, mások elől titkolva, hanem együtt loptak. A gyakorlatok és kimagyarázások nem csak munkaközösségen belül terjedtek. Kétségtelen, hogy mindenkinek tudomása volt a más üzemekben, termelőszövetkezetekben zajló lopásokról is. Ez a „cserekereskedelem” velejárója is volt. Kinek mihez volt hozzáférése, azzal vett részt a cserében, szerezte meg a számára hiányzó élelmiszert, használati tárgyakat, építkezési anyagot, alkatrészt, szolgáltatást stb.

Gagyí terepkutatásának köszönhetően ritka bepillantást nyerünk a „titkos kártalanítás” érv konkrét terjedési módjára. A történet egy részét már felvillantottam a „titkos kártalanítás” mint a lopás erkölcsi igazolása bemutatásakor. Az egyik szereplő a meghurcolt pap, aki kiötölte, legalábbis közölte a „titkos kártalanítás” elvet. A másik szereplő a kutatás adatközlője, akinek a pap előadta a lopás ezen értelmezési lehetőségét. Tudjuk azt is, hogy az adatközlő villanyóra-leolvasó és pénzbeszedő volt, és huszonnégy éven keresztül a felső-nyárádmenti falvak valamennyi hálózatra kötött házában rendszeresen megfordult.⁷ Ennek fényében kell értelmeznünk tehát a következő megjegyzéseit:

„Ahol elmondtam még, mert aztán jártam szerteséjjel, s voltak ilyen-olyan beszédek, mikor visszatértem, három hónap múlva vagy később, hogy is mondta maga akkor, hogy is volt, milyen kártalanítás, utánakérdeztek, hogy tudják. Így megmagyarázta a pap, tehát azért nem bánthat engem a lelkiismeret, ha onnan elvettem valamit, s elveszek valamit, mert magamat próbálok kártala-

7 A történet Gagyi Villanyos és közössége. Villamosítás, modernizáció: egy Nyárád-menti történet kéziratosa kötetében foglaltakkal együtt válik kerekké. Ez a kötet Sztrátya Domokos, a „villanyos” élettörténetét a székelyföldi villamosítás, modernizáció keretében dolgozza fel.

nítani, mert annyit úgyse lehet, nem lehet annyira, amennyire kell, de próbálja kártalanítani.” (Gagy, 2018: 143)

Tehát a „titkos kártalanítás” elvet többeknek „elmagyarázta”, az emberek érdeklődve hallgatták, és maguk is továbbadták, megbeszélték másokkal.

A lopáshoz gyakran kisebb-nagyobb csapatba szerveződtek rokonok, ismerősök vagy munkatársak, és nem ritkán a felettesek is cinkosok voltak a lebonyolításában (Gagy, 2018: 197–215). Ezek a csoportos tettek hozzájárultak a lopás társadalmi elfogadottságához, a megkaparintott termék közös elfogyasztása – együtt lopott szőlőből készített bor melletti mulatság, zöldségért cserébe kapott pálinka felhajtása – ráadásul közösségi rituális vonásokkal is gazdagíthatta a helyzetet (Gagy, 2018: 197–215).

A lopás társadalmi beágyazódásának a megértéséhez Ashforth és Anans következtetéseiből is inspirálódhatunk, akik a korrupció szervezeti beágyazódását kutatták. Véleményük szerint a szervezeti korrupciós gyakorlatok rögzülését, normalizálódását három, egymást kölcsönösen erősítő folyamat teszi lehetővé: az intézményesülés, a racionalizáció és a szocializáció (Ashforth & Anans, 2003). Az intézményesülés folyamán rögzülnek a korrump gyakorlatok szabályai, beépülnek a szervezeti struktúrákba, folyamatokba. A racionalizáció révén önigazoló gondolatokat és értékeket kapcsolnak a cselekedetekhez. A szocializáció folyamán pedig az „újoncok” megismerkednek az informális gyakorlat szabályaival, a közeg pedig arra készíteti őket, hogy a korrump tevékenységet elfogadják, ha nem éppen kívánatosként szemlélik. Így válik a korrupció magától értetődő gyakorlattá, és ez biztosítja a hosszú távú fennmaradását.

A racionalizáció alapját pontosan azok az önfeloldozó gondolatok és mechanizmusok képezik, amelyeket Bandura elmélete is magában foglal, úgyhogy a lopás vonatkozásában itt csak a másik két folyamatot szükséges felvázolni. A lopás intézményesülése a lopás feltételeinek, szabályainak a kikristályosodásában testesült meg. Bár nem szisztematikus áttekintés tárgya, Gagyi elemzése is gyakran hangsúlyozza a lopás „íratlan szabályait”. Az alkalmas időpont, a helyszín és az eszközök kiválasztása, bennfentesek, kapcsolatok használata, a „segítség” megtérítése, a megvesztegetés értékének a felbecsülése, a nyomok eltüntetése stb. (Gagy, 2018: 98–103, 197–215) olyan ismeretek, amelyek a szabályszerűségükkel megkönnyítették a viselkedés ismétlődését, ami viszont a lopás rutinizálódásához, szokványossá válásához vezetett.⁸

Ami a szocializációt illeti, több színen is zajlott. A kollektíva termésének a megdézsmálását már a családban megtanulhatta a gyerek. Láta, hallotta a magyarázatot. Megesett, hogy a családfő biztatta a gyerekeit, hogy szedjék csak le a legszebb kukoricacsöveket, „amit amúgy is tőlük vettek el” (Kligman & Verdery, 2011: 434). A beavatás, képzés a tágabb közösségben és munkahelyen is folytatódott. Volt olyan, hogy rögtön az első napon „eligazították” a friss munkaerőt.

⁸ Ugyanígy a *blamak* is megvoltak a maga bonyolult szabályai, amelyet az érintettek nem nagyon tudtak megfogalmazni, viszont mesteri módon kalibrálták a helyzeteket, kerülték el a csapdákat és alkalmazták az éppen célravezető eljárást (Ledeneva, 1998: 139–174).

„Az iskola után az erőműben kaptam munkát, s amikor legelőször mentem dolgozni, az öreg szakí, Gyula bácsi félrehúzott, s azt mondta nagyon komolyan: Józsikám, úgy soha, de soha ne menj haza az üzemből, hogy legalább egy 6-os anyát nem viszel magaddal! Minden nap lopj valamit! Én jövőre nyugdíjba megyek, de eddig minden nap vittem haza valamit.” (Gagyí idézi R. Nagy József munkáját. Gagyi, 2018: 167)

Voltak, akik nehezebben azonosultak az átértelmezett értékekkel, őket közösségi szankciókkal, lenézéssel, kirekesztéssel kényszerítették az informális rend betartására.

„Hát van, akinek az a szeszélye, s az a szenvedélye, s az a lehetősége. A másik pedig nem tud, mert hát tudja, hogy nem az enyém, mit csináljak vele, nem nyúlhatok hozzá. S aztán az olyant sokszor lenézik s gyávának nézik, s nem tudom, minek. Olyan későre tér rea egy része. Ugyebár nem voltunk avval szokva...” (Gagyí, 2018: 115)

Ebben a kontextusban a leleményesség, ügyesség, csalafintaság felülírta a szorgalom, munka, becsületesség értékeit (Kligman & Verdery, 2011: 434). Az érintettek büszkék voltak a szerzeményeikre és a kapcsolataikra, a társadalmi tőkájükre, amelyek révén a szűkös javakhoz hozzáfértek. Tulajdonképpen nem is a birtokolt javak, hanem a megszerzés módja, az informális utak használata szolgált bizonyoságul a személy társadalmi tőkéjére és képességeire (Sampson, 1986: 59–60).

6. KÖVETKEZTETÉSEK

Az ellentétes közéleti és magánéleti értékek közepette az értékrend, gondolkodásmód és magatartás koherenciáját a mindennapi életben részben a szelektív erkölcsi önfeloldozás mechanizmusai biztosították. Az értékkonfliktus feloldása a lopás esetében úgy történt, hogy az emberek adott feltételek mellett (elnyomó politikai rendszer, állami tulajdon stb.) feloldozták magukat a lopás erkölcsi vétsége alól. Egy átfogó önkimagyarázó érvrendszert dolgoztak ki abból a célból, hogy az állam kárára elkövetett lopással kapcsolatos erkölcsi felelősségvállalás elől kitérjenek. A szakirodalomból tudjuk, hogy az értékek közötti konfliktusok feloldásának nem ez volt az egyetlen módja, mivel – amint a bevezetőben olvasható – az ambivalens diskurzuson, a kettős beszéden keresztül is megvalósulhatott a hivatalos és a magánszféra normáinak az egyeztetése, csakúgy az informális és formális kötelezettségek összemosásával, a kettő közötti navigálással is. Ezek mellett pedig voltak az életnek és a személyiségnek olyan szeletei, amelyek pontosan a dichotómiákra épültek és ezeket termelték újra, ezért az érintettek nem is érezték szükségesnek az ütközések, ellentmondások feloldását. A lopás példáján keresztül láthattuk azonban, hogy a szelektív erkölcsi önfeloldozás elméleti kerete fontos vonásait tisztázza az államszocialista mindennapi gyakorlatoknak, és hasznos analitikai eszköz az ambivalens értékek és cselekedetek viszonylatának megragadására, értelmezésére a vizsgált társadalmi és politikai rendszerben is.

Bár az állami tulajdon meglopása a széles körű társadalmi beágyazottsága miatt jellemzőnek mondható az államszocialista rendszerekre, Bandura szelektív erkölcsi feloldozás perspektívájában teljesen egyértelmű, hogy sem a munkahelyi lopás maga, sem a hozzáfűzött magyarázatok, önkimagyarázási mechanizmusok nem számítanak tipikus államszocialista jelenségnek. Sőt, még az elnyomó politikai rendszerek sajátos jellemzőjének sem. Továbbá, ha a lopás kapcsán elhangzott gondolatokat behelyezzük az önfeloldozási mechanizmusok elméleti hálójába, világosan előtűnik mentegetőzősjellegük, a cselekedetek elkendőzésére, átértelmezésére irányuló törekvés. A kisember ellenállási kísérlete vagy adaptációja, a jogosnak tekinthető bosszú, düh vagy cinizmus mögött felsejlik az öngazolás vágya, az önámítás. Mielőtt tehát végérvényes következtetéseket vonnánk le a rendszer és a társadalom működésére vonatkozóan, érdemes megvizsgálni az érintettek által megfogalmazott gondolatok funkcióját – „rá voltunk kényszerülve”, „mindenki ezt csinálta”, „így mentettük, ami menthető”, stb. – a személyes narratívájukban, a saját erkölcsi ökonómiájukban. Talán azt sem felesleges megemlítenünk az „ellenállás” narratívakeret kapcsán, hogy számos erkölcsi szempontból problémás társadalmi ügy védelmében tűnik fel erkölcsi igazolásként az elnyomó állam elleni fellépés szükségessége, az állampolgár autonómiájának védelme. Ilyen például a fegyverviselés joga és a dohányzás engedélyezése is.

A szelektív erkölcsi önfeloldozás perspektívájában az erkölcsi megkettőződés, kettős moralitás kérdését is át kell gondolnunk. Bár sok minden szól amellet, hogy a lopás kapcsán kettős értékrendszer érvényesült, köztük kiemelkedő módon az az érintettek által osztott tétel, miszerint magánvagyont lopni tilos, ezzel szemben állami vagyonat lopni megengedett, a szelektív erkölcsi önfeloldozás perspektívájában ez a törésvonal eltűnik. Lopni tilos, adott helyzetben azonban kivételt tesznek: az államtól – de csakis az államtól – a lopás megengedett. A lopás bűne alól való feloldozás szelektív. Az állam megkárosítását ráadásul úgy magyarázzák ki, hogyha lehet, ne is tűnjön lopásnak a cselekedet. A kimagyarázás tehát egy eszköz az erkölcsi parancs megkerülésére, de ez magán a parancson nem változtat. A szabály ugyanaz: lopni tilos.

A „kettős moralitás” érvel szemben azt is megfogalmazhatjuk a vizsgált empirikus anyag alapján, hogy „Lopj az államtól!” parancs nem létezett, még akkor sem, ha éppen a „kárpótlás”, „kártalanítás” fényében igyekeztek kedvező színben feltüntetni. Ezen kívül az államtól való lopás titokban, nemcsak a hatóságok elől, hanem általában egymás elől is rejtegetve, a nyomokat elfedve történt, és az eufemizmusok mellett pedig annak is nevezték, ami: lopás. És végül, kétségtelen, hogy voltak időszakok és helyzetek, amikor az emberek a túlélésért küzdve, rá voltak utalva a lopásra, az állami tulajdon megdézsmálására. Nem opportunizmusból, nem jókedvükből, hanem azért loptak, mert éheztek, vagy elkerülhetetlen volt az informális csere lebonyolításához, ami a maga során valakinek az életben maradását szolgálta (gyógyszer betegek számára, tejpor csecsemőknek stb.). A példákból egyértelmű azonban, hogy nem mindig a „kényszerűség” hajtotta őket, nem is mindig a „sajátjukból loptak” (hanem mondjuk a szomszéd termelőszövetkezettől), és nem is lopott mindig mindenki. Megtörtént, hogy valaki a kollektíva kárára, szórakozásból felhajtott pálinka reményében bonyolódott a munkatársaival összetett csalási manőverekbe, de ugyanez a személy a jól végzett munka örömeért és a jogos prémiumért lelkiismeretesen dolgozott a szövetkezeti állatfarmon, és nem lopott, mert „nem volt érdemes” – értsd: túl távol lakott. Ezek fényében erkölcsi megkettőződésről beszélni nem tűnik megalapozottnak. Sokkal inkább az értékkonfliktusok gyakorlati feloldásáról van szó, mintsem egy

alternatív erkölcsi rend kialakulásáról; vagy ahogyan Gagyi fogalmaz egy ponton az elemzésében, az erkölcsnek „a szükségletek szerinti átértelmezésével, élethez való idomításával” (Gagyi, 2018: 108) van dolgunk.

A fentieket hangsúlyozandó és kiegészítésképpen: a dolgozatnak nem volt célja a lopással kapcsolatos diszpozíciók, azaz a lopással kapcsolatos gondolkodásmódok és cselekvési készletek kimerítő leírása. A lopást példaként kezeltem a konfliktusos értékvilághoz való viszonyulás egyik módozatának a leírására, és az önfelmentő mechanizmusok igen szűk prizmáján keresztül szemléltem. A lopás jelenségköre ennél nyilván sokkal összetettebb, és a dolgozatban idézett gondolatok és megfogalmazások értelmezési lehetőségei is többszörösekké válnak. Mi több, a lopás kapcsán tetten érhető önfeloldozási mechanizmusok elemzése sem maradéktalan, mivel a „határiról”, korlátairól nem esik szó. Jóllehet a lopás nagyon elterjedt volt, nem állíthatjuk, hogy minden esetben működött az önfelmentés gyakorlata. Néha nem is tudatosodott az elkövetőben, hogy lopásként is értelmezhető a tette. Más helyzetben vagy más személy erkölcsi dilemmaként élte meg, és vagy sikeresen feloldozta önmagát, vagy büntudattal maradt és hosszú időn keresztül hordozta ennek lelki terhét. Milyen konkrét helyzetekben, minek hatására léptek működésbe önfeloldozási mechanizmusok? Adott lopási helyzetre – ami annak függvényében változhat, hogy ki, kivel, hol, mikor, magán- vagy állami tulajdonból, kollektív gazdaságból vagy gyárból, mennyit, mi célból, milyen szankciók fenyegetése mellett stb. – melyik önfeloldozási mechanizmus jellemző? Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolására egyrészt nem áll még rendelkezésünkre elegendő forrás. Másrészt nagyon nehéz úgy tárgyalni a lopással kapcsolatos diszpozíciókat, hogy ne éljünk az önfeloldozási sémák fogalomkészletével és logikájával. Emberileg és morális szempontból teljes egészében elfogadható, hogy a kismizetés, megalázás, elnyomás, fenyítés, az államszocialista rendszer immoralitása megfordítja az erkölcsi koordinátarendszert, és ezért igen könnyű azonosulni az áldozatok narratívájával. A gyakorlatok és értelmezési lehetőségek palettája ennél azonban jóval szélesebb és árnyaltabb, amelynek a feltárása további kutatásokra vár.

SZAKIRODALOM REFERENCES

- Ashforth, B. E., & V. Anand, V. (2003). The normalization of corruption in organizations. In R. M. Kramer & B. Staw (szerk.), *Research in organizational behavior: An annual series of analytical essays and critical reviews*, Vol. 25. (1–52. o.). Elsevier Science Ltd.
- Bandura, A. (2016). *Moral Disengagement: How People Do Harm and Live with Themselves*. Macmillan.
- Chelcea, L. (2000). A hiány kultúrája az államszocializmus idején. Áruk, fogyasztók és stratégiák egy román faluban a nyolcvanas években. *Replika*, (39), 135–153.
- D. Lőrincz, J. (2004). *Az átmenet közéleti értékei a mindennapi életben*. Pro-Print Könyvkiadó.
- Gagyi, J. (2018). *Aki tudta, vitte. Lopás, közösség, társadalom*. Pro-Print Könyvkiadó.
- Gagyi, J. (2021). *Villanyos és közössége. Villamosítás, modernizáció: egy Nyárád-menti történet*. [Kézirat.]

- Harris, L. C., & He, H. (2019). Retail employee pilferage: A study of moral disengagement. *Journal of Business Research*, (99), 57–68. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2019.02.008>
- Kligman, G., & Verdery, K. (2011). *Peasants under Siege: The Collectivization of Romanian Agriculture, 1949-1962*. Princeton University Press.
- Ledeneva, A. V. (1998). *Russia's economy of favours: Blat, networking, and informal exchange*. Cambridge University Press.
- Ledeneva, A. (2011). *How Russia Really Works*. Cornell University Press.
- Ledeneva, A. (2018). Blat. In A. Ledeneva, A. Bailey, S. Barron, C. Curro, & E. Teague, (szerk.), *The Global Encyclopaedia of Informality: Towards Understanding of Social and Cultural Complexity*, Vol. 1. (40–43 o.). UCL Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctt20krxh9>
- Makovicky, N., & Henig, D. (2018). *Introduction: Vernaculars of informality*. In A. Ledeneva, A. Bailey, S. Barron, C. Curro, & E. Teague (szerk.), *The Global Encyclopaedia of Informality: Towards Understanding of Social and Cultural Complexity*, Vol. 1. (125–128 o.). UCL Press. <https://doi.org/10.2307/j.ctt20krxh9>
- Sampson, S. (1986). The Informal Sector in Eastern Europe. *Telos*, (66), 44–66.
- Verdery, K. (1996). *What was socialism, and what comes next?* Princeton University Press.

Szentesi-Nejur Szende¹

A mikrorajon mint életvitelszervezési keret Romániában. Tervek és megvalósulások

Kivonat

A jelen tanulmány a szocialista várostervezés 60-as években tökéletesített formáját, a mikrorajont próbálja ismertetni az olvasóval, bemutatva a mikrorajon ideológiai és térbeli modelljének kialakulását és ennek romániai adaptációit két, építészeti és várostervezési szempontból szignifikáns, különböző léptékű lakónegyeden keresztül. A mikrorajon a szocialista modernitás egyik legjobban működő propagandagépezetének tekinthető a keleti blokk országaiban, a sztálini szocialista realizmus nyomasztó konnotációitól megszabadult kommunista értékek offenzívája közepette. A szocialista mikrorajon tágabb fogalmába sűrített ideológiai apparátusnak három fő összetevője volt. Az első a mikrorajon sajátos városi konfigurációjára vonatkozott, amelyet bár Clarence Perry szomszédsági egysége ihletett, eredeti szovjet konceptként, az ideális szocialista közösség mikrokozmoszaként mutattak be. Ezért a mikrorajon körüli diskurzusban minden a kollektív életről szólt és a független létezés elutasításáról egy komplex rendszerhez való tartozás javára. Az ideológiai modell második eleme az épített tér szintjén működött azáltal, hogy a lakástípusokat az előregyártott betonelemekből készült tömbházak néhány szabványosított modelljére redukálta, amelyek azon túl, hogy a végletekig vitt gazdaságosság eredményei voltak, az egalitárius politika és a kommunizmus túlzott uniformizálási vágyát is megtestesítették. A lakhatás ideológiai áthatottságának harmadik mechanizmusa az intim családi tér szintjén működött, és mind a belső tér tervezésében, mind a családi életvitelben az újat, a szabványosítottat és a minimált hangsúlyozta. A tanulmány egy másik fontos célkitűzése a szocialista lakásépítésre jellemző, tervek és megvalósítások közötti gyakran ellentmondásos kapcsolat megvilágítása.

Kulcsszavak: mikrorajon, szocialista modernizmus, romániai lakótelepek

Abstract. The microrayon as a framework for organising life in Romania. Plans and implementations

The present paper attempts to provide an insight into the microrayon, a form of socialist urban planning perfected in the 1960s, by presenting the development of the ideological and spatial model of the microrayon and its adaptations in Romania through two architecturally and urbanistically significant residential districts of different scales. The microrayon is considered one of the most effective propaganda machines of socialist modernity in the Eastern Bloc countries, amidst an offensive of communist values freed from the oppressive connotations of Stalinist socialist realism. The ideological apparatus, condensed into the broader concept of socialist microrayon, had three main components. The first concerned the specific urban configuration of the microrayon, which, although inspired by Clarence Perry's neighbourhood unit, was presented as an original Soviet concept, a

¹ Egyetemi adjunktus, Kolozsvári Műszaki Egyetem, Építészeti és Urbanisztikai Kar.
E-mail: szende@n2arh.ro.

microcosmos of the ideal socialist community. Therefore, the discourse around the microrayon was all about collective life and the rejection of independent existence in favour of belonging to a complex system. The second mechanism of the ideological impregnation of housing operated at the level of the built space, by reducing housing types to a few standardised models of prefabricated blocks of flats, which, apart from being the result of economics taken to the extreme, were the embodiment of egalitarian politics and communism's excessive desire for uniformity. At the third level of the intimate family space, the emphasis was on the new, the standardised and the minimal, both in regard of interior space and family life. Another important objective of the study is to shed light on the contradictory relationship between plans and realisations that characterised the communist era housing projects in Romania.

Keywords: microrayon, socialist-modernism, Romanian mass housing

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article

Szentesi-Nejur Szende (2021). A mikrorajon mint életvitelszervezési keret Romániában. Tervek és megvalósulások. *Erdélyi Társadalom*, 19(1), 57–71. <https://doi.org/10.17177/77171.256>

A tanulmány ingyenesen letölthető a CEEOL-ról: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=928> és a GESIS adatbázisából: <http://www.da-ra.de/dara/search?lang=en&mdlang=en>.

I. BEVEZETŐ

A kommunista rezsimék építészeti térben való érdekeltsége ennek propagandapotenciáljából eredt, és nemcsak a reprezentatív városi terekre korlátozódott, hanem a mindennapi élet politikai dogmákkal finomabban átítatott tereire is. A magántulajdon államosítását követő teljes térkontroll lehetővé tette a marxista eszmék beágyazását minden újonnan épített struktúrába, beleértve e mindennapi élet legintimebb tereit (Crowley & Reid, 2002).

Bár a monumentális városközpontok, sugárutak és „népi paloták” a kommunista építészeti legszembetűnőbb és ezzel leggyakrabban társított térbeli megnyilvánulásai, a városméretű előregyártottpanel-házias lakótelep ugyancsak reprezentatív megnyilvánulásai voltak a rendszernek. Építésük szerves része volt a kommunizmus átalakítási projektjének, ennek célja a kelet-európai, túlnyomórészt agrártársadalom modernizálása volt ipari fejlesztés és a lakosság jelentős részének a külvárosokban található szabványosított lakásos negyedekbe költöztetése révén (Zarecor-Elman, 2014). Ezeket az alternatív utópiákat, amelyek az egykori keleti blokk országainak legtöbb történelmi városközpontját határolják, a 60-as évekig a Szovjetunió minden szatellitországában széles körben elfogadott szovjet mikrorajon ideológiai és térbeli modellje alapján tervezték.

A mikrorajonnak mint az ideális szocialista közösség térbeli megnyilvánulásának az alapsejtjei a lakóegységek voltak, amelyeket egy sor közléstítményhez kapcsolódva terveztek meg. Ezek között szerepelt az iskola, óvoda, étkezde, üzletek, mosoda, klub, könyvtár, mozi, sport- és szabadidős létesítmények. Ez egy komplex rendszer volt, amelynek célja a lakáskultúra és a mindennapi élet gyakorlatának átalakítása, valamint a hétköznapi emberek társadalmi-politikai tudatformálása volt. Bár az elképzelés teljes összetettségében ritkán valósult meg, a 60-as évek

mikrorajonjai a közép- és kelet-európai szocializmus valódi gyáraiként (Maxim, 2009), a kommunizmus új típusú emberének termelési helyeiként kerültek a köztudatba.

A mikrorajon térbeli és retorikai taktikája a viselkedés normalizálását célozta a tér kijelölése és a használatára vonatkozó utasítások előírása által. Ezzel a normativitással azonban ugyanolyan erővel állt szemben a közönséges ember társadalmi inerciája és a mindennapi opportunistá és transzgresszív logika, amely ezerféleképpen újraterezi a mindennapi élet tereit (De Creteau, 1984). Ebben a kettősségben lehet a kommunista kollektív lakhatást értelmezni, figyelembe véve mindkét hatalmi pólust, amely a fizikai teret alakította: központi politika versus átlagember, ideológia versus mindennapi élet (Szentesi, 2016). A hatalmi viszonyok dinamikája a fizikai tér meghatározója volt, és ez a rendszer összeomlásával vált nyilvánvalóvá, amikor a legtöbb változás következett be a lakónegyedek életében és arculatában.

A mikrorajon mint a teret formáló ideológia és a lakhatás folyamatából származó komplex termék, egy hangsúlyosan kísérleti jellegű építészeti és társadalmi projekt eredményeként jött létre, amely mind a lakótér egyén általi, mind az egyén rendszer általi appropriációjáról szólt. A kommunizmus ideológiailag orientált tömeges lakásépítése olyan betonstruktúrákat eredményezett, amelyek a rendszeren túl fennmaradtak, és máig is az egyének, a családok és a közösségek társadalmi életének alapstruktúráit képezik. Milliók élnek ma is az 1950 és 1990 között épült 80 millió lakásban, amelyből mintegy 14 millió Közép- és Kelet-Európában, 66 millió az egykori Szovjetunióban van.

2. A MIKRORAJON MEGSZÜLETÉSÉNEK KONTEXTUSA

A sztálini korszak építészeti túlkapásai után Nyikita Hruscsov hatalomra kerülésével egy utilitarista szemlélet nyert teret. A Szovjetunió 1958-ban elindította az emberiség történetének legambiciózusabb lakásépítési programját, amelynek célja az volt, hogy hét év alatt 15 millió új lakást építsen, és tizenkét éven belül minden család számára lakást biztosítson. A projektet csak egy radikális szemléletváltás tehetné lehetővé, és ezt Hruscsov az 1954-ben tartott beszédében fogalmazta meg. Beszédében a drágának és antiszocialistának minősített sztálini klasszicizmustól való eltávolodást szorgalmazta, és új építészeti koncepciókat helyezett előtérbe, amely a gyors és olcsó építkezést eredményezze. A reprezentativitást az utilitarizmus váltotta fel az építés kultúrájában, amelynek egyetlen célja a költségek és a kivitelezési idő drasztikus csökkentése volt a technikai szabályozás szintjének emelésével, az építészeti tervezés és gyártási folyamat tipizálása és egységesítése által. Ennek a komplex folyamatnak a középpontjába a szabványosított minimállakás került.

A városi lakásépítés néhány szabványosított építészeti modellnek lett alárendelve, amelyek a köztudatba *hruscsovka* néven kerültek be. Ezek az új társadalmi követelmények, anyagok és technológiák szintézisei voltak, és alapvetően arra redukálták a lakásépítést, amit a lehető legolcsóbban és leggyorsabban lehetett betonból, műanyagból és azbeszttől ipari építési módszerekkel előállítani. Az ipari építési módszerek még ha gazdaságilag nem is mindig indokoltan, de előírtak voltak (Vais, 2013).

A lakótömbök optimális magasságát négy vagy öt szintben határozták meg a drágának számító liftek szükségességének elkerülése érdekében. A lakások alapterületének és belterének ma-

gasságát a szigorú minimumszabály határozta meg (Szőke, 1960). A lakásépítésben a prioritást a nagy számok képviselték, a cél minél több független lakóegység kialakítása volt a fiatal családok önálló lakásának biztosítása végett. A csekély térbeli törekvések az egyszerűség és a funkcionális logika biztosítására irányultak, a kivitelezés minősége háttérbe került a nagy számok javára. Ezt maga Hruscsov is elismeri önéletrajzában (Khrushchev, 1970; ford. Talbott Strobe).

A gazdasági szempontok mellett a tipizálás láza és a túlzott szabványosítás szándéka, a lakásépítés a két- vagy háromszobás lakás néhány típusára való redukálása révén erős ideológiai összetevővel bírt. Ez azzal a politikával függött össze, amely a szocialista család idealizált képének megalkotására irányult, amely egy házaspárból és két gyermektől állt, ez egy olyan, időbe dermedt társadalmi és építészeti struktúra, amely képtelen volt alkalmazkodni a családi élet vagy a család méretének bármilyen változásához.

A lakások elosztása a szabványos nukleáris családmoddal való megfelelésen alapult, és ezáltal a fiatal, gyermekes házaspároknak kedvezett. Az egyedülállóságot átmeneti jelenségnek vagy a demográfiai válság szomorú következményének tekintették, e társadalmi kategória számára nem létezett állandó lakáskoncept (Attwood, 2010). Az ideiglenes lakásformák szállodaszerű megoldásokból álltak, amelyekben a minimális lakóegységek, szobák központosított rendszerben voltak üzemeltetve. A vállalati lakások elosztásának szabálya a munkatermelékenység fogalma köré épült, és szoros kapcsolatot alakított ki az otthon és a munkahely fogalma között. Mindamelllett, hogy ez a kapcsolat hígította az intim szféra magánjellegét, az otthon létét a társadalmi kötelezettségek: a munkateljesítmény, házasság, nemzés teljesítésétől tette függővé.

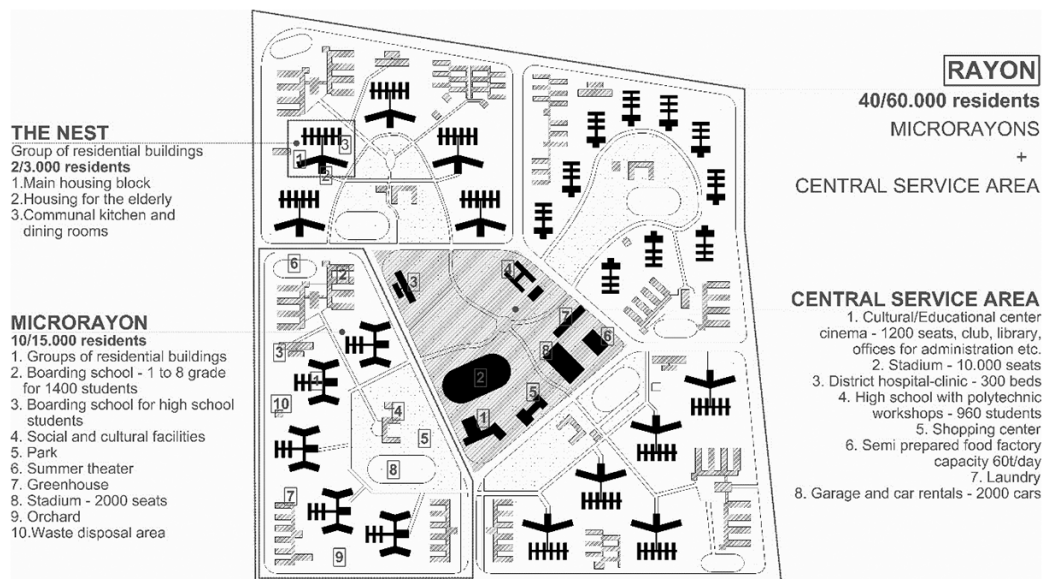
A politikai veszélyt jelentő elszigeteltség csökkentésének szükségessége az otthon terére vonatkozó kommunista retorika felfokozódását eredményezte. Ezeknek része volt az otthon mint a kollektivisták szelleme és a szocialista aktivizmus helye retorika, illetve a szomszédokkal való szoros interakció és a kapcsolatok kiépítésének ösztönzése. A lakótömbök lakói, még akkor is, ha azok nagyon különböző háttérrel rendelkeztek, az új szocialista közösségeket voltak hivatottak megalkotni. Ezek a kis közösségek, amelyeket a lakóbizottság irányított, a mikrorajon még nagyobb és teljesebb szocialista közösségét alkották.

3. AZ URBANISZTIKAI MODELL KIALAKULÁSA

A mikrorajon városmodelljének kifejlesztésére az 1950-es évek végén került sor egy Moszkvában építendő nagyszabású városrészre kiírt pályázat alkalmával, amely lehetőséget adott azoknak a lakásegységeknek a kidolgozására, amelyek a kollektív élet alapsejtjeivé válhatnak és más sejtekhez kapcsolódva integrálódhatnak egy komplex városi szervezetbe.

A verseny azért is volt fontos, mert a Szovjetunió tervezőcsapatai mellett tizenhárom szatellitországából érkezett csapat is részt vett benne, ami lehetőséget adott a lakhatás különböző megközelítéseinek összehasonlítására, amelyek a kommunista lakásépítés globalizálódó vízióját a kulturális individualizmus árnyalataival ruházták fel. A verseny eredményei szolgáltak alapul az egész keleti blokk számára iránymutatások, javaslatok és kísérleti projektek kidolgozásához (Zoltán, 1961).

A mikrorajon egy 20–50 hektár területű, kvázi önálló városi egység volt, amely mintegy 15 000 lakos lakhatási, háztartási és rekreációs igényeit volt hivatott kielégíteni, és a kommunista államokban a Hruscsov-korszak legelismertebb lakásépítési innovációjának számított. Az egyes lakótömbök csak töredékei voltak egy komplex városi rendszernek, amely a gyermekgondozás és -nevelés (bölcsőde, óvoda, iskola), az étkeztetés (étkezdék, félkész ételeket árusító üzletek, egyes tömbökben közös konyhák voltak, ahol kész ételeket lehetett hazavinni) és egyéb háztartási szolgáltatások (mosoda), sport- és szabadidős létesítmények (könyvtár, mozi), valamint kiterjedt, közparkként kialakított zöldterületekből állt (1. ábra).



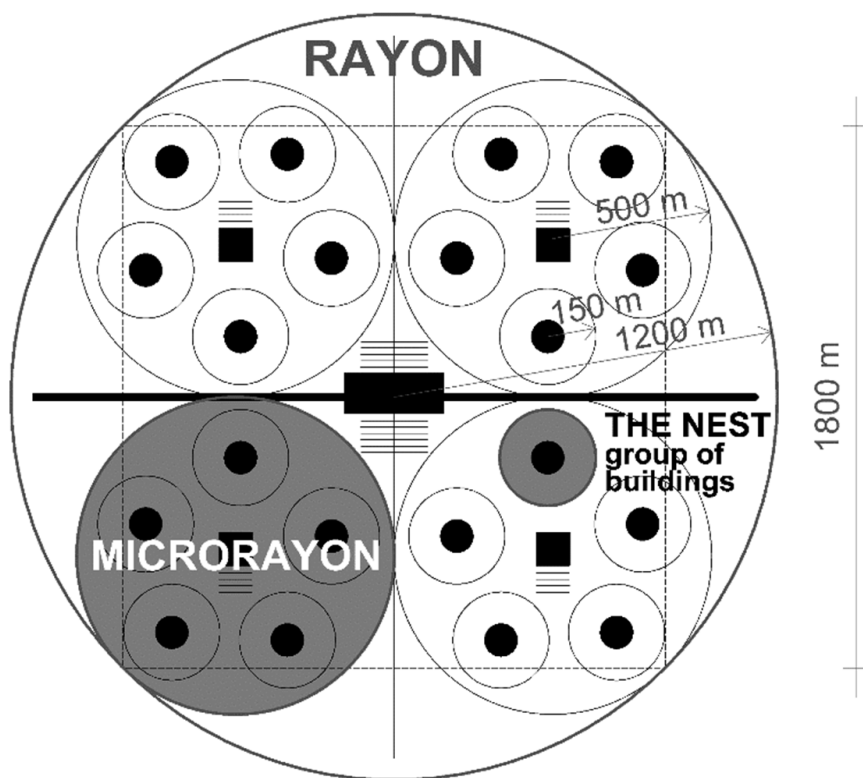
1. ábra. *A rajon és a mikrorajon lépcsőzetes ellátási rendszere (Magyar Építőművészet, 1961)*
Figure 1. *The staggered supply system of the raion and the microraiion (Hungarian Architecture, 1961)*

A városi agglomerációkon kívüli urbanisztikai egységekben lévő önellátó közösségek gondolata nem szovjet eredetű. Nyugat-Európában már létezett különböző formákban, amelyeket Ebenezer Howard kertváros-konceptiója vagy Raymond Unwin szatellitvárosa ihletett. A nyugati kertváros nagy zöldterületek közé rendezett épületekből állt, és a funkcionalitás és a város-higiéniá elvein alapult. Ezeket az elképzeléseket vitte tovább Le Corbusier a *La ville radieuse* urbanisztikai koncepciójában, egyfajta függőleges kertváros, amely a konstruktivista avantgárd által inspirálva, egyenletes távolságban elhelyezkedő lakótornyok sorozata egy hatalmas zöld területen. Ez a modernista város ideológiai modelljét szolgálta, amelyet az 1933-as Athéni charta fogalmazott meg.

Egy másik urbanisztikai modell, amely a szovjet mikrorajon ötletének alapjaként szolgált, Clarence Perry 1920-as évek végén tervezett szomszédsági egysége volt. A szomszédsági egység egy két-négyezer lakásból, bevásárlóközpontból, iskolából, óvodából, közösségi házból és temp-

lomból álló, kvázi önálló városi egység, amely körülbelül öt perc alatt bejárható területet foglal magában. A Perry által felvázolt és a mikrorajon-koncepcióban továbbfejlesztett szervezési elvek a következők voltak: az iskola a szomszédsági egység középpontjában helyezkedik el, az iskola hatékony fenntartása szabja meg az egység lakosainak számát, a nagyobb autóforgalom az egység peremére korlátozódik, és ez zárja körül az egységet, a belső utcák csak csökkentett forgalmúak, a kereskedelmi területek az egység széléin helyezkednek el, a parkok és szabad területek az egység területének legalább 10%-át teszik ki.

A szocialista mikrorajon abban különbözött Perry szomszédsági egységétől, hogy nem önálló urbanisztikai egységként képzelték el, hanem mint ahogy a neve is mutatja, egy még nagyobb városi test, a rajon részeként (Kőszegfalvi, 1962). Ennek természetesen ideológiai töltete is volt, és ez a töltet a lakóterületek megszervezésének teljes egészében jelen volt. Az ideológiai követelmények között szerepelt a városi kényelem általános érvényesítése a lépcsőzetes ellátórendszerek hálózatán keresztül, a nők háztartási munka alól való felszabadítása közétkeztetés, háztartási szolgáltatások és gyermekgondozási intézmények rendszere által, valamint a kollektív élet kialakításának és támogatásának térbeli feltételeinek megteremtése. Egy másik fontos követelmény a lakások és közlétesítmények szabványosított, típusmodelleken alapuló tervezése, amely az építés teljes vagy részleges iparosítását lehetővé kellett tegye.



2. ábra. A lakáscsoport–mikrorajon–rajon városi szerkezete (Műszaki Tervezés, 1962)
Figure 2. The urban structure of the housing group-microraion-raion (Technical Design, 1962)

A mikrorajon mint az ideális szocialista közösség térbeli megnyilvánulásának városi koncepciója azonban inkább diszkurzív szinten létezett, a tervek szintjére redukálódott, és nem mindig valósult meg az elképzelés teljes komplexitásában. A gazdasági korlátok miatt a szociális létesítmények építéséről gyakran lemondtak. A bölcsődék, óvodák, mosodák és egyéb háztartási szolgáltatások bár a mikrorajon-koncepció szerves részét képezték, nem mindig valósultak meg. Ez különösképpen a nőket érintette, csökkentve a nők esélyeit arra, hogy fizetett munkát vállaljanak, és kizárta őket a kollektív szabadidő-élvezetéből, ami a szocialista életmód ideológiai lényegét képviselte.

4. A MIKRORAJON ADAPTÁCIÓI A KELETI BLOKK ORSZÁGAIBAN

Az 1950-es évek második felében tökéletesített szocialista mikrorajon koncepcióját átvették a szatellitországok is, amelyek a második világháború után szovjet mintára alakították át lakáspolitikájukat. A lakásépítés ezekben az országokban is állami irányítás alá került, tükrözve a társadalmi és gazdasági prioritásaikat, elsősorban az iparosítást, amely a lakásépítés fő meghatározójává vált. A lakásépítési programok, amelyek szorosan kapcsolódtak az iparosítás fokozódásának folyamataihoz, az építőipar tudományos fejlődése szimbólumainak számítottak. Tartalmukat a pártkongresszusokon ötéves tervek formájában határozták meg, amelyek a meglévő városok lakónegyedei és az újonnan tervezett városok fejlesztési irányait egyaránt meghatározták.

Az 1960-as évek elején a szocialista országokban lakhatásról szóló konferenciák sorozata kezdődött. Ezek főként arra összpontosítottak, hogy az építkezési rendszer egységesítése révén hogyan lehet csökkenteni a lakásépítés költségeit és ezáltal lehetővé tenni az ambiciózus lakásépítési terveket. Az 1950-es évektől kezdve, ellentétben a nyugati országokkal, ahol a lakásépítés üteme stagnált, a szocialista országokban – Szovjetunió, Bulgária, Csehszlovákia, Kelet-Németország, Románia, Magyarország, Lengyelország, Jugoszlávia – olyan fejlődési folyamat indult el, amelynek során az új lakások száma fokozatosan a két-, sőt négyszeresére nőtt, és az 1980-as évekig folyamatos növekedést mutatott (Körner & Nagy, 2006).

A nagy lakótelepek építése fontos eleme volt a kommunista projektnek, amelynek célja a túlnyomórészt agrártársadalom modernizálása volt az ipar fejlesztése és a lakosság nagyrészének a városi központok előregyártott elemekből épült lakótömbjeibe való áthelyezése révén. Ezek a nagy lakónegyedek, amelyeket az Athéni charta elvei alapján terveztek, meglehetősen magas életszínvonalat biztosítottak a lakosoknak. A lakások korszerűek voltak, minden közműhöz csatlakoztatva, jól szellőztethetők és jól megvilágítottak, szociális-kulturális ellátással és háztartási szolgáltatásokkal, olyan kényelemmel, amelyet a közép- és kelet-európai lakosság nagy része még nem ismert. Így vált a 1960-as évekig minden szatellitországban széles körben adaptált mikrorajon mint az új társadalom gyakorlati és ideológiai szükségleteire adott térbeli válasz egy modern, világos és boldog szocialista utópiává, amely Közép- és Kelet-Európa szinte minden történelmi városrészének peremét határolta.

A szükséges építési tapasztalat hiánya miatt egyes országokban a kommunista lakáskoncepciók Szovjetunióból való átvételét kísérleti lakótelepeken keresztül valósították meg. Ide sorolható például az Invalidovna lakótelep Prágában vagy az óbudai és budafoki kísérleti lakótelep Budapesten, amelyek az új térbeli, technológiai és anyagi koncepciók kipróbálása mellett kisebb

léptékű lehetőségeket kínáltak néhány saját urbanisztikai és építészeti megoldás kidolgozására is. Voltak radikálisabb modernista próbálkozások is, mint például a varsói A vaskapuk mögött elnevezésű lakótelep, amelyek inkább a kísérleti konstruktivista struktúrákat és Corbusier modernista elképzeléseit idézték, mint a Hruscsov által előír építési módot. A legtöbb esetben azonban a rajon–mikrorajon–tömbházcsoport szerkezetű nagy lakókomplexumok urbanisztikai modelljét vették át, típustervek alapján iparosított módszerekkel épített lakótömbökkel. Ide sorolhatóak a romániai lakótelepek is, de ez a modell vált végül univerzálissá minden szocialista országban, mint a súlyos lakásválság megoldásának leghatékonyabb módja.

Az 1960-as évek második felére azonban még a keleti blokk országaiban is kezdett megkérdőjeleződni ezeknek a várostervezési megoldásoknak a helyessége. A legtöbb kritika ezeknek a területeknek a városi testből való kizárását, a városi tér hagyományos elemeinek (utca, köztér) hiányát és az előregyártott elemekből épült lakótömbök vizuális egyhangúságát érte. Szociológiai tanulmányok készültek az új városformák életmódalakító szerepéről, szembesítve az elméleti célkitűzéseket a városépítés valóságával (Szelényi & Konrád, 1969). A 60-as évek elején épült budafoki kísérleti lakótelep esetében például a 70-es években végzett szociális felmérések a lakásépítésre vonatkozó meghatározó adatokat hoztak a napvilágra. A budafoki lakásépítési kísérlet a kollektivizált lakásforma és életmód kissé avantgárdabb koncepcióit célozta meg, és központosított háztartási szolgáltatások rendszerében üzemeltetett, kis felületű lakásegységeket hozott létre három modern toronyház formájában. A lakásokhoz szervesen kapcsolódó szolgáltatási központ a redukált felületű lakások különböző funkcióit volt hivatott átvenni, és többek között orvosi rendelőt, fodrászatot, kozmetikát, klubot, könyvtárat, éttermet, élelmiszerüzletet és mosodát foglalt magában.

Az 1970-es években végzett szociológiai kutatások azt mutatták, hogy bár a lakások konyháinak és étkezőhelyiségeinek kis mérete miatt általános volt az elégedetlenség, a közös étterem kihasználatlanul maradt. De voltak más, nehezen megmagyarázható jelenségek is, amelyek a lakosok kulturálatlanságából adódtak, például a toronyházakban lévő modern hulladékgyűjtő rendszer használata helyett inkább az ablakon keresztül a szolgáltatóközpont tetejére dobták a háztartási hulladékot. Mivel az 1960-as években a nagyvárosok szocialista negyedeibe a lakosság nagy része vidékről érkezett, a városi életmódhoz való alkalmazkodás hiánya miatt más funkcionális furcsaságok is kialakultak. Így például a tornyok vízvezetékrendszerének meghibásodásakor kiderült, hogy voltak lakók, akik tyúkokat tartottak a fürdőszobájukban, és a tollak és az ürülék miatt a csatorna rendszeresen eldugult.

Nyilvánvalóvá vált ezzel, hogy az 1960-as évek funkcionista városnegyedeinek forradalmi, ember alkotta környezete, amelytől a keleti blokk kommunista rendszerei a társadalom átalakulását várták, nem volt elegendő a szocialista utópia megvalósításához. Még ha a budafoki lakás-kísérlet kudarcot is vallott, az egalitárius társadalmi ügyek iránti érdeklődésnek volt tanúja. Ebbe beleértve elsősorban az olyan témák problematizálását, mint a nők házimunka alóli felszabadítására és olyan életkörülmények biztosítására irányult, amelyek lehetővé tennék számukra a fizetett munkában való részvételt. Kérdésfeltevésre adott okot a kis méretű lakások funkcionális és térbeli szempontjaival, valamint a környezet lehető legélhetőbbé tételével kapcsolatosan mind a lakások, mind a lakótelep szintjén, de felvetette ugyanakkor a lakószférában történő funkcionális és technológiai kísérletezés erkölcsösségének témáját is.

A szociológiai és biológiai tanulmányokon alapuló optimális lakástípus kísérleti keresése az 1970-es években is folytatódott, prototípusépületek építésével, amelyek a különböző építési és építészeti megoldások megvalósíthatóságát mutatták be. A tervezési munka hangsúlyosan tudományos jelleget öltött, úgynevezett tervezőintézetekben ment végbe a kommunizmus tudomány iránti megszállottsághoz híven. „A kommunista kísérletben minden tudomány volt: az ipar, a mezőgazdaság, a demográfia, a kulturális élet, a bel- és külpolitika, beleértve az emberek hétköznapi létét, az étkezést, sőt még a szexet is, mindent tudományos alapon gondoltak ki és hajtottak végre (elvben).” (Boia, 2011: 89)

A lakásépítésben a fő politikai cél az ipari módszerek nagymértékű kiterjesztése a tipizálás, a szabványosítás, az előregyártás és az építési munkák gépesítése révén, az iparosítás pedig ideológiai cél volt. A cementgyártás és az előregyártott építőelem iparának fejlődése általánossá tette a beton használatát az építőiparban, és az előregyártott betonelemek (plattenbau, panelák, panelház, hrucscsovka) az egész keleti blokkban a lakásépítés általánosan ismert jelképeivé váltak.

5. ROMÁNIA ELSŐ NAGY LAKÓKOMPLEXUMAI

A bukaresti Drumul Taberei egyike volt az első nagy funkionalista lakótelepeknek Romániában, amelyet a szovjet mikrorajon elve alapján terveztek, és több szakaszban épült, 1955-től 1983-ig. Hruscsov 1954-es beszédének hatása Romániában is érezhető volt, mind az Építészszövetség 1957-es irányítóbizottsági plenáris ülésének dokumentumaiban, mind Gheorghiu Dej 1958-as beszédében, amely élesen bírálta a szocialista realizmust annak szocializmusellenes túlkapásai miatt, és előkészítette az utat a funkionalista-modernista megközelítés számára. A Román Munkáspárt 1960-ban tartott harmadik kongresszusán új kutatási irányok körvonalazódtak: optimális megoldások keresése minimális költséggel, az anyagok hatékony felhasználásával és ipari módszerek alkalmazásával a tömeges lakásépítésben: szabványosítás, tipizálás, előregyártás (Moisescu & Săftoiu, 1964). Románia azon törekvése is kifejezésre jutott, hogy a világ tizenöt legfejlettebb országa közé kerüljön azáltal, hogy 1959 és 1965 között megduplázza, 1975-ig pedig hatszorosára növeli termelési kapacitását. E terv megvalósítása érdekében a '61–65-ös ötéves terv az ipar erőteljes fejlesztését javasolta grandiózus ipari projektek révén, amelyet egy olyan lakásépítési program kísért, amely 1965-ig 300 000 lakást biztosított volna mintegy 1 200 000 lakos számára, és 1975-ig teljesen megoldotta volna a lakásproblémát (Moisescu, 1962).

A Drumul Taberei lakótelep, valamint az ugyanebben az időszakban tervezett másik két nagy komplexum, a Titan és a Breceni-Sud egyenként mintegy 150 000-200 000 lakossal, a város nagy ipari platformjainak – Militari, 23 August-Dudești és Progresul-UMGB – munkásainak lakhatási igényére adott válaszként jött létre. Ezek az ipari központok a főváros fő megközelítési útvonalain helyezkedtek el, és a központhoz csatlakozó területek urbanizációs folyamatát indították el. Az iparosodásból eredő lakásválságot nem lehetett megoldani kizárólag a meglévő beépített területek és a központ átalakításával, és ez a városok szomszédos üres területekre történő bővítésének szükségességét eredményezte. Ezek a terjeszkedések kvázi önálló urbanisztikai egységek formájában valósultak meg, amelyek városméretűek voltak, és adminisztratív

ratív és kulturális középületeikkel való ellátottságuknak köszönhetően a városközponttól függetlenül működhettek (Gherghel, 1971).

A nagy lakótelepek sokszor kінőttek területileg néhány meglévő várost (Lăzărescu et al., 1972). A monofunkcionális lakóövezetek elkerülése érdekében és a városközpont tehermentesítése végett a városrendezési tervek policentrikus koncepciót követtek, és a lakóövezeteket a városközpont politikai-igazgatási és társadalmi-kulturális létesítményeivel, valamint a jövőbeli fejlesztések számára fenntartott területekkel látták el. A nagy lakókomplexumokat, köztük a Drumul Taberei is önálló városi agglomerációként képzelték el, amelyeket főútvonalak határoltak, és csak egyedi szolgáltatások tekintetében voltak alárendelve a fővárosnak. Annak érdekében, hogy növeljék e városrészek vonzerejét a városon belül, ezeket is egyedi létesítményekkel szándékozták ellátni, mint például a Titant vagy a Drumul Taberei az odatervezett városi televíziótoronnyal.

A lakókerület-szektor, amelyet északról és délről két nem káros ipari terület, keletről és nyugatról pedig a II. és III. kerületi út határolt, két lakótelepre-rajonra és tíz mikrorajonra osztották, amely 420 hektárnyi területen mintegy 150 000 lakosnak adott otthont, összesen 52 000 lakást tartalmazó tömbökben, mintegy 360 fő/ha sűrűséget érve el. A kerület központi területét egy városi szintű közigazgatási, politikai, kulturális és kereskedelmi funkciókat ellátó városi központ számára tartották fenn. Helyet kapott itt a városháza, általános és egyedi üzletek, színház, mozi és kiállítóterem. E szolgáltatások mellett egészségügyi létesítmények is helyet kaptak volna: egy 600 ágyas kórház, egy 360 ágyas szülészeti osztály és egy nagy poliklinika, valamint az egészségügyi ellátást és a közösségi szabadidő eltöltését szolgáló szabadterei terek: egy mintegy 30 hektáros közpark, szomszédos sportközpont, egy mintegy 11 000 m²-es mesterséges evezős tó, egy 2000 férőhelyes szabadterei mozi.



3. ábra. Egy 1968-as fotó a Drumul Taberei negyedről, amelyet ironikusan „közlekedési dugó”-ként emlegettek (www.metroptam.ro)

Figure 3. A 1968 photo of the Drumul Taberei district, ironically referred to as the “traffic jam” (www.metroptam.ro)

A két lakótelep szintjén is létezett egy központi létesítményrendszer, beleértve az üzleteket, közigazgatási hivatalokat, szolgáltatóegységeket, nyilvános mosodákat stb. A Drumul Tabereiben épült két kulturális-kereskedelmi központ, a Favorit Központ, amely Gh. Colea, Silvia Stratu, Florentina Craja, I. Vereş, illetve a 2. számú kereskedelmi komplexum, amely Dinu Hariton, I. Trişcu, C. Rulea, I. Vereş, Gh. A. Nadrag egyedi projektjei alapján valósult meg, ezek a modern építészeti kifejezési lehetőségeit képviselték a kis típusblokkok tömegében (3. ábra). A kereskedelmi komplexumokat olyan modern elvek alapján építették, amelyek célja az áruk termelőtől a fogyasztóig tartó technológiai, racionális és gazdasági áramlása közötti szerves kapcsolat megteremtése volt. Építészeti kompozíciójuk figyelembe vette az emberi léptéket, viszonylag intim, racionálisan méretezett köztereket hozva létre, elkerülve az idejétmúlt monumentalitást. A két bevásárlóközpontnak a városrészbe való integrálásával az volt a cél, hogy a lakótelepeken belül mind nappal, mind éjjel fontos, a közösség társadalmi életét központosító érdekeltségi területek jöjjenek létre (Lăzărescu et al., 1972). Ezek egyben építészeti hangsúlyok is voltak, amelyek szerkezetükkel, kompozíciójukkal, méretükkel, építészeti-plasztikai kifejezésükkel, térfogat- és színjátékukkal pozitív hatást tudtak gyakorolni a tömeges lakásépítés viszonylag egyhangú képerére. A mikrorajon szintjén a napi szükségleteket kielégítő kis kereskedelmi egységek, egy gyógyszertár és a gyermekek gondozását és nevelését szolgáló alapvető funkciók: általános iskolák, bölcsődék és óvodák kerültek kialakításra. A szabadtéri létesítmények közé tartoztak a játszótérek és a sportpályák, amelyek a mikrorajon saját belterületein helyezkedtek el.

A komplexum középpontjában tervezett lakókörzetszintű közlétesítmények nem valósultak meg, és ebből hatalmas zöldfelületek keletkeztek. Az elmaradt létesítmények között szerepelt egy közigazgatási központ, szociális-kulturális intézmények és egy kórház. Ezek helyére a rendszerváltás után templom és szupermarket épült, olyan intézmények, amelyek a poszt szocialista Románia legtöbb lakónegyedének üres terét elfoglalták. A Szent Péntek ortodox templom, mint sok más 1989 után megjelent imahely, először egy kis fatemplom volt, majd a Szent Szófia mintájára egy nagy, állandó épületté fejlődött. 1976-ban a központi parkban egy 2500 fő befogadására alkalmas, hárommedencés uszodát hoztak létre, amely ma is működik. A zöldterületek jól karbantartottak, a játszótérek korszerűsítettek és biztonságosak. A lakókomplexum ma Bukarest egyik legzöldebb zónája. A zöldterületeknek és a viszonylag alacsony sűrűségnek köszönhetően a Drumul Taberei Bukarest legcsendesebb negyede (Primăria Municipiului Bucureşti, 2022).

Még ha a szocialista utópia nem is valósult meg teljesen, és a kórház hiánya valódi problémát jelent a területen, amit számos egészségügyi magánintézmény pótol, a létesítmények száma meglehetősen magas a később tervezett lakónegyedekhez képest, ami vonzza a fiatal családokat. A kerületben tizennégy óvoda, tizenegy általános iskola és hat középiskola működik. Ezenkívül két rendőrszolgálat és számos, az eredeti projektben előirányzott vagy nemrégiben épített kereskedelmi létesítmény található: négy piac, két hipermarket és két bevásárlóközpont. A kerület közvetlen közelében, a Temesvári körúton a 2000-es években létesített bevásárlóközpontok növelték a környék vonzerejét, és némileg kompenzálták a kerület közterületeinek hiányát, a társadalmi és kereskedelmi élet új, kapitalista típusú polarizációs központjaivá váltak azokban a nagy komplexumokban, amelyek szélén épültek. A városrész két kulturális és kereskedelmi központja a mai napig is működik. Megőrizték kereskedelmi funkcióikat, de modern arculatuk eltűnt az eredeti építészeti koncepció és kompozíció figyelembevétele nélkül végrehajtott homlokzati

felújítások miatt. A Favorit mozi a 2000-es évek óta nem üzemel, de 2010-ben számos civil kezdeményezés indult a mozi megmentésére, amely a városrész egyik fontos identitáselemének számított. Nemrégiben sikerült a mozi ügye érdekében összefogni egy helyi közösséget, amely megalakította a Favorit Kezdeményezéscsoportot, amely a mozi rehabilitációjának és közösségi, szociokulturális központtá való átalakításának szentelte magát.

6. KISEBB LÉPTÉKŰ LAKÓTELEPEK – A KOLOZSVÁRI GYÖRGYFALVI NEGYED

Habár a Drumul Taberei volt az egyik legnagyobb, számtalan kisebb léptékű lakótelep épült a 60-as években Romániában, gyakorlatilag minden nagyobb város külterületén. Köztük urbanisztikai szempontból az egyik legrepresentatívabb a kolozsvári Györgyfalvi negyed. Ez volt a második szocialista lakótelep Kolozsváron, a Grigorescu negyed után és több szakaszban épült: az első szakaszban két mikrorajon épült 1965-ben, a második szakaszban pedig még két mikrorajon 1970-ben. A komplexum egy összetett várostervezési folyamat eredménye volt, amely 1955-ben kezdődött egy sor előzetes tanulmány elkészítésével, és amely 1960-ban egy két szakaszból álló várostervezési tervet eredményezett (Mitrea, 2011b). Az északi ipari fejlesztések által generált mintegy 50 000 fős (180 000-ról 230 000-re) népességnövekedés, valamint a gazdasági és kulturális potenciál alapján a terv 1975-ig mintegy 32 500 lakás építését irányozta elő, ami az akkori koncepció szerint tizenegy rajonnak és harminchárom mikrorajonnak felelt meg. A lakásépítés nem korlátozódott az új városrészekre, a város minden területén különböző léptékű beavatkozások történtek: a Horea utca (1959–1963), a Mamaia utca (1962), a Moșilor utca (1963) stb. meglévő homlokzatainak kiegészítése, a meglévő központi területek átalakítása: a Béke tér (1960) és a Mihai Viteazu tér (1963), a Pavlov utca (1962) és a General Dragalina utca (1964) néhány tömbből álló komplexumai, valamint nagyobb, de nem a városrészek komplexitását elérő komplexumok: Abator (1961), Între lacuri (1962), Plopilor (1967–1969) (Anon n.d.a).

A Györgyfalvi lakótelep szintén egy kisebb, két mikrorajon és egy kereskedelmi és kulturális központból álló fejlesztésnek indult, de később nyugat felé két további mikrorajonnal bővült, összesen 30 000 lakos számára tervezett 8920 lakással. Ezek főként a négyemeletes lakóépületekbe és tízelemeles toronyházakba szervezett két és három hálósobás lakások és garzonlakások voltak. A lakások lakható felülete a kétszobás lakások esetében 28-30 m², a háromszobás lakások esetében 38-40 m² között alakult. Ezekhez hozzáadták a kiegészítő tárolóhelyiségeket, a fürdőszoba és a konyha területeit, amelyek méretét az akkoriban megjelenő modern háztartási gépekhez igazították. A konyhák alapterülete így az étkezővel együtt 5,5 és 6,8 m² között volt. A lakások kis szobaszámát és alapterületét szociológiai tanulmányokkal és népszámlálási adatokkal indokolták, amelyek a családtagok számának csökkenő tendenciáját mutatták. 1956-ban a városi területeken a családtagok száma átlagban 2,81 körül volt, az egy-két fős kiscsaládok 52,4%-át, a három-négy fős családok a 34,8%-át, az öt főnél nagyobbak családok pedig a 12,8%-át tették ki az összlakosságnak (Șerban & Arvunescu, 1964). Mint a legtöbb bukaresti és az ország többi részén található komplexumban, a Györgyfalvi negyedben is a központi bukaresti tervezőintézetek meglehetősen szűk típustervpalettája alapján valósultak meg a lakóépületek.

A komplexumot 1964-ben Augustin Presecan moszkvai képzettségű várostervezési szakember, valamint Vasile Mitrea és Aurelian Buzuloiu építész tervezte a város határán lévő szemiurbán hangsúlyosan szintkülönbséges területre. A tervezők szerint a funkcionalitás mellett a városrendezési és építészeti szándékok a szintkülönbségek hatékony kihasználásával a változatos lakótáj kialakítását célozták (Mitrea, 2011a). A koncepció sikeres megvalósulása sok pozitív kritikát eredményezett, köztük az 1979-ben elnyert „az ország egyik legszebb városrésze” titlust (Lascu, 1979).



4. ábra. *Egy 60-as években készült kép a Györgyfalvi negyed frissen elkészült lakóépületeivel és azok első lakóival (személyes fényképtárhely)*

Figure 4. *A photo taken in the 1960s of the newly completed residential buildings and their first occupants in the Georgian Quarter (personal photo credit)*

A zöldfelületek szerves részét képezték a kompozíciónak, összehangolódva a terület domborzatán organikusán kifejlődő urbanisztikai koncepcióval. Így a nyugati oldal lejtőjén parkosított sétány formájában kialakított nagy zöldterület összekötő elem volt a két, különböző magasságban elhelyezkedő mikrorajon között. A városrész tervrajzának atipikus eleme a központi park hiánya volt, amelyet később a déli városrészben található zöldfelületek helyettesítettek. Itt alakították ki és fejezték be 1970-ben a mintegy kilenc hektáros úgynevezett „szomszédsági kert”, amelynek létesítményei között játszóterek, szabadtéri amfiteátrum, sportpályák és két olvasópavilon / szabadtéri könyvtár szerepelt. A park és a lakóházak között helyezkedtek el a

gyermekgondozási és oktatási létesítmények: egy óvoda, egy iskola és egy középiskola, amelyek udvarai a zöldterületre néznek. A második mikrorajonban az iskola és az óvoda szintén kissé atipikusan, a mikrorajon szélén helyezkedett el, de előnyükre vált egy beültetett park közelsége. Két szomszédsági szintű kereskedelmi, kulturális és adminisztratív funkciók központ is része volt az eredeti tervnek, de ebből csak az egyik valósult meg, a másik üresen maradt területére a rendszerváltás után egy ortodox templom épült.

7. ZARÓGONDOLATOK

A kelet-európai és köztük a romániai lakótelepek számtalan ellentmondást mutatnak a tervezés, a megvalósítás és a tényleges térhasználat között. A tervek szintjén létező elképzelt tér, a megvalósított fizikai tér és az effektíve megélt tér közötti sajátos átfedések vagy inkább az átfedések hiánya lehet éppen az, ami a kommunista lakásépítés sajátosságát képviseli. Talán a legszembe-tűnőbb különbségek e tekintetben a nagy lakókomplexumok, mint a Drumul Taberei, a Györgyfalvi vagy a budapesti József Attila-lakótelepek esetében tapasztalhatók, ahol visszatérő probléma volt a közlétesítmények hiánya. Habár ezek a mikrorajon–rajon idealizált koncepciójának lényeges elemei voltak és a tervek szintjén léteztek, gazdasági okokból legtöbbször nem valósultak meg. Ez hatással volt mind a városrészek észlelhető terére, amelyet a mikrorajonok konstellációinak közepén maradt városi üresség jellemez, mind a megélt térre, csökkentve a terület funkcionalitását és közszerepét, és növelve a lakosok városközponttól való függőségét.

Az ideál és a valóság közötti további eltérés különösen a városrészek életének kezdetén volt érzékelhető, amikor az első lakók beköltöztek, még mielőtt a mikrorajonok mindennapi használatú létesítményei elkészültek volna. Az átadások időszakából származó egyes publikációkban az is szerepel, hogy a lakónegyedeket egy utak és közlétesítmények nélküli állandó építkezési területként élték meg az első lakók. A lakások tervezett és megélt tere között is gyakori konfliktusok és hiányosságok álltak fenn. Ezt a helyzetet a legjobban a budafoki kísérleti lakótelep példája szemlélteti, ahol a lakások építése és a létesítmények közötti időeltolódás miatt is, de nem csak, a modern központi rendszerben üzemeltetett lakások koncepciója megbukott, és mindenféle improvizációkat eredményezett a lakótérben. Ez a kísérlet valójában azt mutatta, hogy a fizikai környezet, a lakás és a szélesebb lakókörnyezet térbeli és funkcionális feltételei nem elegendők az életmód megváltoztatásához.

SZAKIRODALOM REFERENCES

- Anon (n.d.a). Cluj-Napoca, repere urbanistice. *Arhitectura RPR*, (1), 16.
- Attwood, L. (2010). *Gender and housing in soviet Russia. Private life in a public space*. Manchester University Press.
- Boia, L. (2011). *Mitologia științifică a comunismului*. Humanitas.
- De Creteau, M. (1984). *The practice of everyday life*. University of California Press.
- Crowley, D., & Reid, S. E. (2002). *Socialist spaces. Sites of everyday life in the Eastern Bloc*. Berg.

- Gherghel, R. M. (1971). Structura și organizarea zonelor rezidențiale. *Arhitectura RPR*, (1), 29–35.
- Khrushchev, N. (1970). *Khrushchev Remembers*. Little Brown & Company.
- Körner, Zs, & Nagy, M. (2006). *Az Európai és a magyar telepszerű lakásépítés története 1945-től napjainkig*. Terc.
- Köszegfalvi, Gy. (1962). Lakóterületek tervezésének újabb elvei a Szovjetunióban a moszkvai pályázat után. *Műszaki Tervezés, évfolyam(lapszám), oldalszám*.
- Lascu, N. (1979). Cartierul Gheorgheni. *Arhitectura RPR*, (1).
- Lăzărescu, C., Cristea, G., Gheorghiu, D., & Borgovan, A. (1972). *Arhitectura Românească Contemporană*. Meridiane.
- Maxim, J. (2009). Mass housing and collective experience: On the notion of microrajon in Romania in the 1950's and 1960's'. *The Journal of Architecture*, XIV(1), 7–26.
- Mitrea, V. (2011a.) Cartierul Gheorgheni. In Mitrea, V., & Tudose, E. (szerk.), *Cluj-Napoca în proiecte 50 de ani 1960-2010* (173. o.). Imprimeria Ardealul.
- Mitrea, V. (2011b). Spre o gândire globală a municipiului. In Mitrea, V., & Tudose, E. (szerk.), *Cluj-Napoca în proiecte 50 de ani 1960-2010* (58. o.). Imprimeria Ardealul.
- Moisescu, A. (1962). Új koncepciók a romániai építkezésben. *Magyar Építőművészet*, (2), 44–47.
- Moisescu, A., & Săftoiu, E. (1964). *Betonul în arhitectură*. Editura Tehnică.
- Primăria Municipiului București (2022). Hărți strategice de zgomot București. <https://hartiacustice.pmb.ro/page/hstrat>
- Șerban, I., & Arvunescu, V. (1964). *Locuința urbană 1961-1964*. Editura Tehnică.
- Szelényi, I., & Konrád, Gy. (1969). *Az új lakótelepek szociológiai problémái*. Akadémia Kiadó.
- Szentesi, Sz. (2016). *Ideologia comunistă a locuirii colective. Experimente est-europene în anii '60*. UTPress.
- Szőke, A. (1960). Egy nemzetközi lakásügyi tanulmány margójára. *Magyar Építőművészet*, (3).
- Vais, D. (2013). Techniques of happiness: Housing prefabrication during the 1960's'. *Centropa. A Journal of Central European Architecture and Related Arts*, 13(1), 18–35.
- Zarecor-Elman, K. (2014). Architecture in Eastern Europe and the former Soviet Union. In Haddad, E. G., & Rifkind, D. (szerk.), *A critical history of contemporary architecture, 1960–2010*. Routledge.
- Zoltán, L. (1961). Egy nagyjelentőségű tervpályázat. *Magyar Építőművészet*, (4), 34–39.

Kovács Eszter¹

„A Dalmát kiskutyát is megnéztük volna ötször és tízszer...”

A videózás jelensége a Gyergyói-medencében az 1980-as években

Kivonat

Az esettanulmány a Gyergyói-medence hetvenes-nyolcvanas éveinek hétköznapjait igyekszik rekonstruálni a visszaemlékezések és az informalitás tükrében, a vizsgált korszak egyik szórakozási, kikapcsolódási lehetőségének bemutatására, a nyolcvanas években a Gyergyói-medencében elterjedt, a nyugati médiatermékeken alapuló szórakozási szokások etnográfiai leírására vállalkozik. A videózás jelenségét egyrészt a működtetők és a résztvevők szemszögéből elemzem. Azt nézem meg, hogy mennyire volt összefonódva a hatóságokkal, milyen informális körülmények között szerezték be a szükséges eszközöket, teremtették meg a feltételeket és milyen hatást váltott ki az emberekben az újfajta médiatartalom. Másrészt a videózók egy exkluzív csoportjának működését is rekonstruálok, a gyergyószárhegyi plébánia hittanóráinak keretében szervezett, nem csak vallási témájú filmnézéseit. A videózás a vizsgált korszakban egy modernizációs adaptáció volt, ami a nyugati médiatermékek és fogyasztási cikkek Kelet-Európába való lassú beszivárgásából eredt. Ezzel párhuzamosan egy felülről irányított modernizációs nyomás is érzékelhető volt az állam részéről, ami az úgynevezett kommunista modernizáció volt. A két hatás keveredése, a korszak kelet-európai modernitásának egy tipikus jellemzője látható az esettanulmányban.

Kulcsszavak: videózás, szórakozás, informalitás, modernizáció, államszocializmus

Abstract. “We could have looked at the Dalmatian puppy five and ten times...”.
The video phenomenon in the Gheorgheni Basin in the 1980s

The case study is part of a doctoral dissertation that seeks to reconstruct the everyday life of the seventies and eighties of the Gyergyó Basin in the light of recollections and informality. The present study undertakes to present an entertainment and recreation opportunity of the examined period, and to ethnographically describe the entertainment habits based on Western media products, which were widespread in the Gyergyó Basin in the period under study. I analyze the phenomenon of videography from the point of view of the operators and the participants. I examine how intertwined it was with the authorities, under what informal conditions the necessary tools were procured, the conditions were created and what impact the new kind of media content had on people. On the other hand, I am also reconstructing the operation of an exclusive group of videographers, not only religious-themed film screenings organized within the framework of the religious classes of the parish of Gyergyószárhegy. Videotaping was a modernization adaptation in the period under study, resulting

¹ A szerző a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia és Kommunikációtudomány Doktori Iskola doktorjelöltje. E-mail: kovacs.eszter0519@gmail.com.

from the slow infiltration of Western media products and consumer goods into Eastern Europe. In parallel, a top-down modernization pressure was also felt by the state, which was the so-called communist modernization. The mixing of the two effects, a typical feature of Eastern European modernity of the era, can be seen in the case study.

Keywords: videotaping, entertaining, informality, modernization, socialism

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article

Kovács Eszter (2021). „*A Dalmát kiskutyát is megnéztük volna ötször és tízszer...*” A videózás jelensége a Gyergyói-medencében az 1980-as években. *Erdélyi Társadalom*, 19(1), 73–91. <https://doi.org/10.17177/77171.257>

A tanulmány ingyenesen letölthető a CEEOL-ról: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=928> és a GESIS adatbázisából: <http://www.da-ra.de/dara/search?lang=en&mdlang=en>.

I. BEVEZETŐ

Az esettanulmány azokat a nyolcvanas években Románia-szerte bekövetkezett társadalmi jelenségeket vizsgálja, amelyekben a népi kultúra rituális gyakorlatainak változása, összefüggésben a technológiai fejlődéssel és a hiánygazdaság okozta életminőség romlásával, társadalmi változásokat eredményezett (Ștefănescu, 2010). Ez a folyamat leginkább a fogyasztás területén ragadható meg, amelyben a nyugat-európai és az amerikai fogyasztási cikkek egyfajta kultikus tárgygyá, mintegy szinonimájává váltak a nyugatnak. Annak ellenére, hogy a rezsim bőséget ígért, a luxus korlátai és jellemzői változékonyak és átmenetiek maradtak, ami magyarázza a társadalom fogyasztással szembeni ellentmondó hozzáállását (Zakharova, 2013). Ilyen fogyasztási cikk volt például a Rifle olasz gyártású kék farmer, a Fa és a Lux szappan, a Kent cigaretta, az Amigo instant kávé. Az élelmiszerek és a fogyasztási cikkek krónikus hiánya a furcsa fogyasztói szokásokkal és a nyugati termékek iránti vonzódás átpolitizáltságával járt együtt. Például, ha valaki Fa szappant „szerezett”, nem használta el, hanem a szekrény belsejébe helyezte a ruhák és az alsoneműk illatosítására (Petrescu, 2005). Vagy akár egy teljes havi fizetést is hajlandóak voltak elkölteni például egy kék farmernadrágra, viselése szimbolikus értékkel bírt: egy olyan tárgyat birtokolni, amit a fennálló rendszer szükségtelennek tart (Verdery, 1996). A magasabb társadalmi pozíciót betöltő személyeknek (a Milícia vagy a Securitate alkalmazottai, intézményvezetők stb.) és azoknak is, akik az élelmiszer-ellátó vagy más termelési egységekben dolgoztak, vagy személy- és áruszállítással foglalkoztak, könnyebb volt hozzáférni a kívánt fogyasztási cikkekhez. Az ilyen személyek körül széles társadalmi hálózatok alakultak ki. A beszerzett fogyasztási cikkek szimbolikus értéke a szükségletek kielégítéséhez és a társadalmi előnyökhöz való hozzájutáshoz hozzásegítette az embereket, ezért a második gazdaság és más informális cseretevékenységek (ügymintézések) fő „fizetési” eszközeivé váltak.

Ezzel egy időben a vizsgált korszak másik fontos változása a médiatermékek fogyasztása általi szabadidő-eltöltés volt. A nyolcvanas évek médiafogyasztási szokásának sajátosságához hozzátartozik a Ceaușescu-korszak „aranykorában”, a hatvanas-hetvenes években megtapasztalt ideológiai nyitás előzménye, amikor a szórakoztató funkciót a televízióban sugárzott médiatar-

talmak bő választéka látta el. Ennek következtében a tévékészülékek száma és a tévénezéssel töltött idő is megnőtt. Külföldi filmek, sorozatok, ismeretterjesztő sorozatok, tévésínház, sportesemények közvetítése, illetve a heti rendszerességgel közvetített nemzeti kisebbségeknek szánt műsorok is beépültek a mindennapokba (Péter, 2018). A Ceaușescu által 1979-ben kezdeményezett energiatakarékossági programra – amely a kommunista rendszer bukásáig, 1989 decemberéig tartott –, az ország külső adósságának törlesztésére hivatkozva csökkentették a televízió műsoridejét. 1981-ben a Román Televízió műsoridejét két órával csökkentették, 1985-től a műsoridő összesen már csak napi két óra volt, este 20 és 22 óra között. Ebben a szimbolikus minimumra leszűkített műsoridőben nagyrészt a Telejurnal (híradó) volt látható, benne többnyire Ceaușescu és neje. Tehát a hatalom részéről a gazdasági kudarcra adott válasz: az erőteljesebb ideológiai kampányok sorozata és a személyi kultusz kiteljesedése volt. A műsoridő fokozatos csökkentésével a magyar és német nyelvű adás is megszűnt (Parvulescu & Copilaș, 2012; Péter, 2018; Petrescu, 2005; Sorescu, 2017). Ennek ellenére a lakosság továbbra is kereste és megtalálta a módját, hogy hozzáférjen a különböző magyar vagy külföldi gyártású média-tartalmakhoz. 1982-től látványossá válik a műsorszórás hiánya, ugyanis szerte az országban az épületek tetején megjelentek a nyilvános terek architektúráját átrendező antennák, amelyekkel a külföldi tévécsatornák adásait be lehetett fogni. Ugyanis a törvény nem tiltotta a külföldi rádió- és televíziójelek vételét és használatát a nyilvános térben, továbbá ugyanebben az időszakban (1983-tól) jelent meg az országban az első színes tévé (Mustața, 2013; Parvulescu & Copilaș, 2012). Ekkor indult be a videófilmek kics csoportos fogyasztása is, miután az illegálisan beszerzett VHS-kazettákat elkezdtek becsempészni az országba, és azokat tömegesen másolták (Matei, 2013).

A román társadalom a szabadidő-eltöltés minden területén próbálta követni az iparosodott világ általános tendenciáját. A modellt a mentalitás szempontjából nem volt idegen, távoli, még akkor sem, ha Ceaușescu totalitárius rendszere megpróbálta a lehető legtávolabb tartani a román lakosságot a nyugati hatásoktól. Például a bálók fokozatosan diszkók váltották fel, legalábbis a városi területeken, és a hagyományos népviseletet modern ruhákkal helyettesítették, amelyek megrendelésre készültek a nyugati divat szerint. Ilyen fontos szabadidő-eltöltő alkalom volt például a moziba járás vagy a csoportos tévézés. Ezek olyan tevékenységek voltak, amelyekben főként a társadalmi együttléten és nem magán a médiatartalom fogyasztásán volt a hangsúly. Az úgynevezett „megélt kultúra” (lived culture) új formái voltak, amelyek a társadalom általános haladásával fejlődtek, függetlenül a fejlett szocializmustól (Ștefănescu, 2010).

2. A VIDEÓZÁS JELENSÉGE

Az 1980-as években a videolejátszó² nemcsak népszerű médiatechnológiai eszközöknek számítottak, hanem jelentős kulturális, társadalmi jelenségeknek is, hozzájárultak az új filmműfajok

2 Rövidített megnevezésük: VCR (Videocassette Recorder) vagy VHS (Video Home System) mozgóképfelvételre és lejátszására szolgáló technikai berendezés. Előbb a VCR került forgalomba, majd a nyolcvanas években a VHS vált egyeduralgoddá.

– akciófilmek, horror, pornográfia – új felületen való terjedéséhez. Ezzel a videólejátszók a tömegkultúra globális terjesztésének szimbólumai lettek. A szakirodalom a videólejátszók és az új filmműfajok terjedését elsősorban az Egyesült Államok esetében vizsgálta, majd annak nyugat-európai továbbgyűrűzését. A szovjet blokkban a videólejátszók népszerűsége Amerikához képest csak néhány évvel később érezhető. Terjedésüknek döntő tényezője az informális gazdaság volt. Mivel gyakorlatilag az összes videólejátszó és a legtöbb film Nyugat-Európából és a Távol-Keletről került át Kelet-Európába, a videokultúrát a társadalmi szereplők egyértelműen nyugati jelenségnek tekintették. A keleti blokkban az elektronikusmédia-másolási jogokra vonatkozó hatályos szabályozás hiányában a videólejátszókat az amerikai filmek másolására (is) használták. A hollywoodi kasszasikerek és az alacsony költségvetésű B kategóriás filmek az Amerika-kép forrásaivá váltak, és így szerepet játszottak a régió lakosságának Nyugatról alkotott elképzeléséhez.³ A videólejátszók és videokazetták népszerűsége leginkább a tömegkultúra iránti érdeklődésnek volt köszönhető, és kevésbé egy meghatározott, politikai szándékú cselekvésnek. A jelenség hatással volt a kortárs filmművészetre és a televíziózásra is. Egyrészt a magas kultúrához való szélesebb hozzáférés biztosításaként tekintettek rá, mivel ez nem volt prioritás a kereskedelmi televíziós műsorszolgáltatók körében; másrészt a médiarendszerre nehezedő fenyegetésként érzékelték, mivel ez lehetővé tette a kereskedelemben forgalmazott videokazetták kalózmásolatainak előállítását (Wasiak, 2012). A kelet-európai országokban a videólejátszók beszerzése és a médiafogyasztás ezen gyakorlata a társadalmi megkülönböztetés jelentős formájává vált. Amíg egy nyugat-németországi számára a videólejátszó néhány száz márkába került, ami az átlagos havi fizetés töredéke volt, addig például Lengyelországban ugyanaz a videólejátszó tízhavi fizetésbe került (hasonlóan a többi kelet-európai országhoz) (Wasiak, 2012). Romániában a feketepiacon a legolcsóbb videomagnót 45 000 lej átlagáron adták el, ami húsz közepes havi fizetésnek felelt meg. Figyelembe véve a videólejátszók túlzott árait, a kollektív használat volt a domináns (Petrescu, 2005). Így tehát a román társadalomhoz a kapitalista Nyugat és az „amerikai életmód” idealizált képe a nyugati videokazetták informális hálózatokon keresztüli terjedése révén jutott el. Sok esetben a pártállami tisztviselők vagy a titkosrendőrök hoztak ilyen videokazettákat Romániába, és bővítették a hálózatokat. A Ceaușescu-korszak utolsó éveiben a videólejátszókra az anyagi gazdagság szimbólumaként tekintettek, amelyet jobb volt titokban tartani és elrejtteni.⁴ Az informális videokazettás hálózatok nem tekinthetők azonosnak a másikként gondolkodó emberek hálózatával, hanem a tömegkultúra iránti érdeklődésből jöttek létre. Ugyanakkor határozottan hozzájárultak a „gazdag Nyugat” mitikus képének elterjedéséhez.

3 A videokultúra hatásának legjobb példája a volt kommunista blokk országaiban látható. Például ilyen a szerb Zitiste faluban felállított Rocky Balboa-emlékmű (Rocky), akit Sylvester Stallone játszik, a munkásosztály bokszolója, aki kemény munkával valósítja meg az amerikai álmot. Vagy ilyen a Bruce Leenek, a harcművészeti filmek népszerű színészének mostari szobra. Alakját gondosan választották ki az 1990-es évek jugoszláv háborúiban harcoló etnikai csoportok közötti megbékélés szimbólumaként (Wasiak, 2012).

4 Általánossá vált a vizsgált időszakban az informális ügyletekből szerzett presztízsjavakkal rendelkezők körében a rejtőzködő magatartás. Igyekeztek titokban tartani a sejtetően földalatti üzleti tevékenységből szerzett „luxuscikkek” birtoklását. Ilyen személyek lehettek, akik magasabb beosztásban voltak vagy az élelmiszer-ellátásban dolgoztak (Kinda, 2017).

Ezek a videokazetták – amint a Kent cigaretták hirdetésén olvasható – egy olyan „varázslatról” szóltak, amelyet csak a kapitalista Nyugaton lehetett megvásárolni. A feltételezések szerint az 1980-as évek végén Romániában volt Kelet-Közép-Európa összes kommunista országából az egy főre jutó legtöbb videokazetta-lejátszó. Bár az állítás nem bizonyított, a *România Liberă* napilap 1980-as hirdetési oldalai igazolják a magántulajdonban lévő videólejátszók sokaságát. Ezzel együtt kijelenthető, a lakosság elsöprő többsége nem engedhette meg magának a videóké-szülék-vásárlást (Petrescu, 2005). Akik mégis sikerült beszereznek a videólejátszót, a Román Televízió kétórás műsorszolgáltatásának egyik alternatíváját választották a családtagok, a barátok és a szomszédok által összegyűlt „filmesteken”. Míg a Román Televízió kínai vagy észak-koreai filmeket sugárzott a hazájukba visszatérő boldog parasztokról, az embereket inkább Ázsia erőszakos oldala vonzotta, népszerűek voltak Bruce Lee és Jackie Chan filmjei. Az erőszak és a szex tabu volt a szocialista társadalomban. A Román Televízió által sugárzott moralizáló történetek a szocialista realizmus narratív mintáira épültek. Ezért az emberek azt keresték, amit az „ideális szocialista” társadalom nem tudott nekik megmutatni: a dinamikus (vagy akár agresszív) és a szórakoztató filmeket, a szexuális érintkezést a tévéképernyőn. Ezen kívül a videólejátszó terjedésének és közösségi használatának jelensége a földalatti társadalmi kapcsolatok pókhálószerű terjedését generálta a kazettát cserélő emberek között. Annak ellenére, hogy a rendszer nem tette lehetővé a magánvállalkozások létét, a videólejátszó-tulajdonosok sokszor jegyeket árultak az általuk szervezett egész éjeles videómaratonokra, moziestekre (Visan, 2013).

3. ELMÉLETI-MÓDSZERTANI ASPEKTUS

A tanulmány elméleti szempontból hangsúlyos fogalma az *informalitás*. A terminus egyetlen, globális meghatározása nehezen megragadható, mivel nemcsak a szociológiai elméletekben, hanem a mindennapi nyelvben is egy frekvenciát kifejezés, amelyet egymástól különböző helyzetekre és cselekvésekre alkalmaznak. Bizonyos összefüggésekben az *informalitást* a formális szabályokhoz és a hivatalos eljárásokhoz képest a nem konvencionális cselekvések leírására használják, míg más esetekben a hivatalos szintér mögött zajló tevékenységekre utalnak, az interakció olyan formáira, ahol a partnerek viszonylag szabadon értelmezhetik a szerepelvárásokat (Misztal, 2000). A tágabb értelemben vett *informalitás* a társadalomban létező *nyílt titkokat, íratlan szabályokat és rejtett praktikákat* jelöli, azt, ahogyan az emberek intézik a dolgaikat az élet legkülönfélébb területein. A rejtett gyakorlatok többnyire kimaradnak a hivatalos diskurzusból, viszont tartalmazzák azt a tudást, amely jól működik és elengedhetetlen a hétköznapi élethelyzetekben, és az intézményi működésnek is állandó kísérője (Ledeneva, 2018a: 1). A szakirodalomban az 1970-es években használják először az *informális gazdaság* kifejezést⁵ a fej-

5 Keith Hart nevéhez fűződik, aki a ghánai informális bevételi források és a változó urbanizációs folyamatok közötti kapcsolatok leírására alkalmazta a fogalmat (Hart, 1973). A fejlett világ országainak informális szektorairól szóló kutatásokból fejlődött ki az *informal economy studies*. Ezeknek a kutatásoknak a középpontjában továbbá a formális-informális, kettős gazdaság definíciók létrehozása állt. Az *informális* kifejezést az *informális szektor*, az *informális szféra*, az *informális foglalkoztatás* és általában az *informális gazdaság* szinonimáiként használták (Castells & Portes, 1989). Jeles teoretikusai

lődő országok gazdasági és társadalmi változásainak leírására, illetve a formális-informális cselekvések és szférák különbségeinek elméleti megalapozására. A kétezertizedes években egyre többen hívták fel a figyelmet arra, hogy az informalitáskutatás régen túllépett a gazdasági keretek vizsgálatán, mivel a poszt szocialista országokban a mindennapi taktikák részévé váltak. Kiemelik, hogy a témában az informalitás széles körben kutatott, de alulértelmezett (Morris & Polese, 2014; Kovács et al., 2016; Polese & Urinbojev, 2016; Sindzingre, 2006). A jelenség tágabb szociálpolitikai és szociokulturális tényezőire Alena Ledeneva az orosz *blat* kifejezést hozza példaként. A hiánygazdaság következtében kialakult informális kapcsolatokat hívták így az egykori Szovjetunióban. A kifejezés arra vonatkozott, hogy hogyan intéztek el az emberek a dolgokat a személyes kapcsolatokon keresztül, a kölcsönös szívességek rendszerében. A *blat* általában nem pénzügyi cselekvéseket foglalt magában, hanem elsősorban a kölcsönös segítségnyújtáson alapult. Mind a résztvevőkre, mind a fennálló rendszerre együttesen volt ambivalens hatással, egyszerre volt támogató és bomlasztó jellege. A *blat* a rezsimmel együtt fejlődött, hozzájuttatta az embereket az alapvető szükségletekhez, munkához, lakhatáshoz, segítette a kulákoknak kijutni a börtönből, és a tiltások ellenére segítette a pártembereknek megkeresztelni a gyermekeiket (Ledeneva, 1998; 2008; 2018a). A romániai köznyelvben a szovjet típusú *blat*nak az úgynevezett *PCR* akroníma volt a megfelelője, ami látszólag a Román Kommunista Pártot (Partidul Comunist Român) és annak segítségét jelölte, viszont ennek a hétköznapiakban használt jelente a *Pile – Cunostințe – Relații* (összeköttetések, tudás, kapcsolatok), ami szükséges volt az ügyintézéshez (Stoica, 2012). A Ledeneva-féle megközelítés az informális önszerveződések és intézmények egyedül társadalmi gyakorlataira irányítja a figyelmet, meghaladva a gazdasági motivációkat. Illetve arra, hogy a regionális, lokális vagy akár az egyéni nyelvhasználatban megjelenő elemeket is figyelembe vesszük. A *videózás* jelenségét is ezek mentén igyekszem elemezni.

Az esettanulmány a hétköznapi szükséglete feletti diktatúrára adott válaszok köré rendeződik.⁶ Egy olyan területet vizsgál, amiben az ideológiai szigor egyre erősebbé válása hétköznapi kreativitásra ösztönözte az embereket. A kutatáshoz az etnográfiai módszereket alkalmaztam, félig strukturált mélyinterjúk képezik a kutatás empirikus alapját. Az interjú módszer által

Alejandro Portes, Manuel Castells, illetve Gregory Grossman és Böröcz József, utóbbiak a szovjet típusú szocialista rendszerek informalitásával foglalkoztak. A *post-communist studies* is kiemelten foglalkozik *informalitás* jelenségével, kutatói John Round, Colin C. Williams és Abel Polese, akik az egykori Szovjetunió és a rendszerváltás utáni ukrán és a tágabb kelet-európai társadalom informális megélhetési formáit vizsgálták.

- 6 Jelen dolgozat egy doktori disszertáció részét képezi, amelyben 2018 januárja és 2020 szeptembere között a terepmunka során összesen 59 félig strukturált mélyinterjú készült, 65 személlyel. Az 59 interjúbeszélgetés 4600 percnyi anyagot tartalmaz, ezeknek átlagos hossza egy óra tizenhét perc. Minden interjúalkalom előtt az interjúalanyok szóbeli beleegyezésüket adták, hogy az általuk elmondottak a disszertációban és publikációkban anonimizált formában felhasználhatóak. A legépelet interjúszövegekből adatbázis készült, amelyben kódokhoz rendelttem az interjúalanyok személyét (az összes résztvevő, 65 személy). A disszertációban négy témakört elemzek, így a Gyergyói-medence hetvenes-nyolcvanas éveinek a kulturális és a sportéletét, a hétköznapi diskurzusokat és végül az ünnepeket és a szórakozási lehetőségeket, utóbbi kapcsolódik a mostani esettanulmányhoz. Ennek az interjúkorpusznak a része a mostani esettanulmány tizenkét interjúszövege is, amelyekből helyenként idézek.

közelebb férközhetünk a kérdezettek múltbéli életvilágához, ezáltal leírhatóak és rekonstruálhatóak az általuk megélt életesemények. Továbbá lehetővé teszi a vizsgált korszak rekonstruálását, a kötöttebb és nyitottabb kérdések pedig az egyes témákra való kiemelt fókuszálást; illetve egyéni, eddig nem ismert narratívák létrejöttére is lehetőséget adhat (Kvale, 2005). Ennek ellenére szem előtt tartom, hogy a kutató nincs a mindent egyszerre tudás, vagyis az összes lehetséges nézőpont birtokában a múlt rekonstruálásában, mivel a jelen perspektívájából értelmezi, értékeli a múltat (Gyáni, 2015).⁷ Tehát ez a fajta interjú módszer nem reflektál az egykor megélt élmények és a jelenben felidézett események különbségének folyamatára, jelen esetben az eltelt harminc év változásaira. Másrészt arra sem ad lehetőséget a módszer, hogy megválaszoljam mi is történt valójában, így nem célozom az objektív igazság vagy az objektív történet felderítése (Kovács, 2007). A módszer alkalmazásával az volt a célozom, hogy az egykori társadalmi kontextust és a felhalmozott tapasztalatokat előhívjam.

Az esettanulmány (a későbbiekben említendő) 2. és 3. pontban megjelölt típusba tartozó filmnézések etnográfiai leírása vállalkozik. Olyan személyek narratíváit elemzem, akik a vizsgált korszakban az informális filmnézések hálózatainak fenntartói és működtetői voltak, illetve résztvevői a videóesteknek. Továbbá a dolgozat célja rávilágítani a videóestek zavartalan működéséhez szükséges eszközök beszerzési technikáira, illetve felfedni a jelenség funkcióit és azt, hogy mennyire forrt össze a hivatalosság intézményeivel. Az esettanulmányt tizenkét félig strukturált mélyinterjú képezi⁸ és a terepnaplójegyzetek. Hólabda módszerrel választottam ki az interjúalanyokat, igyekeztem a Gyergyói-medence mindegyik települését bevonni, azonban a nagyobb szárhegyi vonatkozás miatt⁹ az interjúalanyok többsége Szárhegyről származik, illetve kisebb arányban Csomafalváról, Alfaluból és Újfaluból. Az interjúalanyok között célirányosan olyan személyeket kerestem, akik működtetői vagy résztvevői is voltak videóesteknek. Tehát nem a munkaköri pozíció volt a kiemelt fő kritérium. Ez azt jelenti, hogy a témában releváns információk nem kimondottan a videózás jelenségének feltérképezése céljából készült interjúkból lettek kinyerve, hanem más, a korszakhoz kötődő témában, viszont az adott személynek volt a videózással kapcsolatban egyéni tapasztalata. Az interjúalanyok között öt férfi (négy szakmunkás-diák¹⁰ és egy egyházi keretek között dolgozó személy) és hét nő (öt diák-szakmunkás, egy egészségügyi szférában, illetve egy a közoktatásban dolgozó személy) szerepel. Életkoruk¹¹ a vizsgált időszakban a késői kamaszkortól a fiatal felnőttkorig terjedt.

7 Eszerint nem mindegyik narratívát tudják megerősíteni vagy cáfolni a hivatalos levéltári dokumentumok vagy újságcikkek. A legtöbb esetben csak a visszaemlékezésekre lehet hagyatkozni.

8 A kódnevek a következők szerint lettek csoportosítva: nem, életkor, település, munkaterület és az interjú fajtája. Az interjúk anonimizálásában Louise Corti, Annette Day és Gill Backhouse kvalitatív adatok anonimizálásáról szóló tanulmánya szerint jártam el (Corti, 2000; Corti et al., 2000).

9 Kevésbé sikerült más falvakból származó vagy gyergyószentmiklósi videóesteket elérni.

10 A diák-szakmunkás megjelölést az életkorból adódó sajátosságnak, a diákból szakmunkássá válásnak tulajdonítom.

11 Születési adatok: 1961 (3), 1963 (1), 1965 (2), 1968 (4), 1970 (1), 1972 (1).

4. GYERGYÓI KORKÉP

Az 1968-as területi átszervezés (megyésítés) után¹² a Gyergyói-medencében is érezhetővé váltak gazdaságpolitikai irányelvek a gépipar, illetve a faipar nagyarányú fejlesztése révén. A lakosság többsége a városi gyárakban,¹³ a falvakra kihelyezett üzemekben és a tsz-ekben dolgozott. A legtöbb hivatalos keretek közötti szórakozási lehetőséget Gyergyószentmiklós látta el. A városban volt az egyetlen mozi,¹⁴ ami az országosan előírt vetítési tervek szerint működött. Amennyire a nyolcvanas évekre jellemzően a televíziós műsorok, úgy a mozik filmvetítési kínálata is szigorú ideológiai keretben működött. A kulturális és sportélet felülről irányított rendszere¹⁵ egy következő szórakozási lehetőséget nyújtott a lakosságnak, ezek a falvakra is kiterjedtek. Gyergyószentmiklóson és a környező falvakban ugyancsak a hivatalosság ellenőrzésével működtek a diszkók, este nyolc és tíz óra közötti időszakra és meghatározott ideológiai keretbe szorítva.¹⁶ A nyugati popkultúra legitim módon a diszkókban ért el a gyergyói társadalom többségéhez. Ezt követte a videójátékok megjelenése, csempészése és az illegális videóestek elterjedése. A vizsgált időszakban csak kevés személy rendelkezett színes televízióval, még elenyészőbb volt azok száma, akiknek volt videójátékosja. Az a néhány személy, aki mindezzel rendelkezett – és be tudta szerezni a filmeket is –, számított a szervezőhálózat csomópontjának. Gyergyószentmiklóson és a környező falvakban mindenütt népszerűek voltak a filmezős esték. Általában este

12 A Gyergyói-medence ekkortól vált a csíkszeredai megyeszékhelyű Hargita megye északketeleti részévé.

13 IUPS – gépipari vállalat, IMG – öntöde, UFET – faipari vállalat, Húsipari Vállalat, Helyipari Vállalat, Állami Pékség, Tejfeldolgozó Vállalat, IJECOOP, Gyilkostó Szövetkezet stb.

14 A falvakban a kultúrházak látták el a mozi szerepét, azonban rendszertelen és kevésbé sokszínű reper-toárral. A kultúrházak kötelező ideológiai nevelő szerepét töltötték be a vetítések.

15 Egyrészt a *Megéneklünk Románia* tömegkulturális mozgalom sorolható ide, ami az oktatást, a képzőművészeteket, az irodalmi életet, a tánc- és a zeneművészetet, illetve a népművészetet felölelő, országos szintű rendezvény volt. Versenyjellegének köszönhetően „összemérhették erejüket” a különböző művészeti csoportok (Demeter, 2015). Helyi, regionális, megyei és országos szakaszai voltak a *Megéneklünk Romániának*, ahol a helyi szakaszon dobogós helyezést értek továbbjutottak a megyei, majd onnan az országos szakaszra. Másrészt a *Daciada* tömegsportrendezvényt kell megemlíteni, amit 1977-ben indítottak el a szovjet és csehszlovák *Spartakiádához* hasonló rendszerben. Egyfajta román nemzeti amatőr olimpia volt. A *Megéneklünk Romániához* hasonlóan egy országosan felülről irányított tömegrendezvényről van szó, ami a rendszeres testedzést és az egészséges életmódot igyekezett propagálni és gyakorlatba helyezni. Valódi célja a politikai szocializáció, az indoktrináció, az állampolgárok testének és szabadidejének birtokbavétele volt (Péter, 2018). Gyergyószentmiklós és a környező települések is aktív részesei voltak az országosan kiépült közművelődési hálózatnak, minden állami egységnek kötelező volt részt venni a különböző országos és helyi kulturális és sportrendezvényeken. A rendezvényeknek a helyi sportpályák és kultúrházak adtak otthont. Mindezek mellett a hivatalosság címén több informálisan szerveződő sportközösség is létezett, amelyeknek tagjai rendszeresen találkoztak, edzettek, kirándultak, rendezvényeket szerveztek maguknak. Ilyen volt például a gyergyószentmiklósi Old Boys amatőr kosárlabdacsapat is.

16 Metallica-, Scorpions-, Rolling Stones-, Pink Floyd-, Modern Talking-, Neoton Família- stb. számokat játszottak a diszkókban. Rendszerellenesnek az *István, a király* és a hasonló, történelmi témájú zeneszámokat, himnuszokat tekintették. Azonban a Hargita megyei Szocialista Nevelés és Kultúra Bizottsága ellenőrizte a diszkók zeneszámainak listáját, a tiltott előadók és zeneszámok repertoárja folyamatosan változott.

8-9-kor kezdődtek az összejövetelek, és rendszerint hajnalig tartottak. Ilyenkor annyi ember zsúfolódott be egy szobába, amennyi csak tudott. Székeken, ágyon, padlón ülve, összprezselődve nézték a filmeket. Nők és férfiak egyaránt, különösen a fiatalabb korosztály vett részt, mert találkozási alkalmat, ismerkedési formát teremtett. Mivel informálisan összegyűlt és illegális közösségi tevékenység volt, a besötétedést mindig megvárták a kezdéssel. Ezek az alkalmak voltak a helyiek szóhasználatában a *videópartik*. A visszaemlékezések szerint három típust különíthetnek el: 1. rokonok, baráti társaságok spontán filmnézése, ahol mindig ugyanaz a társaság ült össze, saját tévén és lejátszón nézték az informálisan beszerzett filmeket; 2. illegális pénzkereseti lehetőségként szervezett filmnézések, itt nemcsak a szűk baráti társaságok vettek részt, hanem távolabbi ismerősök, falubeliek stb.; 3. egy intézmény (kulturális, vallási) keretein belül zajló filmestek.¹⁷

5. HÁLÓZATOK, MŰKÖDTETŐK

Elsőként azt nézem meg, hogyan indult el a *videózás* a környéken, hol voltak a működtetők¹⁸ csomópontjai, és nekik milyen erős kapcsolati hálójuk volt a videólejátszók és kazetták beszerzéséhez. Az általam kérdezett *videós Szárhegyen* és Gyergyószentmiklóson egyaránt tartott videóesteket. A helyi „szórakoztatóipar” egy kulcsfigurája, aki elsőként a diszkó működtetésében volt érdekelt,¹⁹ és fokozatosan vette át a falu mozijának irányítását is.²⁰ Hivatalosan az öntöde alkalmazottja volt, azonban mellékkereseti lehetőséget kínált a diszkó üzemeltetése, annak ellenére, hogy az hozzátartozott a kultúrotthon hivatalosan elszámolható és ellenőrizhető tevékenységéhez. A diszkót legitimáló kapcsolathálójának kulcsszemélyei a helyi előljárók és a hivatalosságot reprezentálók voltak: a párt propagandatitkára, a KISZ-elnök, akikkel jó viszonyban volt, a néptanácselnökkel pedig komasági kapcsolatot is ápolt a családja révén. Ezek a személyek nem akadályozták a tevékenységét, hanem látván annak nyereséges működését, ők is támogatták. Tehát a valóságban a diszkó termelte a bevételt a hivatalos intézmény számára is, ugyanakkor a működtetőnek második bevételként funkcionált. A diszkó egy informális, második gazdasági forrássá vált. A közös érdek itt nem az identitásra épült, hanem a szórakoztatóiparra,

17 A vizsgált korszakban például Temesváron is népszerűek voltak a kultúrotthonok, mozik, színházak és más intézmények terében szervezett filmnéző estek. Ezek az események az esettanulmánytól eltérően félig formális keretek között működtek, egy-egy formális intézmény programjai között szerepeltek. Azonban az intézményi formán kívül mindig egy-egy magánszemély működtette a filmnézéseket, olyanok, akik részt vállaltak ebben a piaci tevékenységben, terjesztők, másolók voltak, továbbá más, a médiatermékektől eltérő nyugati fogyasztási cikkeket is terjesztettek (Parvulescu & Copilaş, 2012).

18 Működtetők vagy „videós” személyek alatt értem azokat, akiknek volt saját tulajdonukban videólejátszó, színes tévé vagy kazetták. Az eszközöket pedig arra használták, hogy videóesteket szerveztek különböző helyeken pénzbeli vagy kevesebb esetben más szolgáltatásért cserébe, tehát üzleti célból.

19 A helyiek *diszkós*nak nevezték.

20 A diszkó irányítását nemcsak informálisan veszi át, hanem hivatalosan is. A mozi üzemeltetéséhez szükséges mozigépezés vizsgát letette.

ami arra sarkallta a résztvevőket, hogy hallgatólagosan beleegyezzenek, és részt vállaljanak az illegális üzleti tevékenységben (Gordy, 2018). Ezek az előzmények segítették a *videóst* kapcsolati hálójának megszilárdításában és bővítésében. Akik még ezzel foglalkoztak, rendelkeztek videólejátszóval vagy színes tévével, de nem volt evidens, hogy mindkettő birtokában voltak, így igény szerint egymás között cserélgettek az eszközöket. A működtetők kölcsönösen megbíztak egymásban.

„[...] a videólejátszó általában abban a pénzben 70-80 ezer lej volt, egy ház ára. J.-nek volt ilyenje. Ő ugye elkezdett diszkózni, mert ő csinálta a diszkót, s akkor így ennek a leple alatt ezt is be tudta szerezni. Akkor ugye a zenéket is be kellett szerezni, a filmeket is be kellett szerezni.” R4

A működtetők számára frekventáltak voltak az esték, különösen a hétvégek, mivel ekkor jelentkeztek a nézők a filmnézési igényekkel. Általában egy baráti társaság havonta egyszer, maximum kétszer ült össze a fizetős filmalkalmakra. Ilyenkor mindig biztosították a *videóst*, hogy megbízhat a társaságban. Kiválasztották a helyet, az időpontot, majd ezt követően a lehető legnagyobb diszkrécióval érkeztek az adott helyre az emberek. Azt a szobát, amelyben zajlott a „vetítés”, lesötétítették, hogy ne szűrődjön ki fény, mivel hajnalig tartottak a *videópartik*.

„Egy helyben sokszor nem lehetett csinálni, mert akkor a rendőrök is épp-hogy elnézték. Amikor besötétedett, egyenként beszállingóztak, sosem volt tömörödés a kapu előtt, hogy ne legyen feltűnő, mert ez börtönnel járt annak idején.” R34

„Az elején egész könnyen mentek a dolgok, amíg megvettük a videót, aztán L. P., aki mester volt a szakiskolában, az apján keresztül, pártvonalon kapott egy orosz színes tévét. S akkor P. N.-nek rengeteg kazettája volt, neki mindent lehetett Gyergyóban, mert ő úgy volt a rendőrséggel, hogy mindent lehetett. Nem lehetett tudni, hogy milyen pozícióban volt. Neki volt vagy tíz videórekordere, egy adta a kazettákat, a többi sokszorosította, és így adta el. Egy Dacia ára volt akkor egy lejátszó, plusz kellett hozzá egy színes tévé. A filmeket próbáltuk cserélni, de akkor L. P.-vel meg voltunk egyezve, hogy én is odaadom a lejátszót neki, meg ő is odaadja a színes tévét. S akkor volt egy ilyen üzlet, hogy kellett a polgármesternek, néha a rendőrök is bekopogtak. Látták, hogy világoasság van, ezzel a címszóval.” R34

„Volt olyan is, hogy bekopogott a rendőr, mondta látta fény van, pedig nem volt fény, de mindegy. Reggel kell menjen ellenőrizni valami öröket, addig megnézne egy filmet, mondom jól van, kivettem egy bort, egy poharat, visszamentem lefeküdni. Az egyik szobában nézte a filmet, reggelig. A bor is elfogyott, a film is lejárt, s azzal becsukta az ajtót, s elment.” R34

A videós az első videólejátszóját a diszkóból származó többletbevételéből tudta megvenni, a korábban kialakult fővárosi ismeretségei révén. A vásár egy magánlakásban zajlott, informális körülmények között. Azzal, hogy megvásárolta a videólejátszót, sikeren be tudott lépni a *videó*

ások hálózati körébe, ahol már az egymásrautaltság és a kölcsönös szívességek rendszere mentén zajlott a videóestek szervezése. Az ebből származó pluszbevétel a „dolgok elintézésére” is kiváló fizetségi eszköznek számított, egyfajta „sem nem fizetség, sem nem ajándék”²¹ elvén alapuló kölcsönös viszonyrendszerben. A zavartalan *videópartik* működéséért a hivatalosság embereinek tartott ingyenes videóestek tettek eleget, ilyenkor a rendőr, párttitkár stb. határozta meg az időpontot és helyet, egyfajta aszimmetrikus patrónus-kliens viszonyrendszer figyelhető meg, amiben a patrónus rendelkezik a nagyobb hatalmi erővel, elismertséggel és erőforrásokkal. Eredendő egyenlőtlenség jellemzi ezeket a kapcsolatokat. Általában a patrónus az, aki eldönti a javak cseréjének feltételeit (Semeneva, 2018). Itt a hivatalosság igényeinek kielégítése a további, zavartalan videós szervezések legitimációját biztosította.

6. A KÍNÁLAT ÉS A FOGYASZTÁSI SZOKÁSOK

Hirtelen, robbanásszerűen váltak népszerűvé a *videópartik*. Egy újfajta élményt nyújtott a résztvevőknek, mivel korlátozott lehetőségük volt az embereknek Románián és a keleti blokkon kívüli életéről tájékozódni. Csakúgy, mint Románia-szerte, a legkedveltebb filmek között voltak a Jackie Channel, Bruce Leevel, a Bud Spencerrel és a Silvester Stallone-nal készült akciófilmek. Korlátozott volt a lehetőség a sokszínű műfaji kínálatra is, azt vetítették le, amit be tudtak szerezni. Legtöbbször egy kazettán egymás után több műfaji kategóriába eső film szerepelt. Ezek eredeti hangon, esetleg román vagy magyar szinkronnal voltak ellátva, attól függően, hogy honnan érkezett a film, Magyarországról vagy Románia más területéről.²² Tehát a rajzfilmekről a horroron keresztül a pornófilmekig minden műfajt fogyasztottak, ami egy kazettán elfért.

„Próbált örökké újítani, de annyira ki voltunk éhezve az információra, az új dologra, ha már ötödikszor láttuk, sem érdekelt, csak nézhessünk valamit. Mindegy, hogy mi volt, csak film legyen.” R4

„Akciófilmeket néztünk Chuck Norisszal, úgy mondták a régi emberek Jack Loris. Bruce Lee [...], s általában, amikor már az öregek kinyúltak, akkor tették be a pornófilmeket.” R4

„Tíz normál filmből egy szexuális beállítottságú film volt. Nem nagyon tudtunk válogatni, nem volt választási lehetőségünk, valójában mindent, ami a kezünkbe került, megnéztük.” R9

21 Ledeneva szerint a reciprok kapcsolatokban rejlő cserék ambivalenciája a „sem nem fizetség, sem nem ajándék” (*neither gift nor commodity*) jellegének tudható be (Ledeneva, 2018a: 9–13).

22 A videós által szervezett filmnézős visszaemlékezésekben nem jelenik meg hangsúlyosan a nyelvi vonatkozás, pontosabban, hogy milyen értéke volt egy angol, magyar vagy román nyelvű/szinkronú filmnek. Magát a filmet és a filmnézés jelentőségét emelik ki, a találkozási lehetőségeket, mivel akkoriban az egyéni identitást kifejező szórakozási lehetőségek (bál, mozi) funkcióin túl a találkozási alkalmak felértékelődtek (Biró, 1982; Ştefănescu, 2010).

A szervezők mellett, hogy a műfajok viszonylag széles tárházát igyekeztek nyújtani, az újításra is törekedtek. Másrészt kialakultak a kínálat lehetőségei adta fogyasztási szokások is. Voltak csoportok, kisközösségek, amelyek tagjai csak bizonyos műfajú filmeket néztek. A fogyasztási szokások többnyire az életkori és műveltségi sajátosságokhoz kapcsolódtak. Az idősebbek jobban kedvelték a békebeli és háborús magyar filmeket, a fiatalok az akció-, a horror- és a pornófilmeket, illetve létezett a komolyabb vagy művészfilmeket kedvelők csoportja is.

„Volt egy olyan közönség, aki művészfilmeket nézett. Akkor volt egy olyan társaság, aki '44-es háborús filmeket akart nézni, s akkor ők is voltak vagy 3-4-en, ők nem akartak senkivel összevegyülni. A régi magyar filmek azok nagyon mentek, A kölcsönként kastély Jávor Pállal. A fiataloknak általában a verekedős filmek mentek. Volt egy lovas film, ami nagyon ment megint, ez a Fekete táltos, egy arab ló beleesik a tengerbe, és a kisgyereket kimentti [...]”

R34

7. INTÉZÉSEK

A villamos energia, az üzemanyag és a gázfogyasztás 1979-ben bevezetett szabályozása (Novák & Tóth-Bartos, 2016) nemcsak a hétköznapokat, de egyben a videóesteket is korlátozta. Ugyan este hattól nyolcig volt a napi áramszünet, többször is előfordult, hogy indokolatlan időpontokban vették el az áramot. A szervezőknek a szükséges eszközbeszerzésen túl a villanyáram biztosítására is kiterjedt a figyelve. Illetve az újabb és korszerűbb eszközök beszerzése a kapcsolati háló mozgósítását vonta maga után. Idővel kialakult az is, hogy melyik fizetőeszközzel lehet a leggyorsabban és legkönnyebben ügyeket intézni. Egy videóest ára száz lej volt fejenként, ami az akkori fizetésekhez mérten²³ nagyobb összeget jelentett. Előfordult, hogy akik nem tudtak pénzzel fizetni, másképp járultak hozzá a *videópartik* finanszírozásához.

„Sokszor áramot hogy intéztünk? Diszpécserkedtem az öntödénél, s ugye telefonon megismerkedtünk az áramelosztóval, az Electromaroshoz tartozott, kértem, hogy ha lehet, akkor kéne áram. Azt mondják jól van, de mit adsz cserébe? Hát mondom itt van egy videókazetta, s itt van egy színes tv, s adok öt darab kazettát egy hétre.” R34

„Ha nem volt pénz, akkor cserébe fölszántották a kertem nekem. Barterbe lehetett.” R34

Ezek a cserealkalmak kizárólag érdekalapú viszonyrendszerben működtek, még akkor is, ha az ismerős nem tudott pénzben fizetni egy videóestért, ezt helyettesíteni tudta például a kert fölszántásával. Az interjúszövegekből idézett példák egy olyan sajátos jelleget mutatnak, amikor nincs ambivalencia az informális gyakorlatokban, tisztán üzleti tevékenységként jelennek meg,

²³ Egy átlagfizetés 1800–2000 lej volt.

mivel az esetek szereplői is így határozzák meg magukat, és cselekvésekben. Az idézett esetekben is kirajzolódik, hogy a találékonyság kombinációi, a kooperációk és a hatóságok toleranciája a túlélést virágzó üzletté tudta kovácsolni (Radnitz, 2018).

8. A GYERGYÓSZÁRHEGYI PLÉBÁNIA FILMNÉZŐS ESTJEI

Mindeközben a gyergyószárhegyi plébánián az ifjúsági hittan keretében is népszerűek voltak a plébános és a káplánjai által szervezett videóestek. Minél inkább háttérbe szorult az egyház intézménye hivatalosan, annál erősebbek lettek az egyház képviselői közötti kapcsolatrendszerek. Így a luxuscikkekhez való hozzájutás az ő körükben ugyanúgy működött, mint a társadalom bármely más részében. Az országban szétszóródott, papi hivatásukat gyakorló személyek tartották egymással a kapcsolatot, nemcsak hivatalos ügyekben, hanem például a cigaretta, az alkohol, a könyvek, a videokazetták, videólejátszók, a színes tévék stb. beszerzésében is. A nyolcvanas évek végén Simó József plébános szolgált Szárhegyen. Folytatva elődje, Varró András munkáját – amely a hívekhez való közelséget, a mindennapi intenzív egyházi gyakorlatot jelentette –, jó kapcsolatban volt a helyi fiatal, többnyire értelmiségi házaspárokkal. Kialakult egy baráti kör, amelynek tagjai rendszeresen jártak templomba, karácsonykor részt vettek a pásztorjátékban és más egyházi ünnepi eseményeken is. A plébános és az éppen aktuális káplán rendszeres vendégei voltak ezeknek a házaspároknak a családi eseményein (keresztelő, névnap, más ünnepnap). Minden szombaton tartottak ifjúsági hittanórát a hittanteremben, amelynek keretében a plébános által szerzett színes tévén és az ugyancsak ismerősökön keresztül szerzett videólejátszóval filmeket vetítettek. Ez ugyan nem egy titkos esemény volt, de többnyire csak azok vettek részt, akik közel álltak a plébánoshoz.

„Csíkkozmason volt ő pap, és volt neki ismeretsége Csíkszeredában, a lera-
katnál, s volt ismeretsége a mai plébánosnál Dánfalván, ő püspöki titkár volt,
és volt neki kapcsolata aradiakkal, na és így ugye működtek a szálak, de nem
nyíltan. S akkor volt színes tévéje és videója, az nagy cikk volt, egész Gyergyó-
ban nem volt sehol. Akkor ment az Izaura, hozzánk jöttek nézni, vetítettük
szalagról, teli volt a hittanterem. Sokszor ezzel fogtuk meg az embereket, a
technikával, nemhogy a vallással, persze arra is éhesek voltak, de erre is.” R35

„[...] hát vallási filmek is voltak többek között, de voltak ilyen jó Kabos-
filmek, akkor jöttek be. De voltak bunyós filmek, viszont komoly filmeket is
vetítettünk. Hogy szereztünk be filmeket? Úgy, hogy egy szatmári egyházme-
gyés pap bácsi osztálytársa volt a ditrói plébánosnak, s nagyon jó kapcsolatba
volt Kari Istvánnal, az akkori esperessel, s jött a Székelyföldre, s mindig hozott
ilyen szatmári homokalji bort, s akkor cseréltek pityókával, s másik, hogy ő a
határ mellett volt, és ugye Magyarországon a légkör szabadabb volt, mint ná-
lunk, s ott a Magyar Televízió adta a filmeket, de lemásolta videóval, és ő adta
tovább nekünk. Csempészték a videókat, és másolója is volt, és mi is kaptunk
abból.” R35

Megoszlanak a vélemények arról, hogy a plébános milyen úton jutott hozzá a videóestekhez szükséges eszközökhöz (színes tévé, videólejátszó, videókazetták), viszont a visszaemlékezések azt erősítik meg, hogy az informális hálózatokon keresztül, a cserealkalmak során jutottak hozzá az egyéni igényeket kielégítő szükségletekhez.

„Akkor voltak iffúsági hittanórák szombat délután, és akkor utána volt a videózás, és ezt mindenki tudta. Akkor néztem az Izaurát, a Sissit, az Elfújta szél, az Üvöltő szeleket.” R9

„A hittanteremben komoly filmeket, vallásos filmeket. Ilyent, hogy Az aranyember magyarul, ilyent sehol se lehetett nézni [...]” R22

„A másik dolog, hogy a plébánián úgy voltak mai szóval ezek a bulik vagy összeröffenések, hogy nem akármilyen családokkal, ügyes emberekkel, volt örök-ké egy vetítés, ez köszönhető volt a plébános nyitottságának is. Ez óriási volt, hírünk is volt nekünk.” R35

A visszaemlékezésekből nem derül ki, hogy a videózásokkal kapcsolatban lett volna bármilyen kapcsolódási pontja a plébániának a hivatalossággal, viszont nem volt negatív következménye a tevékenységnek. A plébániai videózások rendszerek voltak, viszont mégsem volt bárki számára nyitott lehetőség. Egy zárt kör vett részt az estéken, olyanok, akik szoros kapcsolatot áptak a plébánossal és a káplánnal, mondhatni egy exkluzív közösség kiváltsága volt. Akik nem vettek részt rendszeresen a miséken és a hittanon, azoknak nem jutott hely a teremben, így ők kimaradtak a filmnézésből. Ebben az esetben kialakult egy olyan „mi” vs. „ők” csoport, amely egyszerre végzett ellenálló tevékenységet annak ellenére, hogy nem állt szándékukban, és egyszerre tartozott egy exkluzív csoporthoz, amelynek normáit (a misére járást) is be kellett tartani. A plébániai kisközösség filmnézései a közös, egyszerre többreű identitáson alapultak, a katolikus vallási közösség hitrendszerén, a közös etnikai identitáson és rituális gyakorlatokon. Utóbbi kulturális-etnikai relevanciája abban állt, hogy az egyházat képviselő személyek többnyire egymás között és Magyarország felé működtették a kapcsolati szálakat, ez maga után vonta a magyar kulturális és nyelvi sajátosságokkal bíró médiatartalmakat. A magyar szinkronnal vetített filmek, illetve a magyar regényfeldolgozások felértékelődtek a korszakban egyre inkább mellőzött magyarrepresentációk és nyilvános beszéd miatt.²⁴ Informális, illegális tevékenységként tekinthetőek a plébániai filmnézések, amit a közös hallgatás és azok kódszerűen használt gesztusai, hallgatólagos beleegyezései alkották (Ledeneva, 2018a; Gordy, 2018).

24 A visszaemlékezések visszautasítják, hogy lett volna pornó a plébániai kazettákon, viszont azt hangsúlyozzák, hogy a vallási filmek mellett más, globálisan nagysikerű filmeket is vetítettek, mint a *Tőviszmadarak* vagy az *Elfújta a szél*, amiben értelemszerűen előfordulnak szerelmi jelenetek. E tekintetben a narratívák összemosódnak, és nem egységesek.

9. HATÁS ÉS FOGYASZTÁS

A nyugati médiatermékek fogyasztását egyrészt a kényszer szülte, mivel a Román Televízió megvonta az addig közvetített, viszonylag változatos médiatartalmakat az állampolgároktól, helyette – abban a kevés időszámban is – erősen ideologikus tartalmú műsorokat és a Ceausescu kiszolgáló személyi kultusz reprezentációját kínálta. Ezzel egy időben egyre inkább megnőtt az érdeklődés a nyugati világ iránt, a vágyakozás és sóvárgás. Mivel az akkori viszonyok között nem beszélhetünk médiatudatosságról és médiaértésről, ez a helyzet az országba becsempészett amerikai filmek kritikai attitűd nélküli befogadását eredményezte. Illetve az audiovizuális termékek szűkössége és ritkasága, a látvány rendkívül intenzív hatást gyakorolt a befogadókra.

„A legnagyobb élményem a videózással az volt, és ami kegyetlenül megrázott, hogy mikor Simó Jóska pap bácsi ide került, neki volt videólejátszójuk, akkor ő hétvégeente csinált ilyen videózásokat. Persze ilyen vallási töltetű filmet, a legelső, amire elmentem, a Jézus keresztre feszítése volt, az annyira – itt azért mondom, hogy akkor még másképp éltük meg a dolgokat – megrázott, hogy soha el nem felejttem. Egy hétig sírógörcseim voltak.” R5

„Ja, a horrorfilmekről ne is beszéljünk, a szőr állt a hátunkon, s néztük.”

R4

A dolgozat bevezetőjében a nyugati fogyasztási cikkek népszerűségét és a rájuk való vágyakozást említettem, amelyek szorosan összefüggnek a nyugati médiatartalmak által közvetített világképpel. A következőkben arra szeretnék kitérni, hogy a Gyergyói-medencében élő emberek hogyan viszonyultak a külföldről „érkezett” életérzéshez, és mennyire sikerült abba behelyezkedniük. Arra is szeretnék példát hozni, hogy a székelyföldi és azon belül a gyergyói emberek a nyugati, adott esetben fogyasztási luxuscikkekért cserébe mit tudtak nyújtani.

„[...] kaptunk egy Skála Coop-os reklámszatyrot, és azzal jártam iskolába, mert menő volt. S ha volt egy ilyen reklámszatyrod, nem beszélve arról, ha kaptál egy együtteses pungát,²⁵ ABBA vagy Boney M., az akkor olyan volt, mintha most megjelennél egy Lamborghinivel.” R5

„Megismerkedtem magyarországiakkal, s mikor jöttek, hoztak olasz farmerkosztümöt, vettem melléje sárga pólót, a bukaresti piacról szereztem nap szemüveget, vettem hosszú szárú Adidast. Hoztak Marlborót, Dreher sört, s akkor mit kellett adjak helyébe? Irhabundát. Nekünk volt kikészített bundánk, mert volt harminc darab juhunk, Erzsikének egy bundát, Jósának egy mellényt, cserekereskedelem volt.” R4

A nyugati fogyasztási cikkek a helyi társadalom számára is kiemelt eszmei értékkel bírtak, olyan tárgyak voltak ezek, amiket a fennálló rendszer szükségtelennek tartott, nehezen hozzá-

25 Jelentése: műanyag zacskó, reklámszatyor.

férhetővé tett, ezért még inkább megvolt az emberekben a vágy irántuk, valójában az életérzésre, nem okvetlenül az ellenállásra (Verdery, 1996).

10. KÖVETKEZTETÉSEK

Az esettanulmány a *videózás* jelenségének működését igyekezett rekonstruálni a szervezők és a résztvevők visszaemlékezésein keresztül. A vizsgált időszakban Románia-szerte elterjedt az amerikai mozifilmek másolása és terjesztése, illetve a videólejátszók földalatti kereskedelme. Mivel a színes tévékhez és a videólejátszókhoz nehéz volt hozzájutni a közembereknek, akiknek sikerült, és kihasználták az adott lehetőségeket – videóesteket szerveztek –, virágzó üzleti tevékenységet folytattak. A tanulmány középpontjában a *videós* áll, aki a diszkó- és a moziműködtetésből felhalmozott kapcsolatai mentén tudott hozzájutni a videólejátszóhoz. Nem egyedi jelenség volt a videózással párhuzamos DJ-tevékenységek folytatása. A legtöbb videóest-szervező olyan személy volt, aki diszkókat működtetett, aktív DJ volt, illetve a nyugatról kapott zeneszalagokat másolta, és más, nyugatról származó termékek feketepiaci terjesztésében is részt vett (a ruházattól a rágógumiig).²⁶ Mivel a videóestek szervezése jó pénzkereseti lehetőségnek számított, a hatóságok is szemet hunytak a tartalom problematikus jellege felett (Parvulescu & Copilaș, 2012). Az elemzett esetekből nem derül ki, hogy a hatóságok is részesültek volna a bevételből, viszont az igen, hogy még ha diszkrétebben is, de ugyanúgy a fogyasztók között voltak. Az általam kérdezett *videós* kapcsolathálója a hatóságok, a helyi vezetőség, a médiafogyasztók és a többi, videózással foglalkozó személy köré épült. Ezek a kapcsolatok többnyire az egymásrautaltságból fakadtak, ezért a cserealkalmak is inkább instrumentális jellegűek voltak. Másrészt egy sajátos patrónus-kliens viszonyrendszer is érzékelhető, amiben a hatóságok emberei fogyasztják, ellenőrzik és ezáltal engedélyezik a tevékenységet. A videólejátszók beszerzésén, a hallgatólagos engedményeken (rendőrök, villamosenergia-ellátás biztosítása) és az egyszerűbb cserealkalmakon át (fizetség fejében felszántják a szervező földjét) mindenhol egymás szükségleteinek a kielégítése volt a cél. A hatóságok bekapcsolódása a videózásokba az „*ők*” csoportját ugyan elhatárolja a „*mi*” csoporttevékenységétől, de ezzel egyben közelebb is hozza, hogy *ők* is ugyanazt művelik. A visszaemlékezésekben az *ők is emberek voltak* értelmezések a társadalmi helyzettől független közös emberi szükségletek felé tereli a „*mi*” és az „*ők*”, a *videózás*ban résztvevők tömegét. Tehát a hálózatban a vizsgált régió tágabb közössége vett részt, hiszen minden helységben működött a videózás.

Párhuzamosan a szárhegyi plébánia is bekapcsolódik a *videózás*ba, ahol a plébános által beszerzett eszközök és a szombat délutáni hittanórák teremtik meg az alkalmakat. Önmagában a hittan is egy megtúrt összejövetel volt, ezen belül a magyarországi gyártású, vallási, történelmi jellegű, illetve hollywoodi mozifilmek „vetítése” rendkívüli dolognak számított. Éppen ezért nem is mindenki számára volt elérhető a hittanórai filmvetítés. Csak azoknak, akik rendszeresen jártak misére, és ezzel egyben közel álltak a plébánoshoz is. Ebben az esetben is kialakult egy

²⁶ Temesváron csak néhány olyan személy volt, aki az egész jelenséget irányította (Parvulescu & Copilaș, 2012: 39).

olyan „mi” vs. „ők” csoport, amely egyszerre végzett ellenálló tevékenységet annak ellenére, hogy nem állt szándékukban, és egyszerre tartozott egy exkluzív csoporthoz, amelynek normáit (mérésre járást) is be kellett tartani. A plébánost a *videós* tevékenységével ellentétben nem az üzleti érdekek és a profittermelés vezérelte, hanem a közösségépítés funkciója, ami elhangzik R35 visszaemlékezésében is: „*ezzel fogtuk meg az embereket, a technikával, nemhogy a vallással*”. Tehát a videózás tisztán informális intézményként működött, egyrészt összefonódva a hivatalossággal, másrészt (a plébánia esetében) egy illegitim intézmény hálózatával.

A *videózás*, ha korlátozva és rövid időre is, betekintést adott a helyieknek az úgynevezett nyugati életérzésbe. Ezzel egy időben váltak népszerűvé az olyan fogyasztási cikkek, amelyek összefüggésbe hozhatók a médiafogyasztási szokásokkal. Gyergyóban a fiatalok körében a külföldi zenekarokat ábrázoló szatyroknek nagyobb értéke volt, mint egy bőrtáskának. Illetve hasonlóan a bevezetőkhöz leírtakhoz, a farmer ruhadarabok ugyanennyire magas presztízsértékkel rendelkeztek. Nemcsak arra szerettem volna kitérni, hogy mi után vágyakoztak a fiatal felnőttek, hanem arra is, hogy a beszerzések során egy gyergyói ember mit adhatott cserébe akár egy fővárosban élő, akár egy magyarországi személynek. A gazdasági válság okozta élelemhiány felértékelte a helyben megtermelt krumplit. A narratívák rendre a „pityókacserét” említik. Továbbá a szilvapálinka – amit ugyancsak házilag, titokban főztek –, a hústermékek, illetve az irhabunda is jó fizetési eszköz volt. Mivel a kávé és a cigaretta is hiánycikk volt, legtöbbször ezekkel próbáltak anyagi vagy társadalmi előnyökhöz jutni. Viszont egy idő után felhalmozódtak ezek a termékek a fontosabb funkciót betöltő (hálózati csomópontoknál) embereknél, így értelemszerűen más tárgyak vagy fogyasztási cikkek kerültek előtérbe, például egy faragott kazetta.

Kijelenthető, hogy a nyugati médiatermékek fogyasztásán alapuló szórakozási alkalmak, mint például a *videózás*, modernizációs adaptációk voltak, amelyek nem annyira a kulturális érintkezésből, hanem inkább a kulturális elemek terjedéséből (Kulcsár, 2012), jelen esetben a nyugati médiatermékek és a fogyasztási cikkek Kelet-Európába való lassú beszivárgásából eredtek. Másrészt párhuzamosan egy felülről jövő, kényszerített modernizációs nyomás is érzékelhető volt az állam részéről, ami az úgynevezett kommunista modernizáció eredményeként értelmezhető. A két hatás keveredését és azok társadalmi életbe való beépülését – a szocialista blokk többi országaihoz hasonlóan –, a modernitásnak egy tipikus jellemzőjét igyekeztem láthatóvá tenni az esettanulmányban (Zakharova, 2013). Végezetül pedig céлом volt az esettanulmánnyal beemelni az informalitás témáját abba a vizsgálati keretbe, ami szemben a szakirodalomban domináns helyet elfoglaló értelmezésekkel – amelyek az informalitást a második gazdaság szinonimájaként értékelik –, a nyugati és az amerikai modernizációs minták (használati cikkek és médiatermékek fogyasztása általi) adaptálásának céljából működtetett aspektust emeli ki.

SZAKIRODALOM REFERENCES

Biró, A. Z. (1982). A hagyomány „ápolásáról” avagy a reprezentációs folklorizmusról. *Korunk*, 41(7), 51–53.

- Castells, M., & Portes, A. (1989). World underneath: the origins, dynamics, and effects of the informal economy. In Castells, M., & Portes, A. (szerk.), *The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries* (11–41. o.). John Hopkins.
- Corti, L., Day, A., & Backhouse, G. (2000). Confidentiality and Informed Consent: Issues for Consideration in the Preservation of and Provision of Access to Qualitative Data Archives. *Qualitative Social Research*, 1(3).
- Corti, L. (2000). Progress and Problems of Preserving and Providing Access to Qualitative Data for Social Research – The International Picture of an Emerging Culture. *Qualitative Social Research*, 1(3).
- Demeter, Cs. (2014). *Rurbanizáció*. Státus.
- Gordy, E. (2018). Introduction: group identity and the ambivalence of norms. In Alena Ledeneva (szerk.): *Global Encyclopaedia of Informality. Understanding Social and Cultural Complexity* (217–220. o.). UCL Press.
- Gyáni, G. (2016). *A történelem mint emlék(mű)*. Kalligram Kiadó.
- Hart, K. (1973). Informal income opportunities in urban employment in Ghana, *Journal of Modern African Studies*, 11(1), 61–89.
- Kinda, I. (2017). *Kontrasztok. Gazdálkodási minták két székelyföldi régióban*. Kriza János Néprajzi Társaság.
- Kovács, É. (2007). Elbeszélte történelem. *Replika*, (58), 41–43.
- Kvale, S. (2005). *Az interjú – Bevezetés a kvalitatív kutatás interjútechnikáiba*. Jászöveg.
- Kulcsár, L. (2012). Nyugat felé félúton. Gondolatok a modernizáció társadalmi gátjairól. *Magiszter*, 10(4), 46–66.
- Ledeneva, A. (1998). *Russia's Economy of Favours: Blat, Networking, and Informal Exchange*. Cambridge University Press.
- Ledeneva, A. (2008): „Blat” and „Guanxi”: Informal Practices in Russia and China. *Comparative Studies in Society and History*, 50(1), 118–144.
- Ledeneva, A. (2018a). *Global Encyclopaedia of Informality. Understanding Social and Cultural Complexity I*. UCL Press.
- Ledeneva, A. (2018b). *Global Encyclopaedia of Informality. Understanding Social and Cultural Complexity II*. UCL Press.
- Matei, A. (2013). *O tribună captivantă. Televiziune, ideologie, societate în România socialistă (1965–1983)*. Curtea Veche.
- Misztal, A. B. (2000). *Informality. Social Theory and Contemporary Practice*. Routledge.
- Morris, J., & Polese, A. (2014). *The Informal Post-Socialist Economy: Embedded Practices and Livelihoods*. Routledge.
- Mustață, D. (2013). Clandestine Radio and Television Reception in Romania. In Badenoch, A., Fickers, A., Henrich-Franke, Ch. (szerk.), *Airy Curtains in the European Ether. Broadcasting and the Cold War* (151–179. o.). Nomos.
- Novák, Cs. Z., & Tóth-Bartos, A. (2016). Társadalmi változások a szocializmus időszakában. In Bárdi N., & Pál J., *Székelyföld története III*. MTA BTK–EME–HRM.
- Parvulescu, C. & Copilaș, E. (2012). Hollywood Peeks: The Rise and Fall of Videotheques in 1980s Romania. *East European Politics and Societies*, 27(2), 241–259. <https://doi.org/10.1177%2F0888325412467054>

- Petrescu, D. (2005). Nurturing Unrest: International Media and the Demise of Ceaușescuism. *Studia Politica. Romanian Political Science Review*, 4(2), 409–426.
- Péter, L. (2018). *Forbidden Football in Ceausescu's Romania*. Palgrave Macmillan.
- Polese, A., & Urinboyev, R. (2016). Informality currencies: a tale of Misha, his brigada and informal practices among Uzbek labour migrants in Russia. *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*, 24(3), 191–206.
- Radnitz, S. (2018). Conclusion: how do tools of evasion become instruments of exploitation? In Ledeneva, A. (szerk.) *Global Encyclopaedia of Informality. Understanding Social and Cultural Complexity II* (151–155. o.). UCL Press.
- Semenova, E. (2018). Conclusion: do patron-client relationships affect complex societies? In Ledeneva, A. (szerk.): *Global Encyclopaedia of Informality. Understanding Social and Cultural Complexity II* (418–419. o.). UCL Press.
- Sindzingre, A. (2006). *The relevance of the concepts of formality and informality: a theoretical appraisal*. In Guha-Khasnobis, B., Kanbur R., & Ostrom, E. (szerk.), *Linking the Formal and Informal Economy: Concepts and Policies*. Oxford Scholarship Online. <https://doi.org/10.1093/0199204764.003.0004>
- Sorescu-Marinkovic, A. (2017). Multimedial Perception and Discursive Representation of the Others: Yugoslav Television in Communist Romania. In Demski, D., Kassabova, A., Kristóf, I. Sz., Laineste, L., & Baraniecka-Olszewska, K. (szerk.), *The Multi-Mediatized Other The Construction of Reality in East-Central Europe, 1945–1980* (178–197. o.). L'Harmattan.
- Stoica, C. A. (2012). Old Habits Die Hard? An Exploratory Analysis of Communist-Era Social Ties in Post-Communist Romania. *European Journal of Science and Theology*, (8), 171–193.
- Ștefănescu, S. (2010). „Cultură tradițională” în România în perioada comunistă. O analiză din perspectiva studiilor culturale. *Revista de Sociologie*, 21(3–4), 234–259.
- Verdery, K. (1996). *What Was Socialism and What Comes Next?* Princeton University Press.
- Visan, L. (2013). Reading Cutezatorii and Watching Jackie Chan: Romanian Children and the Communist Propaganda in 1970s and the 1980s. *Medialni studija/Media Studies*, 2(7), 212–228.
- Wasiak, P. (2012). The Video Boom in Socialist Poland. *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 61(1), 27–50.
- Zakharova, L. (2013). Everyday Life Under Communism: Practices and Objects. *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 68(2), 305–315.

ET ————— 2

MEZŐNY

Nagy Noémi¹

A társadalmi tőke női vállalkozások működtetésében betöltött szerepe

Kivonat

A tanulmány célja megvizsgálni, hogy a női vállalkozók hogyan férnek hozzá a társadalmi tőkéhez, hogyan építik azt ki, és hogyan használják fel azt a vállalkozási folyamatok különböző szakaszaiban. Arra vagyok kíváncsi, hogy milyen tapasztalatokkal rendelkeznek a női vállalkozók kapcsolatépítés terén, és hogy ezek a közösségi hálózatok milyen szerepet játszanak eredményességükben. Kutatási kérdésem tehát kettős: egyrészt azt szeretném feltárni, hogy milyen szerepet játszik a társadalmi tőke a női vállalkozók tevékenységében, másrészt pedig az érintett vállalkozónők interpretációit kívánom vizsgálni.

A vizsgálat relevanciáját az adja, hogy a női vállalkozók kutatásában a fent említett kérdésre kevesebb figyelmet szenteltek, nemcsak nemzetközi, de erdélyi viszonylatban is. Továbbá a korábbi kutatásokat jobbra kvantitatív módszerekkel vizsgálták, így a téma újszerűségét a módszertani megközelítés is adja.

Vizsgálatom keresztmetszeti, elemzési egységét pedig női vállalkozók fogják alkotni. A kutatás alaposkását az Erdélyben tevékenykedő magyar vállalkozónők teszik ki, kutatási kérdéseimet pedig mindenekelőtt interjúk módszer alkalmazásával látom megválaszolhatónak. A kutatás tizenhat interjúra épül, amelyek lehetőséget adnak arra, hogy direkt módon hozzáférjek az alanyok értékeihez, motivációihoz, történeteikhez, amelyek a tanulmány alapját képezik.

Ezek feltérképezése és megértése nagymértékben hozzájárulhat ahhoz, hogy különféle vállalkozásösztönző programok és kezdeményezések célzottabb támogatást tudjanak adni cégalapítást fontolgató nőknek.

Kulcsszavak: társadalmi tőke, női vállalkozók, vállalkozói sikeresség, társadalmilag meghatározott nőiesség

Abstract. The role of social capital in running women's entrepreneurship

The aim of the current research is to examine how female entrepreneurs get access to social capital, how it is built, and how it is used at different stages of entrepreneurial processes. I wonder what kind of experience women entrepreneurs possess in networking and what role these social networks play in their effectiveness. Therefore, my research question is twofold: on the one hand, I want to explore the role whether social capital plays an important role in the activities of women entrepreneurs, and on the other hand, I want to examine the interpretations of the women entrepreneurs involved.

The relevance of the planned study is given by the fact that less attention has been paid to the above-mentioned issue in the research of women entrepreneurs, not only in international aspects but also in

¹ Egyetemi hallgató, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Szociológia és Szociális Munkás-képző Kar, szociológia szak, Kolozsvár.

domestic aspects such as in Transylvania. Furthermore, previous research has been mostly examined by using quantitative methods, so the novelty of the topic is also given by the methodological approach. The cross-sectional and analytical unit of my study will focus on women entrepreneurs. The basic population of the research is Hungarian entrepreneurial women operating in Transylvania, and I see my research questions as answerable above all by using an interview method. The research is based on 16 interviews, which give me the opportunity to directly get access the values, motivations and stories of the subjects, which are the core of my study.

By mapping and understanding these issues can help various entrepreneurship programs and initiatives provide more targeted support to women considering to launch a business.

Keywords: social capital, women entrepreneur, entrepreneurial success, doing gender

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article

Nagy Noémi (2021). A társadalmi tőke női vállalkozások működtetésében betöltött szerepe. *Erdélyi Társadalom*, 19(1), 95–118. <https://doi.org/10.17177/77171.258>

A tanulmány ingyenesen letölthető a CEEOL-ról: <https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=928> és a GESIS adatbázisából: <http://www.da-ra.de/dara/search?lang=en&mdlang=en>.

I. BEVEZETÉS

A vállalkozói lét kutatása fontos területté vált nemcsak a szociológiában, hanem más tudományokban is, így ezzel párhuzamosan felmerült az érdeklődés a vállalkozói szellemhez kapcsolódó női kérdések iránt is.

A társadalmi tőke fontos szerepet játszik általában a szakmai és szűkebben a vállalkozások sikerességében, így a vállalkozások elindításában, működtetésében is (Sapleton, 2009). Előnyt biztosíthat a különféle lehetőségekhez való hozzáférésében, legyen az egy pályázati vagy támogatási lehetőség, ezek mind-mind hozzájárulhatnak egy vállalkozás eredményes működtetéséhez. Korábbi kutatások rámutattak, hogy jelentős különbség van abban, hogy a férfiak és nők hogyan férnek hozzá a társadalmi tőkéhez, kapcsolati hálókhoz, illetve arra is, hogy a női vállalkozók társadalmi tőke-volumene alacsonyabb, mint a férfi vállalkozóké (Neumeyer et al., 2019).

Jelen tanulmány célja megvizsgálni, hogy a női vállalkozók hogyan férnek hozzá a társadalmi tőkéhez, hogyan építik azt ki, és hogyan használják fel azt a vállalkozási folyamatok különböző szakaszaiban. Arra vagyok kíváncsi, hogy milyen tapasztalatokkal rendelkeznek a női vállalkozók kapcsolatépítés terén, és hogy ezek a közösségi hálózatok milyen szerepet játszanak szakmai eredményességükben. Kutatási kérdésem tehát kettős: egyrészt azt szeretném feltárni, hogy milyen szerepet játszik a társadalmi tőke a női vállalkozók tevékenységében, másrészt pedig az érintett vállalkozónők interpretációit kívánom vizsgálni.

Miközben a társadalmi tőke témája központi jelentőségű általában a szociológiában és a vállalkozások elemzése terén, a női vállalkozók kutatásában eddig ennek a kérdésnek kevesebb figyelmet szenteltek. Nemcsak nemzetközi szinten, de erdélyi viszonylatban is csak érintőlegesen, illetve jobbra kvantitatív módszerekkel vizsgálták, hogy a női vállalkozók hogyan építik

fel, használják és tartják fenn társadalmi tőkájukat vállalkozásuk elindítása és fejlődése során (Runyan et al., 2006; Geambaşu, 2019; Gergely, 2019).

A romániai, ezen belül pedig az erdélyi magyar társadalomban, igazodva a nemzetközi trendekhez, a nők alulreprezentáltak a vállalkozók között. Az Eurostat legfrissebb adatai szerint az összes romániai önfoglalkoztatóból (ebben benne vannak az önállóan dolgozók és a vállalkozók is) 26,2%, vagyis kicsivel több, mint egynegyed volt nő (Eurostat, 2021). Erdélyi vonatkozásban egy 2011-es adatfelvétel² szerint a vállalkozások vezetőinek túlnyomó részét, mintegy 61,9%-át férfiak teszik ki, míg mindössze 38,1%-a nő, tehát jelentősen kevesebben vannak (Csata & Kiss, 2011). Ami a rendelkezésükre álló társadalmi tőkét illeti, székelyföldi viszonylatban szignifikáns különbség van férfi és női vállalkozók között ($p < 0,020$), míg a férfiaknak átlagban 2,77 addig a nőknek 2,53 típusú kapcsolata van (Geambaşu & Gergely, 2019).

A kutatás a társadalmi tőke szerepét vizsgálja erdélyi magyar női vállalkozók körében, vállalkozásuk indításában és működtetésében, melyet a félig strukturált interjú módszer segítségével kiviteleztem. A tanulmány a témaválasztás megindoklását követően ismerteti a kérdés elméleti háttérét, a tervezett módszertant, illetve a kutatás főbb eredményeit és téziseit, majd egy rövid összeggzéssel zárul.

2. ELMÉLETI ÁTTEKINTÉS

Az elméleti rész három egységre tagolódik, amely tartalmaz egy általános összefoglalót a női vállalkozókról, majd ezt követi a társadalmi tőke meghatározása, illetve annak szerepe a női vállalkozásokban korábbi tanulmányok alapján.

2.1. Női vállalkozókra vonatkozó korábbi kutatások

Az elmúlt évtizedekben világszinten megnövekedett a női vállalkozók száma, így nagyobb kutatói figyelemre is szert tettek. Az elméleti keret első részében röviden vázolom a korábbi, női vállalkozásokra vonatkozó kutatásokból származó főbb témákat. Számos kutatás szólt a női vállalkozásokról alkotott elképzelésekről, a vállalkozói tulajdonságokról, a pályaválasztásról, a munka-magánélet szerepkonfliktusairól (Hakim, 2006), hálózati mintázatokról, vállalkozók pénzügyi stratégiáiról, üzleti problémákról, reklámstratégiákról, akár diszkriminációról és az vállalkozó anyák lehetőségeiről és akadályairól (Esnard, 2016). Továbbá különböző szerzők foglalkoztak a női vállalkozók motivációival, a női vállalkozások tulajdonosainak értékeivel és vezetési stílusával (Buttner, 2001). Ugyanakkor fontosnak tartom azokat a kutatásokat is megemlíteni, amelyek a társadalmilag meghatározott nemi jellemzőkkel és azok vállalkozásműköd-

2 Az erdélyi kutatás egy 2011. május–júniusban végzett kérdőíves vizsgálat, amely során 1005 kv-menedzsert és vállalkozástulajdonost kérdeztek meg. A minta a három fejlesztési régió – nyugati, észak-nyugati és a közép – kisvárosaiban működő önálló jogi személyiséggel rendelkező kis és középvállalkozásokra reprezentatív az alábbi változók szerint: a vállalkozás mérete, a vállalkozás profilja és a településszintű megoszlás. A mintavételi hiba 95%-os valószínűség mellett +/-3,1%. A terepmunka lebonyolítását az IRES Intézet munkatársai végezték, a kolozsvári Etnikumközi Viszonyok Kutatóközpontjának irányításával.

tetésre gyakorolt hatásával foglalkoznak (Bruni et al., 2004; Mavin & Grandy, 2012; Roos, 2019).

Hogy ki miért lesz vállalkozó, számos tényező befolyásolhatja, gyakori, hogy a motivációkat két csoportra osztják: különböző vonzó (pull factors) és taszító (push factors) tényezőkre. Általában a taszító tényezők közé sorolhatók a nők kedvezőtlen alkalmazotti tapasztalatai (bérhátrány, „üvegplafon”), a munkanélküliség, a nemek közötti megkülönböztetés problémái (Hughes, 2003). A vonzó tényezők közé a függetlenséget, a szabad munka iránti vágyat sorolhatjuk, és azt, hogy a nők megteremtsék az üzleti és családi élet egyensúlyát (Hisrich & Brush, 1985 id. Yetim, 2008). A megváltozott munkaerőpiac a nők számára igen szűk lehetőségeket kínál elsősorban gondoskodói feladataik miatt, illetve azok a nők, akik vállalkozásokat indítottak, nyitottabbak, rugalmasabbak és innovátoroknak is tekinthetők (Gergely, 2010). Továbbá a női vállalkozók jelenléte fontos a gazdaság teljesítményének a szempontjából is, mivel teljesítményük befolyásolja az államháztartás pénzügyi helyzetét (Szekeres, 2014).

A munka és a családi szféra szétválasztása óta, ahol a férfiak az üzleti életben, a kormányzatban, az állami szférában kapnak elsődleges szerepet, a nők pedig otthon, a magán-szférában végzik tevékenységüket, a személyes és a nyilvános *nemileg meghatározottá* („gendered”) vált. A férfias értékek és készségek a nyilvánosságban, illetve a női készségek és értékek pedig a magán-szférában fejlődtek, és arra is irányultak, így legtöbbször a férfiak tapasztalatai alapján határozták meg a különböző szervezetek és a munka jellegét (Buttner, 2001). Továbbá vizsgálták a nem megjelenését a vállalkozói szférában, a menedzsmentben, illetve a női vállalkozók vezetési stílusát is. A vállalkozóvá válás a társadalom gyakori értelmezése szerint a férfiaság egyik formája, melyhez ügyességet, kreativitást, nyitottságot, kalandos személyiséget társítunk, továbbá ide kapcsoljuk még a kezdeményezést, a megvalósítást és a kockázatot is, tehát mindez a férfi szimbolikus univerzumában található (Bruni et al., 2004). A vállalkozó leírására használt kifejezések, mint az önközpontú, merész, erős akarátú, gazdaságilag fejlődő, látnok, eredményorientált, mind-mind férfias fogalmak. A vállalkozói szférában ezt a férfias normát pedig a nemek közötti nyelvi gyakorlatok, az elvárások, a sztereotípiák, a társadalmi szerepelméletek termelik újra (Ahl, 2006).

A nem egyfajta társadalmi konstrukció, amely időben és térben változik (Billing, 2011), ennek alapján sok kutató a nemet egyfajta társadalmi gyakorlatként definiálja, nem pedig biológiai tulajdonságként, „esszenciaként”. Mavin (2011) kutatásában a „doing gender” fogalomra alapozva úgy véli, hogy az észlelt nemi kategória és a nemi viselkedés között megfelelés és egyensúly áll fenn olyan értelemben, hogy a nő által elvárt magatartást olyan testen keresztül hajtja végre, amit a társadalom nőiesnek érzékel. Ez esetben a nők olyan, interperszonális készségeket használnak, mint a barátságosság, az udvariasság, a figyelmesség és jó beszélgetőtárs szerepe (Mavin & Grandy, 2011). Azt, hogy milyen elképzeléseink vannak a női vállalkozókról, befolyásolják a nemi sztereotípiák, a hierarchiák és a kultúrák. Mavin és Grandy (2012) eredményei alapján elmondható, hogy a női vezetők, tulajdonosok magatartásmódja, amely elhatárolódik a könyörtelen, racionális vállalkozó képétől, és szorosabb, barátságosabb kapcsolatok kialakítására törekszik a munkatársakkal, összhangban van a nem „jól csinálásának” (doing gender well) konceptualizációjával, vagyis igazodnak a nőiesebb szerepekhez (Mavin & Grandy, 2012).

A női vállalkozók sikerességét, törekvéseit befolyásolják a különböző médiareprezentációk is, továbbá az, hogy a vállalkozói ökoszisztéma szereplői, a bankárok, az ügyfelek, a beszállítók, hogyan tekintenek a női vállalkozókra, ezáltal befolyásolva üzleti kapcsolataikat és lehetőségeiket. A szakirodalom szerint a vállalkozónők a vállalkozói munkára nem anyagbeszerzőként, marketingstratégiaként tekintenek, hanem egy élvezetes, kellemes tevékenységként fogalmazzák meg, illetve egy olyasfajta tevékenységként, amely a személyiségükhöz illő életmód része (Ruth Eikhof et al., 2013). A vállalkozónők ügyfelei, üzleti kapcsolataik barátokká vagy férjekké váltak, a veleszületett női készségek, tulajdonságok, személyiségjegyek révén (Ruth Eikhof et al., 2013). A női vállalkozók vállalkozásuk növekedése kapcsán a kapcsolati készségeket emelték ki, amelyek a személyes és szakmai fejlődésben is előnyt jelentenek. Ezek a kapcsolati készségek fokozták a csapatérzet kialakulását, az együttműködésen alapuló döntéshozatalt, a vállalat közös jövőképeinek biztosítását (Buttner, 2001). Számukra fontos a nyílt kommunikáció, amely a problémák azonosításának és megoldásának az egyik módja, illetve az alkalmazottak támogatása, gondoskodása növelte a csapatszellemet (Buttner, 2001).

Összeségében elmondható, hogy a nők a vállalkozásokban nemcsak a racionalitásra, az érvényesülésre, a versenyképességre támaszkodnak, hanem azokra a kapcsolati készségekre is, mint az együttműködés, az empátia, az információk megosztása, stb. Ugyanakkor a munkahelyi hatékonyság növelésében az eredetiség, a kapcsolat kiépítésének képessége, a csapat létrehozása mind kulcsfontosságú mozzanat. A női vállalkozók sztereotip képeinek, amelyhez maguknak a vállalkozónőknek is igazodniuk kell, sokszor maga a tudomány is a fenntartójává vált, amikor a nemet biológiai lényegként és nem annak gyakorlataként értelmezte.

2.2. A társadalmi tőke meghatározása

A társadalmi tőke fogalmával olyan szerzők foglalkoztak, akik hozzájárultak a gazdaságpszichológia alapjaihoz is. Röviden összefoglalva Putnam, Coleman és Bourdieu értelmezésében fontos szerepet kapnak azok a társadalmi struktúrák, amelyekben az egyén él, ilyen például a család és a családon kívüli csoportok: a barátok, a szomszédság, a munkahely. Mindhárom elméletben jelen van a bizalom kérdése, a társadalmi támogatás, a reciprocitás, az együttműködés és az információ átadása, a kommunikáció (Bourdieu, 2006; Coleman, 2006; Putnam, 2006). Továbbá hasonlóképpen definiálták a társadalmi tőke fogalmát azok a szerzők, akik szerint a társadalmi tőke az emberek közötti aktív kapcsolatok állományából áll, illetve olyan elemeket tartalmaz, amelyek együttműködést tesznek lehetővé, mint például a bizalom, kölcsönös megértés, közös értékek és magatartásformák (Cohen & Prusak, 2001). Cohan és Prusak (2001) kutatása eredményeképpen megfogalmazható, hogy a magas társadalmi tőkével rendelkező szervezetekben magas szintű bizalom, együttműködési szellem, jobb tudásmegosztás működik, a szervezet tagjainak közös céljai vannak, emiatt ritka a személyzetváltás és alacsonyabbak a tranzakciós költségek is. Mindez pedig a gazdasági előnyök kiaknázását jelenti (Svendsen, 2003). A társadalmi tőke növeli az együttműködés lehetőségét, illetve csökkenti a tőkeelemek megszerzéséhez és felhasználásához szükséges kapcsolatok tranzakciós költségét. A bizalom, az együttműködés, a lojalitás elősegíti a könnyebb, gyorsabb és előnyös együttműködést, s emellett csökkenteni tudják a kockázatokat (Savanya, 2013).

A társadalmi források a társadalmi hálózatokon keresztül hozzáférhetőek. A szakirodalom többfajta társadalmi tőkét határoz meg, amelyek közül az egyik a kemény, a másik a puha tár-

sadalmi tőke. A kemény társadalmi tőke magában foglalja azokat a feladatorientált erőforrásokat, amelyek felhasználhatók egy értékes karrier vagy eredmények elérésére. Ez segíthet tanácsok, kapcsolatok, segítség megvásárlásában. Ezzel szemben a puha társadalmi tőke olyan érzelmi támogatási forrásokra utal, amelyek felhasználhatóak a lelki támogatás elérésére. Mindez olyan kifejező kapcsolatokra utal, mint a barátság, a társadalmi támogatás kölcsönössége és a bizalom (Ibarra, 1993).

Közösségi szinten a társadalmi tőkének többféle funkcióját határozza meg a szakirodalom, ilyen például a kötés- és áthidalófunkció. A társadalmi tőke kötőfunkciója segít megerősíteni a közösségi értékeket, kultúrákat és a csoportok homogenitását, míg a társadalmi tőke áthidalófunkciója lehetővé teszi, hogy összekapcsolódást nyújtson a közvetlen közösségen kívüli hálózatokkal és ismerősökkel. Míg az elsőt az erős kötések jellemzik, mint például a családon és etnikai közösségeken belüli kapcsolatok, addig a másodikat a gyenge kötések jellemzik, amelyek alkalmasak a rétegek közötti kapcsolatteremtésre (Orbán & Szántó, 2005).

A társadalmi tőke fogalma e kutatásban azokra a gyenge és erős kapcsolatokra utal, amelyek információkat, segítséget, tanácsokat nyújtanak a vállalkozónők sikerességére, vállalkozásuk indítására és működtetésére nézve. Tehát azokat az emberi kapcsolatokat vizsgálom, amelyek felhasználhatóak mint erőforrások. Ebben az esetben nem összetéveszthető a kapcsolati hálóval, ami az emberi kapcsolatok összességét jelenti mint hálóformáció.

Összességében elmondható, hogy a vállalkozók függnek mások támogatásától, tanácsától, pénzügyi forrásaitól, így a társadalmi tőke olyan pozitív eredményekre utal, amelyek az egyének, a vállalkozók másokkal való társadalmi kapcsolataiból származnak. Egy olyan immateriális eszköz, amely előnyös eredményeket hozhat azoknak, akik birtokolják azt. Ezen előnyök közé tartozik egyrészt a bátorítás, a támogatás, a szakértelem, másrészt a kézzelfogható előnyök is, mint például a pénzügyi források és a felszerelések is akár. Jelen kutatásban azokat a kapcsolatokat elemzem, amelyek gazdasági előnnyé konvertálhatóak a vállalkozás működtetése során.

2.3. Társadalmi tőke a női vállalkozásokban

Az elméleti összefoglaló harmadik részében a társadalmi tőke szerepéről lesz szó korábbi női vállalkozásokat érintő kutatások alapján.

Baron és Henry (2011) vállalkozói szellem folyamatmodellje leírja: az, hogy a vállalkozók hogyan hoznak létre vállalkozásokat, hogyan működtetik ötleteik, készségeik, tudásuk és tehetségük alkalmazásával, négy szakaszból áll, amelynek a harmadik legfontosabb folyamata az erőforrások megszerzése. A folyamatmodell első lépése a motiváció megtalálása, ezt követi a lehetőségeknek a felismerése, majd az erőforrásoknak a megszerzése, és végül pedig a vállalkozói siker és teljesítmény elérése. Az erőforrásoknak a megszerzése jelenti talán az egyik legnagyobb kihívást a vállalkozók, a vállalkozónők számára. Mindezek az egyének viselkedésével, készségeivel és cselekedeteivel kapcsolatos tényezők, amelyek befolyásolják a vállalkozói erőforrások megszerzését, legyenek azok akár alkalmazottak, akár más egyéb emberi erőforrások. Ez folyamatos kapcsolatot jelent a beszállítókkal, a finanszírozókkal, továbbá magába foglalja a támogatást, a bátorítást, a szakvéleményt, a pénzügyi forrásokat, a társadalmi tőkét, a családot, a közeli barátokat, a társadalmi kompetenciát vagy épp a vállalkozói tapasztalattal rendelkező szülőket és/vagy közeli barátokat (Baron & Henry, 2011).

Azok a szerzők, akik a társadalmi tőke szerepével foglalkoztak női vállalkozások esetében, e fogalmat kapcsolati hálóként, képzettségként, hatásgyakorló képességként vagy előzetes tapasztalatokként operacionalizálták (Szekeres, 2014). Mások a kapcsolati tőkét a szereplők azon képességének tekintették, hogy társadalmi struktúrájukból, hálózataikból és tagságukból előnyt kovácsoljanak (Lin et al., 1981). Ha ezek az erőforrások hozzájárulnak a vállalkozás céljaihoz, akkor ezek a társadalmi kapcsolatok jelentik a vállalkozó társadalmi tőkéjét. Ugyanakkor az egyének társadalmi kapcsolataik és hálózataik révén hozzáférnek azokhoz az előnyökhöz, információkhoz a társadalmi mobilitás elérése érdekében, amelyek segítségével az információáramlás történik azok között, akik hozzáférnek és akiknek hozzá kellene férniük (Lin, 2001).

Vállalkozói szempontból végül a társadalmi tőke megfogalmazható olyan hálózatként is, mely segítséget kínál a lehetőségek, a szűkös erőforrások azonosítása, gyűjtése és elosztása szempontjából (Uzzi, 1999).

A társadalmi kapcsolatok hiánya korlátozza a nőket, a női vállalkozók társadalmi tőkéjének alakulásában pedig kulcsszerepe van a foglalkozási szegregációnak. Korábbi tanulmányok rámutattak arra, hogy a férfiak és a nők többsége olyan szakmákban és iparágakban dolgozik, ahol a saját nemük dominál (Kreimer, 2004; Sappleton, 2009). Mindez jelentheti azt, hogy a férfi és női vállalkozók társadalmi kapcsolatainak nagy részét is saját nemük teszi ki, ez pedig más és más lehetőségeket nyit meg, vagy akadályokat állít a vállalkozók útjába. Ha a nők más nőktől kérnek információkat, az korlátozza a férfiak uralta hálózatok által ellenőrzött pénzügyi forrásokhoz való hozzáférést (Smeltzer & Fann, 1989 id. Runyan et al., 2006). A nemi alapú foglalkozási szegregációnak két típusa van: a vertikális és a horizontális szegregáció. A vertikális szegregáció nemek tekintetében azt jelzi, hogy a nők és a férfiak eltérő fokozatokban, felelősségi szinteken vagy beosztásokban vannak, míg a horizontális szegregáció jelzi a foglalkozási különbségeket, de ez nem feltétlenül jelent igazságtalanságot (Hakim, 1998). Nőies gazdasági ágazatok közé tartozik a kereskedelem, vendéglátóipar és a különböző személyi szolgáltatások (Gergely, 2010). A szegregáció mindkét dimenziója azonban a gazdasági egyenlőtlenségeken túl is fontos következményekkel jár a nők számára (Sappleton, 2009). A már említett erdélyi vállalkozók körében végzett 2011-es felmérés szerint a férfiak túlnyomó többsége a feldolgozóiparban (10%), kiskereskedelemben (29,9%), építkezésben (8,6) indított vállalkozást, továbbá olyan férfiasnak tekintett vállalkozásoknak voltak a tulajdonosai, amelyek mezőgazdaságban, nagykereskedelemben, kitermelőiparban érdekeltek. Ezzel szemben a nők olyan vállalkozásokat alapítanak, amelyek tevékenységi köre a kiskereskedelem (44%) vagy a szolgáltatások (16,6%). Gazdasági szektort tekintve szignifikáns különbséget találunk a két nem között ($p < v001$) (Csata & Kiss, 2011).

A vállalkozások kezdeti szakaszában elengedhetetlenek a társadalmi kapcsolatok. A vállalkozóknak ismeretekre, információkra, erőforrásokra, tehát tőkére, készségekre, munkaerőre van szükségük a vállalkozásuk kialakításában és fejlődésében (Gabbay & Leenders, 1999). A hálózatokhoz való hozzáférés ugyanis kiegészíti a vállalkozók alapinformációit, ismereteit és segít a cég megalapításában. A vállalkozók védett környezetre vágynak, legszorosabb kapcsolataikra korlátozzák a beszélgetést (Greve & Salaff, 2003). A tulajdonosok kezdeti bizalmi kapcsolatainak a kiépítése a helyi fogyasztókkal, termelőkkel, vevői és fogyasztó iránti hűség lép fel, melynek sikerhez kell vezetnie (Runyan, 2006).

További kutatási eredmények pedig azt bizonyítják, hogy a női vállalkozók társadalmi tőkét megjósolják a szociokulturális vállalkozói szellem tulajdonságai, hogy milyen társadalmi státusza, szakmai tapasztalata, szakmai képzése van, illetve melyek a személyiségének jellemzői. Szakmai tapasztalat által tágulnak a társadalmi hálózatai, így nőnek az üzleti tevékenységhez kapcsolódó ismereteik és készségeik is, mint a szakmai készség, a szakmai elvárások, a vállalkozóképesség (Yetim, 2008). Az életkor előrehaladtával a kapcsolatok száma fokozatosan nő és mélyül, illetve a megnövekedett szakértelemmel és jártassággal rendelkező női vállalkozó hatékonyabban mozgósíthatja saját céljaira azokat.

A szakirodalom szerint a társadalmi tőke biztosítja a munkahelyi sikerhez szükséges lehetőségeket (Lin, 2001), viszont sok vállalkozásnak kihívást jelent a megfelelő segítség és információ megszerzése, amely szükséges az üzleti növekedéshez (Kickul et al., 2007). Brush és munkatársai egy projekt keretén belül rámutattak a nemek szerinti jelentős különbségekre, főleg a növekedési folyamatban, illetve megállapították, hogy a nőknek gyakran hiányzott a gazdasági erő, a társadalmi és a család támogatási struktúra a vállalkozásuk növekedéséhez, továbbá a megfelelő gyermekgondozás hiánya is hátráltató tényező volt. A lassabb növekedésük oka az volt, hogy a nők a munka, a családi és a társadalmi élet társadalmi struktúráival találkoztak, amelyek befolyásolják az emberi és a társadalmi tőke fejlődését (Brush et al., 2004; 2006, id.: Roomi, 2009).

A vállalkozói karrier szakaszának függvényében négy különböző modell mentén valósítható meg a női hálózatépítés: a korán tanuló (early-learner) esetben kizárólag csak női hálózatokon alapszik a társadalmi tőke. Az ún. wannabe szakaszban a vállalkozónők nemtől függetlenül válogatnak hálózataik között, például szakmai tanácsadás végett. Az ún. rövidlátó (myopic) fázisban sem sikerül a női vállalkozóknak további lépéseket tenniük egyes kapcsolatok kialakítására, és ez sok esetben a növekedés gátlásához is vezet. Illetve vannak a haladók (high-flyer), akik változatos hálózatokkal veszik magukat körül, kapcsolataik kiválasztásában pedig nem a nem az elsődleges, hanem a szakértelem, a tudás és a tapasztalat (McGowan & Hampton, 2007). A női vállalkozói hálózatoknak a szerepe kettős, egyrészt segítséget nyújtanak a döntéshozatalban, mivel a nők hajlamosak másokat is bevonní a döntéshozatalba, viszont a nők befogadóbbak is. Másrészt támogatást nyújtanak egymásnak, mint például a megfelelő típusú tanácsadók megtalálása, hálózati közvetítőkhöz való hozzáférés, stb. (McGowan & Hampton, 2007).

A vállalkozások indításakor fontos szerepet játszanak a szülők, barátok, szomszédok és azok üzleti tevékenysége (Honig & Davidsson, 2000). A vállalkozói tapasztalattal rendelkező családból származó vállalkozónők jobban hozzáférnek az olyan információkhoz, amelyek segítenek az üzlet elindításában és a különböző operatív feladatokban (Greve & Salaff, 2003).

A nők által kialakított hálózati kapcsolatok általában barátságosabbak, támogatóak, s különböző platformokat biztosítanak egymás támogatásra, inspirációra, tanácsadásra, információcsere-re (Roomi, 2009). A vállalkozás működtetése során a siker érdekében a nők igyekeznek kapcsolatba lépni szakmai tanácsadókkal, illetve képzési programokban vesznek részt, beszállítókkal, ügyfelekkel keresve a kapcsolódási lehetőséget (Roomi, 2009). Ugyanakkor a hálózatépítési stratégiák fontos törekvése kulcsfontosságú személyekre összpontosítani, akik képesek erőforrásokat és elkötelezettséget biztosítani (Greve & Salaff, 2003). Hálózataik közös jövőképe, a hálózati sűrűség, a hasonló személyes tulajdonságaik, preferenciáik, normáik, attitűdjeik szignifikáns mutatója a társadalmi tőkéjüknek (McPherson et al., 2001). Női vállalkozók szempont-

jaból a kapcsolatépítés előnyei közé tartozik a döntéshozatal támogatása, megerősítésének felajánlása, új terméköletekhez, új ügyfelekhez való hozzáférés, s különösen fontosak az erős érzelmi támogatás biztosításában (Martin, 2001). Ezeket tudatosan, megfontolt módon közleltik meg, s igyekeznek aktívan kapcsolatba lépni más, üzleti életben tevékenykedő nőkkel (Buttner, 2001).

Összegzésképpen tehát elmondhatjuk, hogy a vállalkozói életforma növekvő népszerűsége ellenére a nők aránya továbbra is alacsonyabb az önállóan dolgozók körében, és a szakirodalom által feltárt hátrányok közül az egyik a kapcsolati tőke kialakításához és jellemzőihez kapcsolódik. Sok vállalkozónak kihívást jelent a megfelelő segítség és információ megszerzése, amely szükséges az üzleti növekedéshez. A tervezett kutatás hozadéka az lesz, hogy a számokon túl megértjük, milyen stratégiákat alkalmaznak a női vállalkozók a hálózatokhoz való hozzáférés terén, milyen akadályokba ütköznek, de ugyanakkor milyen módon tudja ez munkájukat segíteni.

3. MÓDSZERTAN

Vizsgálatom keresztmetszeti, elemzési egységét női vállalkozók alkotják. A kutatás alapsokaságát az Erdélyben tevékenykedő magyar vállalkozónők teszik ki, kutatási kérdéseimet pedig mindenekelőtt interjú módszer alkalmazásával láttam megválaszolhatónak. A kutatás során tizenhat interjú készült el, olyan egyéni vagy társvállalkozónőkkel, akik cégeiket többnyire főállásban működtetik. Az interjúalanyok az európai uniós ágazati osztályozás alapján kerültek kiválasztásra, így igyekeztem két-három mezőgazdasági területen vállalkozó nőt találni, négy-öt iparban tevékenykedőt, köztük két-három kisebb kézművest, egy-két kereskedelmi ágazatban dolgozót, két-három falusi turizmussal foglalkozót és két-három szolgáltatással foglalkozó vállalkozónőt megkérdezni. Mint minden kvalitatív kutatás esetében, eredményeim általánosíthatóságát nem a számok, arányok és egyéb mennyiségi ismérvek fogják adni, hanem azoknak a mintázatoknak az előfordulása, amelyek az interjúk alapján kimutathatók. Ezért fontos az, hogy a tematikus mintavétel során külön figyelmet fordítsunk a minta változatosságára: ebben a kutatásban ez azt jelentette, hogy fontos, hogy a tevékenységi körön túl legyen családos és egyedül élő nő is, legyen fiatal és idősebb vállalkozó is, illetve kis- és nagyobb vállalkozó.

Az interjúalanyok kiválasztásánál a kiindulópontot helyi ismerői hálózat képezte, majd a további alanyokat hólabdamódszer segítségével találtam meg. Az első interjú felvétele után további ajánlatokat kértem az interjúalanyoktól. A kutatás során a félig strukturált interjút választottam, amely lehetőséget ad arra, hogy direkt módon hozzáférjek az alanyok értékeihez, motívációihoz, történeteihez, amelyek a tanulmány alapját is képezik.

A félig strukturált interjú egy rövid bemutatkozással kezdődött, folytatva azokkal a lényeges kérdésekkel, amelyek számomra relevánsak. Az interjú a következő négy részből épült fel: első körben a vállalkozónőre és cégére kérdeztem rá, vagyis, hogy ki ő, milyen családból származik, mi az ő cégének a tevékenységi területe, stb. A második fő kérdés a vállalkozása indításának körülményeit taglalja, tehát hogyan alapította, volt-e már vállalkozó a családban, baráti körökben, ki, hogyan támogatta őt, hogyan tudta az egyes feladatokat megoldani, ki segített neki, stb. A harmadik fő kérdés az magának a vállalkozásnak a konkrét működtetéséről szól, továbbá,

hogy milyen viszonyban van a környezetével, kikkel tud tapasztalatokat megosztani vagy eszmét cserélni. Illetve az utolsó rész a zárókérdésekből áll, mivel női vállalkozókkal foglalkozom, így kíváncsi vagyok az ő véleményükre, hogy szerintük vannak-e különbségek női és férfi vállalkozók között lehetőségekhez való hozzáférés tekintetében, vagy hogy éppen hol látják magukat öt év múlva. A beszélgetések időben átlagosan közel egyórásak voltak.

A kutatás kivitelezése körülbelül három és fél hónapot vett igénybe, márciustól májusig, az első két hónapban felvettem a kapcsolatot az interjúalanyokkal és elkészítettem velük az interjút, illetve feldolgoztam azokat.

A kutatás egyik lehetséges nehézsége az volt, hogy megtaláljam azokat a női vállalkozókat, akiknek nagyobb méretű a vállalkozásuk, amely több ideje működik és az több alkalmazottal is rendelkezik. Ez elsősorban abból fakad, hogy a nők elsődlegesen önfoglalkoztatóként dolgoznak, vagy mikro- és kisvállalkozásokat működtetnek. A járvány nem jelentett kockázatot a terpmunka lebonyolítása szempontjából, hiszen a célpopuláció tagjai megtalálhatóak és felkereshetőek voltak online vagy telefonos módszerekkel is.

4. AZ EREDMÉNYEK BEMUTATÁSA ÉS ÉRTELMEZÉSE

A kutatás fő célja a vállalkozónők társadalmi tőkéjének a megvizsgálása volt, pontosabban, hogyan férnek hozzá a társadalmi tőkéhez, hogyan építik azt ki, és hogyan használják fel azt a vállalkozási folyamatok különböző szakaszaiban. A kutatás tizenhat interjúra épül, amelyben a női vállalkozók megosztották kapcsolatépítéssel összefüggő tapasztalataikat, és azt, hogy azok a közösségi hálózatok, amelyeknek tagjai, milyen szerepet játszanak az eredményességükben. Az interjúk elemzése során zárt és nyílt kódolást egyaránt használtam, vagyis arra is figyeltem, hogy melyek azok a témák, amikről az interjúalanyok szívesen beszélnek, és többször visszatérnek rá.

A tematikus elemzés során a következő nagyobb témakörökre fektettem a hangsúlyt: egyrészt figyeltem arra, hogy mit mondanak a vállalkozónők a társadalmi tőke vállalkozásindításban betöltött szerepéről, hogy kik azok az emberek, akik támogatták, segítették, tanácsokat és tudást tudtak adni nekik; majd a társadalmi tőke vállalkozásműködtetésben betöltött szerepéről, hogy kik azok az emberek, akikre számítani tudnak probléma esetén, mivel foglalkoznak ők, s hogyan tartják velük a kapcsolatot. Mindezekon kívül a különböző stratégiákra figyeltem, amelyeket a társadalmi tőkéjük mozgósítása érdekében alkalmaznak. Ezek képezték a feldolgozás zárt kódjait. Ugyanakkor az elemzés során az alanyok által többször szóba hozott téma volt a jelenlegi járványhelyzet hatása az üzleti életre és a kapcsolatokra, kezdetektől mostanáig, továbbá a környezet róluk alkotott véleményét, megítélését is hangsúlyozták, pontosabban, hogy hogyan vélekednek róluk mint vállalkozókról. Mindezekon kívül pedig a társadalom által elvárt férfi-női szerepek is felszínre kerültek.

Az empirikus eredmények fejezete négy részből épül fel, amely a minta ismertetésével kezdődik, majd pedig szó lesz a társadalmi tőke vállalkozásindításban, illetve vállalkozásműködtetésben betöltött szerepéről, továbbá a negyedik részben azokról a női stratégiákról lesz szó, amelyek kifejezetten társadalmilag meghatározott nőies stratégiák a szimbolikus erőforrások mozgósítása érdekében.

4.1. A minta ismertetése

Az interjúk beszélgetés alanyai olyan nők voltak, akik tematikus mintavétel alapján kerültek be, egyrészt szociodemográfiai jellemzőik, másrészt tevékenységi körük alapján. Életkor tekintetében a női vállalkozók 25 és 55 éves korosztályhoz tartoznak, egyaránt laknak és működtetik vállalkozásukat urbánus és rurális térségben is. Hasonló arányban vannak fiatal, középkorú és idősebb vállalkozónők, illetve falun és városban dolgozók is. Az interjúkat olyan nőkkel készültük, akik (egy személytől eltekintve) főállásban és kivétel nélkül hivatalosan vállalkoznak. Erdélyen belül interjúkat készítettem Szatmár, Maros, Kolozs és Kovászna megyei vállalkozónőkkel.

Többnyire mindannyian szereztek már valamilyen más típusú, alkalmazotti munkatapasztalatot, tehát nem a vállalkozás indítása az első állomás a munkaerőpiacon. Iskolai végzettségüket tekintve kerültek a mintába érettségivel és valamilyen felsőfokú diplomával rendelkező vállalkozónők is, viszont többségben vannak a felsőfokú diplomás interjúalanyok.

A nők jelentős többsége házas vagy élettársi kapcsolatban él, de vannak hajadonok, tehát egyedülálló nők és özvegyek is. Gyerekeket tekintve az interjúalanyok közül összesen hét személynek van gyereke, illetve van olyan is, aki már az unokáját várja. A családos nők egy része több gyereket is nevel, egy személynek pedig négy gyereke van (EP, 40 éves, mezőgazdaság). Néhány esetben vannak kisiskolás gyerekek, két esetben már felnőtt gyerekről van szó.

A vállalkozásukkal kapcsolatban elmondható, hogy két olyan vállalkozás is van, amely az 1990-es évek elején indult, ha nem is pillanatnyi formájában, ezek főként átvett, örökölt vállalkozások. Ugyanakkor indultak vállalkozások a 2000-es évek elején és a 2010-es év elején is. A legfiatalabb vállalkozás két éves, a legidősebb pedig közel harminc. Üzleti szektor szerint vannak iparban, mezőgazdaságban, turizmusban, szolgáltatásban és kereskedelemben vállalkozó nők. A mintában vannak olyanok, akik húsértékesítő és pékáruüzletekkel rendelkeznek, viszont termeléssel is foglalkoznak. Van, aki kávézót, vendégházat üzemeltet, illetve megtalálhatunk kézműves-, ruha- és játékiparban foglalkozó nőket is. Többen is nyújtanak különböző szolgáltatásokat, mint személyiségfejlesztő-központ gyerekeknek, növénytermesztői szaktanácsadás termelőknek, háztervezés stb. Alkalmazottak számát tekintve egytől közel kétszázig terjed a skála, négy olyan vállalkozás is van, ahol az alkalmazottak száma jóval meghaladja a huszonötöt. Az üzlet éves forgalmát tekintve a legtöbb forgalommal rendelkező vállalkozás több mint 47 millió lejt ért el. Az interjúalanyokból heten önállóan vezetik vállalkozásukat, hatan társtulajdonosok, míg a többiek örökölték vagy vásárolták vállalkozásukat, viszont egyedül vezetik azt. Az interjúk alapján a nőket nem lehet egyértelműen egy csoportba sorolni: az a közös bennük, hogy nők, magyarok és Erdélyen belül működtetik vállalkozásukat, de nagyon különböző ágazatokban tevékenykednek, s többnyire szakspecifikus módon. Ennek következtében a társadalmi tőkének a vállalkozásindításban és -működtetésben betöltött szerepével kapcsolatos kérdések mentén árnyalt képet kaphatunk erről a heterogén csoportról.

Általánosságban elmondható, hogy a vállalkozónők egyformán elfoglaltak, viszont amiatt, hogy online készült a legtöbb interjú, így akár megkeresésük után rögtön tudtak időt szakítani a beszélgetésre, interjúelnapolás, -halasztás nem történt. Kivétel nélkül minden alany szívesen osztotta meg velem a vállalkozással kapcsolatos tapasztalatait, főbb nehézségeit, illetve azokról az emberekről is szívesen beszéltek, akik őket valamilyen formában támogatták. Az interjúalanyok nyitottak és lelkesek voltak, szívesen beszéltek feladatukról, munkájukról és még a pénzügyeikről is.

4.2. A társadalmi tőke vállalkozásindításban betöltött szerepe

A tanulmány középpontjában az emberi kapcsolatok állnak gazdasági tőkeként, ebben a részben pedig ezek vállalkozásindításban betöltött szerepét mutatom be.

Minden vállalkozónő esetében megjelenik a család mint legfontosabb érték és elsődleges fontosságú tényező, ugyanakkor néhány vállalkozónő kapcsán a családtagok közül kerül ki az első mentor, aki a vállalkozásindításban szerepet vállal. Nagy hangsúllyal és többször is megemlítik a mentorukat, aki elkísérte őket a vállalkozásindítás első lépcsőfokain, s különösen hálásak szakmai tudásukért. Ennek jelentőségét korábbi tanulmányok eredményei is hangsúlyozták (Roomi, 2009).

A vállalkozónők egy része „beleszületett” a vállalkozói létbe, vagyis családi szocializációjának szerves része volt. Egyrészt vagy örökölte édesapja vállalkozását, vagy a család valamelyik tagja korábban vállalkozó volt, így tudta, hogy mit jelent egy vállalkozást működtetni. Ezek esetében az édesapa vagy édesanya jelenik meg mint mentor, aki szaktudása mellett a támogatást is biztosítani tudja. Ő az, aki megmutatja és bevezeti az üzleti világ titkaiba gyerekeit, megkapva a vállalkozói „mindset”-et.

„Nekem édesapám vállalkozó volt, s ez a dolog nem arról szól, hogy mit hogy nem lehet megcsinálni, hanem, hogy mit hogy lehet megcsinálni, s valószínűleg én is hozok egy ilyen gondolkodást. [...] Ezt az egész vállalatot édesapám építette fel, s éveken keresztül kitartóan és keményen dolgozott. Ami nagyon szerencsés édesapámmal kapcsolatban, hogy szakmai vitánk nagyon kevésszer volt. Az, hogy milyen irányba bővítsünk, mit fejlesszünk, ebben mindig erősítettük egymást, mindig jó irányba vittük egymást. [...] Egymást támogattuk vagy előrehúztuk, hogy ezt lépjük meg. [...] Rá fel tudok nézni azért, amit felépített.” (FB, 32 éves, mezőgazdaság)

A vállalkozás indításában nagy szerepe van a családi támogatásnak, s mint kiderül, sok esetben ez nemcsak a morális támogatásra korlátozódik, hanem anyagi segítséget is kapnak, továbbá részt vesznek ők is a fizikai munkában. A vállalkozónők csekélyebb finanszírozási lehetőségeik miatt kevesebb tőkével indulnak, így induló tőkéjükhöz a család segíti hozzá őket (Szekeres, 2014).

A nők véleménye azonban megoszlik a férjükkel, élettársukkal kapcsolatban, amikor a támogatás kérdéséről beszélnek, viszont az összkép pozitív. Gyakran előfordult, hogy kezdeti irigységet éreztek párjuk részéről, viszont értékelik azt, hogy ettől függetlenül partnerként vesznek részt az élet minden területén, mind a vállalkozás támogatásában, a családi kötelezettségek átvállalásában, mind pedig a háztartás működtetésében, vagy ha nem is, akkor dolgoznak rajta, hogy párjuk társként tekintsenek rájuk.

„De legtöbbször inkább féltő, félt, hogy hülyeséget csinállok, hogy nem jó, amit csinállok, hogy hogyan leszek így családanya, ha több időt töltök a cégnél. Őt is megértem, hogy más szempontból nézi, ő is egy kicsit konzervatívabb, de dolgozok rajta már hét éve, hogy kicsit közben változtasson bizonyos mentálitáson. Néhány dologban már sikerült, most már csak ez az utolsó maradt, hogy

még jobban fogadja el azt, hogy mi társak vagyunk, és nem azok a tipikus asszony és ember, hanem a férj-feleség társat jelent, és nem asszonyt és embert.” (HT, 32 éves, ipar)

Az informális kapcsolatokon belül még nagy szerepük van a közeli barátoknak, rokonoknak, ismerősöknek vagy épp szomszédoknak, tehát annak a környezetnek, ahol a vállalkozónők élnek. Hasonlóképpen a szülőkhöz, lelki támogatáson kívül tanácsokkal látták el a vállalkozónőket, a beszélgetések során kiderült, hogyha szükség van, akkor anyagiakban is számíthatnak a barátokra, illetve útbaigazításra, mivel olyan szakemberekhez küldték el az interjúalanyokat, akik segíteni tudnak a cég elindításában.

„Igazából mindenki támogatta az ötletet, a barátaink annyiból segítettek az elején, hogy ők próbavendégek voltak. Ők jöttek elsőként a nyitás előtt, és minden alkalommal teljesen őszintén, nem rosszindulattal elmondták, hogy ők mit igényelnének meg.” (PO, 47 éves, turizmus)

Baráti kapcsolatokra sűrűn támaszkodnak, szívesen is beszélnek róluk, amelyeket igyekeznek fenntartani, folyamatosan tartják a kapcsolatot: részt vesznek közös ebédeken, munka utáni kávézásokon, ezáltal is erősítve a kapcsolatokat. Ezeket a barátokat a vállalkozónők általában a korábbi munkahelyükről, az egyetemről hozzák magukkal, vagy sokkal korábbról, a gyerekkorból, tehát jelen esetekben már többéves barátságáról beszélünk, amely a tisztelet, az őszinteség mellett a kölcsönös segítségnyújtáson alapszik.

„Nekem nagyon-nagyon fontosak az emberek az életemben, én nem a tárgyakhoz ragaszkodom, hanem az emberekhez. Vannak olyan barátnőim, barátaim egyaránt, akik gyerekkoromból kísérnek. Azt is gondolom, hogy ebben a korban már nem olyan könnyen lehet barátkozni. Azok már felszínesek, amelyek most alakulnak ki. Nagyrészt érdekből valamilyen szinten.” (VB, 43 éves, kereskedelem)

A vállalkozás indításakor a szűkebb, erős kötéseknél volt nagy szerepe a kezdeti nehézségekben való átlendülésben, de ezeket a női vállalkozók igyekeztek minél inkább kitágítani ezt a kört, mert ők is tudják, hogy a barátok elmondják a véleményüket, de igazán csak a szakemberek tudják a céljukhoz hozzásegíteni és szakmai problémáikra megoldást találni.

Következtetesképp elmondható, hogy bár a személyes kapcsolatok köre kitágul, érezhető ezek érzelmi vonatkozása is, jellemzően nem az intézményekről beszélnek (ügyvédi iroda, pályázatíró cég, IT-vállalkozó stb.), hanem a barátaikról.

4.3. A társadalmi tőke szerepe a vállalkozás működtetésében

A következő fejezetben a társadalmi tőke szerepéről lesz szó, ezúttal nem az indulásban, hanem később, a vállalkozás működtetésében.

A cég vezetése során interjúalanyaim informális kapcsolatai továbbra is megmaradtak, viszont kapcsolatrendszerük továbbterjedt, ebben pedig nagy segítség volt az internet és a telefon.

A kapcsolattartás az ügyfelekkel, a partnerekkel, a kliensekkel, a termelőkkel vagy épp a vásárlókkal gyakran az online térre korlátozódott, ami előnyös volt abból a szempontból, hogy több időt tudtak a kliensekre fordítani, mivel nem vesztett el idő azzal, hogy a helyszínre utazzanak, vallotta az egyik vállalkozónő (SD, 32 éves, szolgáltatás). Mindemellett kivétel nélkül mindenki számára fontos a kapcsolattartás, s ehhez különböző stratégiákat alakítottak ki, amelyekre támaszkodnak. Üzleti partnerekkel igénylik a kapcsolattartást, hiszen fontosnak tartják a további lépések megbeszélését, és mindezt igyekeznek személyesen intézni.

„Fontos az, hogy nem napi szinten vagy heti szinten, de havonta egyszer legalább a cégekkel kommunikálni. Nagyon fontos az, hogy elmenni a cégekhez, s tartani úgy is a kapcsolatot. Teljesen másképp viszonyul.” (VB, 43 éves, kereskedelem)

A bizalom kérdése egyaránt megjelenik alkalmazottakkal való együttműködés során, továbbá kivétel nélkül kiemelik a korrektséget, az őszinteséget. Alkalmazottak kiválasztásánál, bár a kapu mindenki előtt nyitva áll, többször előfordult az, hogy inkább választanának tapasztalatlanokat, egyetemistákat vagy friss végzősöket az adott szakmában, mintsem korábbi munkatapasztalattal, kiváló szakmai tudással rendelkezőket, de az együttműködés, a bizalom kétséges. Bevallásuk szerint az egyetemisták jó alapot kapnak, viszont könnyebben a „kezüik után tudják igazítani”, és tudják tanítani, inkább több energiát fektetnek bele, jobban rádolgoznak, de tudják, hogy nyugodtan megbízhatnak bennük.

„Amikor én idekerültem, akkor nagyon ragaszkodtam sok mindenhez, de ezt teljesen átértékeltem, és például lecseréltem az üzletvezetőmet, aki egy végzett közgazdász volt, egy diplomás. Őszintén nem is tudom, a kolléganőmnek tizenkét osztálya van, ha van, vagy egy szakiskolája, nem tudom, viszont itt volt egy másik pozícióban, s egyszerűen rá kellett jönnöm, hogy sokkal alkalmasabb arra, amit én szeretnék, azért, mert akarja. Egy nyitott ember sok mindent meg tud tanulni, s hogyha akarja, akkor sok mindent meg is tud tenni. Ha meg nem akarja, akármilyen diplomája lehet, az engem nem fog kisegíteni.” (FB, 32 éves, mezőgazdaság)

A kliensekkel való bizalom kérdése is hasonlóan fontos számukra, igyekeznek minőségi munkát, terméket vagy szolgáltatást biztosítani, hogy elnyerjék a bizalmukat a cég iránt (RK, 22 éves, szolgáltatás). A kliensek bizalmának megtartása érdekében gyakran önállóan fejlesztik magukat, képzésekre járnak, hogy minél jobban együtt tudjanak működni.

„Javarást, amit tudtam, azt megtanultam, tehát a weboldalkészítést, marketinganyagokat néztem, otthon fejlesztettem magam, hogy hogy kell egy reklámot, egy reklámszöveget megírni. Hogyan kell az emberekkel beszélni, hogy lehet az emberekkel bizalomkeltően beszélni, tehát próbáltam képezni magam ezen a téren, és még most is.” (SD, 32 éves, szolgáltatás)

A vállalkozás működtetése érdekében különböző vállalkozói képzéseken vesznek részt, csatlakoznak vállalkozói egyesületekhez és online megtalálható vállalkozói csoportokhoz. Legtöbb vállalkozónő megtalálható a Női vállalkozók Erdély nevű csoportban, s ennek a román változatában, a Grupul Antreprenorilor Români-ben is. Figyelemmel követik a csoportok tagjainak munkásságát, tapasztalatait, amelyeket megosztanak egymással, s leszűrrik azt, ami számukra fontos. Kivétel nélkül mindegyik vállalkozónő igényli a vállalkozói csoportokat, ahol a problémákra közösen tudnak megoldásokat találni. A nők számára kialakított hálózati csoportok barátságosabbak, támogatóbbak, tehát emocionális támogatást, inspirációt és bátorítást kapnak, s erre alakítják ki maguknak a különböző platformokat (Roomi, 2009).

„Hát benne vagyok a Női vállalkozók Erdélyben csoportban, s adott termékek felkutatásában vagy felvásárlásában már kértem segítséget tőlük. Ugye, nem beszéltünk még a hobbyvállalkozásomról, a virágkompozíciók készítéséről. Sőt, indirekt módon, például kerestem edénykéket, amiben elkészíthetem a kompozíciókat, s illusztrációt tettem be, hogy miket készítenék belőle. S meglepetésemre azzal a bejegyzéssel annyi vásárlást kaptam, hogy alig győztem a megrendeléseket. Több szempontból is nagyon hasznos az a csoport, szeretem, mert egy-egy személy eleve a tapasztalatát osztja meg, és ezt elolvasva, olyan kérdésre kapok választ, amit megfogalmaztam volna a csoportnak, de így nem volt már szükségem.” (SD, 32 éves, szolgáltatás)

Továbbá ajánlások révén eljuthatnak a számukra megfelelő szakemberekhez, folyamatosan értesülnek különböző képzésekről, amelyekhez egyébként nem biztos, hogy hozzáfértek volna. Számos vállalkozónő csatlakozik hivatalos vagy virtuális hálózatokhoz, amelyek nemek tekintetében nem differenciáltak, vagyis az, hogy az adott csoport milyen nemből tevődik össze, mindegy, mert állításaik alapján mindegyiknek megvan a maga előnye és hátránya. A különböző csoportokhoz való csatlakozás esetében nemcsak a támogatás az elsődleges cél, hanem az, hogy hozzájuk hasonló, aktív, ambiciózus, motivált vállalkozókhöz tartozzanak, akik segítséget tudnak nyújtani a vállalkozásuk működtetésében. Ugyanakkor minden csoporthoz való csatlakozás esetében felmerül a klienskör, az üzleti partnerség bővítésének a lehetősége is.

„Én ebbe a szervezetbe networking érdekében iratkoztam be, én ezt bevalom. Hogy valamilyen csoportba belekerüljek, ahol ismerkedjek még vállalkozókkal. Ismerkedjek olyan fiatalokkal, akik hozzásegítenek bizonyos partnerkapcsolat létrehozásához. Jó, persze, fontos a környezetvédelem, fontos az újrahasznosítás, fontos az, hogy segítsük egymást, ez tiszta. És mindennel egyetértek ilyen szempontból, de nekem a fő célom az volt, hogy együtt dolgozzak még ötven hozzám hasonló fiatallal. S esetleg valamilyen partnerkapcsolat, együttműködés kialakulhasson.” (DR, 33 éves, kereskedelem)

Összességében elmondható, hogy a női vállalkozók egyrészt igyekeznek saját maguk tanulni, fejlődni különböző szakterületen, másrészt szakmabeli és vállalkozói csoportokhoz, egyesületekhez és szervezetekhez csatlakoznak, amely révén támogatást, tanácsokat, segítő kezeket

kapnak női vállalkozói életformájukhoz és ötleteikhez. Érdekesnek tartom megemlíteni, hogy a beszélgetések során a legtöbb interjúalany nem beszél arról, s nem fektet arra hangsúlyt, hogy az adott csoport nemek tekintetében milyen eloszlású, számukra fontosabb az, hogy az adott csoport segítsen neki fejlődni.

4.4. A társadalmilag definiált nőiesség haszna a társadalmi tőke építése és felhasználása során

A nők és férfiak vállalkozói világban tapasztalható eltérő helyzetének legszembevetőbb magyarázata összefüggésben áll a társadalom által meghatározott különbségekkel. A következőkben azt szeretném bemutatni, hogyan használják a női vállalkozók a társadalmilag definiált nőiességet, annak „kellékeit, elemeit”, az ún. „doing gender”-t társadalmi tőkájük építése során, hogyan konstruálják meg ők maguk a „női vállalkozó” képét társadalmi gyakorlataik részeként, hol és milyen céllal használják mindazt, amit a társadalom nőiesnek határoz meg (West & Zimmerman, 1987). Az eredmények alapján négy stratégiát véltem felfedni, amelynek mindegyike a társadalmi tőkéhez kapcsolódik:

- 1) a nőiesség testi vonatkozásainak hangsúlyozása,
- 2) gondoskodó nőiesség, „anyai viszonyulás” az ügyfélkapcsolatokban (empátia, odafigyelés),
- 3) mint munkáltatók: bizalom fontossága, családi légkör, felelősség, horizontális viszony,
- 4) az anyaság „kamatoztatása”.

Minderre azért van szükség, mert a női esélyek kérdését individualizáltan közelítik meg, nem érznek társadalmi hátrányt, s úgy vélik, hogy minden rajtuk múlik, nekik kell talpraesettebbnek lenni. A következőkben a stratégiák bemutatása következik.

4.4.1. A nőiesség testi vonatkozásainak hangsúlyozása

Az interjúk résztvevői inkább általánosságban utaltak a vállalkozókra, nemtől függetlenül, és ezzel kapcsolatban olyan erényeket említettek, mint a magabiztosság, az akarat, a munkamorál és a bátorság. Általánosságban nem élnek meg diszkriminációt nemek tekintetében, és nincsenek hátrányaik abból, hogy nők, sőt, inkább előnyökre hivatkoztak. Mindebben viszont észrevehető, hogy a vállalkozásból származó előnyüket női mivoltukra is alapozzák (FG, 32 éves, szolgáztatás).

„Én sosem éreztem azt, hogy hátrányban vagyok azért, mert nő vagyok. Sőt, bizonyos szituációban, biztos vagyok benne, hogy egy rövid szoknya s egy szép mosoly hozzásegít a sikerhez, amikor például sürgetni kell egy papírt, s az adott személy az egyik intézménynél férfi, s neked szükséged van a papírra, akkor rámosolygysz, s megkéred, akkor biztos, hogy hamarabb elintézi neked. Én sosem éreztem azt. Szerintem, hogyha kellő önbizalmad van, akaratod, ambíciód, munkaerőd, munkakedved, elkötelezettséged, mindegy, hogy nő vagy férfi vagy.” (DR, 33 éves, kereskedelem)

Következtetésképpen elmondható, hogy sokszor nem is tudatosan, de használják a társadalmilag meghatározott jellemzőket, amelyekbe olykor bele vannak kényszerülve, s főként ezekkel

élnek, viszont sikeresen alkalmazják azokat. Ebben az esetben érezhető, ha nem is hangsúlyosan, egyfajta társadalommal szembeni ellenállás is, hogy mindazt, amit a társadalom nőiesnek definiált, azt felhasználják eredményességükhöz, vállalkozásuk sikerességéhez és fejlődéséhez.

4.4.2. A gondoskodó nőiesség, „anyai viszonyulás” az ügyfélkapcsolatokban

Az üzleti tevékenységükről beszélve általában nyitottságot, motiváltságot, ambíciót lehet észrevenni, sok ötletük van, amelyeket folyamatosan igyekeznek gazdagítani, s ami különösen pozitív, hogy nyitottak a kritikákra, sőt, örülnek is ezeknek, mivel így tudják, hogy mi az, amin változtatni kell, vagy mi az, ami fejlesztésre szorul.

A női vállalkozók a beszélgetések alapján igyekeznek az üzleti világban helytállni, mint nők, s ehhez pedig – véleményük szerint – kétszer, akár tízszer annyit kell bizonyítaniuk, mint egy férfinak. Bevallásuk szerint bizonyos „női taktikákat” is alkalmaznak, hogy ők is érvényesülni tudjanak. Az általuk említett taktikákat adottságoknak nevezik, többek között azzal érvelnek, hogy ők mint nők kommunikatívabbak, továbbá érvelésük észérvekre támaszkodik, amelyek az adott szituációkban helytállóak, ezáltal elérve azt, hogy a férfiak meghallgassák.

„Nem egyszer volt olyan helyzet, hogy elmentünk egy megbeszélésre, és szó szerint kirekesztettnek éreztem magamat, mert az üzleti életben azért a férfiak szeretnek úgy egymás között tárgyalni. Na hát itt voltak olyan pillanatok, amikor a női taktikákat elő kellett venni, s nem úgy, mint ők, hogy az asztalra a csapnak, de azt mondom, hogy álljon meg a menet, mert én is itt vagyok, s nekem is van ehhez hozzájárulnivalóm, s gyakran előfordul. S mind a mai napig előfordul.” (VB, 43 éves, kereskedelem)

Társtulajdonosok esetében mindig, kivétel nélkül a nő feladata a kapcsolattartás az üzleti partnerekkel, a kliensekkel, melynek alapja az egyenrangúság, az őszinteség, a tisztelet és a bizalom. Ezek a vállalkozónők nyitottabbaknak, kommunikatívabbaknak, türelmesebbeknek vallják magukat, mint társtulajdonosaik, akik javarészt férfiak.

„Természetesen, ami marketing, ami kivitelezés, ami reklám, kapcsolattartás, telefonálás, az mind az én reszortom. Ehhez nekem van adottságom. A párom olyan beállítottságú, hogy csak akkor telefonál, ha már nagyon muszáj. Ha már nagyon fel kell hívni valakit, ha az tényleg létfontosságú. Én szívesen, még akkor is felhívok egy klienst, ha tudom, hogy egy hónapja nem jártunk arra, s kíváncsi vagyok, hogy egy hónap alatt mennyit fejlődtek a növényei. Vagy csak kérdezzem meg, hogyha tudom, hogy az édesanyja jelenleg Covid-betegségben szenvedett, s akkor felhívom, s megkérdezem, hogy meggyógyult-e. Tudom, hogy a párom erre nem lenne képes, s nem is lenne hajlandó ilyesmiért telefonálni.” (SD, 32 éves, szolgáltatás)

Továbbá gyakran említették a munkájuk iránti felelősségtudatot, a kapcsolattartásban betöltött szerepüket, hogy mi az ő feladatuk a vállalkozás működtetésében, főleg ha társtulajdono-

sokként szerepelnek. Mindezekben pedig fellelhetőek a társadalmilag meghatározott nőies tényezők, mint a látványosság, a következetesség és az empátia.

„Mivelhogy a nők jóval empatikusabbak, mint a férfiak, ezért másképp látják a világot, nem csak a cégvezetést. Nem feltétlenül jobb vagy rosszabb az egyik vezető, hanem más. Sokszor oda jut el mind a két fél, csak más utakat járnak be. Én azt gondolom, hogy kell mind a kettő. A társadalomnak szüksége van női vezetőkre és férfi vezetőkre is. Amíg a férfiak kemények, nem tudom azt mondani, hogy kitartóbbak, mint a nők, de célratörőbbek, addig a nők ugyanazt elérik a látványosságukkal, a következetességükkel.” (VB, 43 éves, kereskedelem)

Több vállalkozónő esetében is előfordult a vásárlókkal, termelőkkel való kapcsolat baráti viszonyra való átalakítása, hogy ne csak munkaviszony legyen köztük. Mindezt úgy érik el, hogy megjegyzik a kliens valamilyen pozitív tulajdonságát vagy épp kötik valamilyen dologhoz az adott személyt, tehát megpróbálják valamihez asszociálni, így elérve azt, hogy kliensük pozitívan csalódjon bennük, s értékeli figyelmességüket azáltal, hogy hűségesek a vállalkozónő cégéhez. A mélyebb kapcsolat kialakítás fontos számukra, ha energiájuk és kapacitásuk engedi, mert ez bevallásuk szerint abszolút az előnyükre válik.

„Az én esetemben az van, hogy szinte minden klienssel, aki megkeres, valamilyen szintű referenciát találok. Megjegyzem a neve után, hogy pl. az a személy nagyon ragaszkodik az unokáihoz, s folyton róluk mesél. S tudom, hogy ha őt felhívom, milyen személyes érdeklődéssel közeledhetek hozzá, mert úgy látom, hogy az emberek a személyes érdeklődést fontosnak találják. S ez alapján szinte minden klienshez valamit kötök, amire mindig rákérdezhetek. S ezáltal jó kapcsolatokat tudok kialakítani, minden kliensről tudok valamit, amire csak rá jellemző. A férfiak azért ennyire ilyen alaposan nem tudnak követni klienseket, pláne, ha ők úgy gondolják, hogy egy üzlet az üzlet, s egy klienssel nem kell barátkozni, hanem tartjuk meg a távolságot.” (SD, 32 éves, szolgáltatás)

Összegésképpen megállapítható, az interjúk alapján jól látható az, hogy a vállalkozónők szívesen használják nőies eszköztárukat, mint például amikor egy tárgyalási helyzetben a nőnek döntenie kell, hogy férfias vagy a nőies eszköztárát veszi-e igénybe, akkor inkább jellemző, hogy az utóbbira esik a választása, abból válogat. A sikerességük eltervezése után választanak a társadalom által rendelkezésükre bocsájtott stratégiák közül, mint például az észérvekre való támaszkodás, az empatikusság, a türelmesség és partnereikre való odafigyelés. Elmondható az, hogy a társadalmilag definiált nőiesség hasznossá tud válni a nők számára.

4.4.3. A női vállalkozók mint munkáltatók: a bizalom fontossága, családi légkör, felelősség, horizontális viszony

A vállalkozónők érzelmesebbek és jobban hagyatkoznak a megérzéseikre (VB, 43 éves, kereskedelem, KP, 52 éves, ipar), ez különösen fejleszti az alkalmazottakkal való kapcsolatát, s így igyekszik, hogy minél jobban megértse őket, továbbá kialakítsa a mindenkinek megfelelő, családi hangulatot nemcsak az alkalmazottak, de a kliensek számára is.

„Az alkalmazottjainknak nagy része stabil ember, nagyon sokan vannak itt 2005–2006-tól, [azóta] együtt vagyunk. Egy családi légkör alakult ki időközben, mindenkinek tudjuk a problémáját, a jó napját és a rosszat egyaránt. Elég az, hogy nincsenek gondok, de úgy azért összességében azt gondolom, hogy egy jó csapatot alkotunk. Most már nem tudnám azt mondani, hogy alkalmazottjaim.” (VB, 43 éves, kereskedelem)

Az alkalmazottakkal való kapcsolat sajátos, nem felettes, főnök s beosztott viszonyként jelenik meg, hanem inkább felelősséget vállalnak értük.

„S volt kudarc, mert minden vállalkozásban van kudarc, akkor úgy indultam, hogy kész, most még csinálom, tudjam a legényeimet biztonságban, mert azért kialakul az ember között egy olyan, mikor ennyi éve dolgozol velük, egy olyan viszony, hogy én nem azon gondolkozom, hogy nekem mi van, hanem azon gondolkodom, hogy férfiember, családfenntartó, s legyen kenyér az asztalukon.” (KP, 52 éves, ipar)

Alkalmazottak tekintetében gyakran kerül említésre, hogy mindenki számára nyitva van a kapu, az alkalmazottal szembeni elvárás pedig a munka iránti moráljára, személyiségére, magatartására terjed ki. Elmondható, hogy társadalmi felelősségvállalást tükröz az alkalmazási politikájuk, s ezt fontosnak ítélik meg, de nem tesznek arról említést, hogy felvennének marginális csoportokba tartozókat is, mint például nyugdíj előtt állókat vagy kismamákat. Továbbá mint már korábban említettem, inkább vállalják a pluszkielérést, s betanítanak egy tapasztalatlant.

4.4.4. Az anyaság „kamatoztatása”

Kapcsolatkialakítás során is előfordult, hogy a nőiességet, az anyaságot előnyükre fordították, ezzel is megkönnyítve a különböző dolgok elintézését.

„Én voltam az, aki a városban többet járt, amikor a fiam kisebb volt, akkor vittem sétálni a városban, s ha már elmentem sétálni, akkor közben a papírügyeket is intéztem. Így automatikusan a kapcsolatok is kialakultak. [...] Én valószínűleg nyugodtabb vagyok. Ugye nálunk a közintézetben jópofizni kell, hogyha előre akarsz haladni. És akkor egyszerűbb, ha én megyek. A tuti tipp egy kisbabát vinni a közintézetbe, akkor nagyon gyorsan haladsz mindenel.” (DC, 38 éves, szolgáltatás)

Az anyaság tekintetében viszont ennek fordítottja is megnyilvánul, amikor az anyaságot nem, hogy kamatoztatni nem tudja, de a hátrányára is van, abból a szempontból, hogy vállalkozói feladatai háttérbe kerülnek, s ebben az esetben érezhető egy fontos társadalmi tőkeelem hiánya, amit nem mindig tud pótolni. Megemlíthető a „motherhood penalty” kifejezés is, ami a vállalkozó anyák esetében azt jelenti, hogy az igazi hátrány a nőket az anyaságuk miatt éri, s ez olvasható a lenti idézetben is.

„De tényleg nagyon helytelen az, hogy a családod ott van, ahol a munkahelyed van. Nagyon helytelen, hogy bejárnak az irodádba, nagyon helytelen, hogy egy adott pillanatban tele volt itt játékkal, ami az övék volt. [...] Tehát ez egy abnormális rész a gyermekkel szemben, magaddal szemben, s az összes többivel. S most a Covid bekényszerített ebbe, és nagyon kockázatos volt. Meg aztán ha ők itt vannak, az én menedzseri feladataim, vállalkozói feladataim elmaradnak.” (TF, 39 éves, szolgáltatás)

Minden vállalkozónő esetében megjelennek a társadalom által nőies tulajdonságoknak, jellemzőknek vélt tényezők a társadalmi tőke felhalmozásában és alakításában. Ez esetben megemlíthető személyiségbeli tulajdonságként az empátia, a nyitottság, a beszédérzékenység, a nyugodtság, a megérzésekre való hallgatás döntési helyzetekben. Továbbá megjelennek a női nemre jellemző szocializációs tulajdonságok, mint a rövid szoknya és az anyaság szerepe, illetve az üzleti életben megjelenő bizonyítás érzése, melyben az énszerűséget találják a leghasznosabb stratégiának.

A kutatás eredményeként megfogalmazható, hogy induláskor az informális kapcsolatok a fontosak, később bejönnek a gyengébb kötések, s ezekben nagy szerepe van a társadalmilag meghatározott nőiességnek. Tehát a társadalmi tőkestratégiák része a társadalmilag meghatározott nőiesség használata.

5. KÖVETKEZTETÉSEK ÉS VÁLASZOK

A női vállalkozókra vonatkozó kutatás középpontjában az általuk felhalmozott és működtetett társadalmi tőke állt, központi kérdésem pedig az volt, hogy miként használják azt vállalkozásuk működtetésében. Azt vizsgáltam, hogy milyen szerepe van a társadalmi tőkének a vállalkozásindításban, majd a vállalkozás működtetése során, tovább azt is feltártam az interjúk alapján, hogy a női vállalkozók hogyan támaszkodtak a társadalmilag meghatározott nőiesség elemeire társadalmi tőkéjük alakítása során.

Az eredmények alapján elmondható, hogy a leggyakrabban említett, társadalmi tőke formájában testet öltő erőforrás, amely lehetővé tette számukra a vállalkozás elindítását, az a személyes kapcsolataik rendszere, továbbá az évek során kiépített tágabb kapcsolatok hálózata, amely szakemberekből, vállalkozói és szakmabeli csoportokból áll, és alapja a bizalom. Az említett erőforrásokhoz korábbi munkatapasztalataik, felsőfokú tanulmányaik révén jutottak hozzá, ami egyben a második leggyakrabban használt erőforrásuk. Mind az informális, mind a formális kapcsolataik révén hozzáférnek különböző lehetőségekhez: szakmai tapasztalathoz, informá-

cióhoz, véleményekhez, tanácsokhoz, további kliensekhez, szakemberekhez és reklámozási lehetőségekhez, vagyis olyan erőforrásokhoz, amelyek elengedhetetlenek a vállalkozás sikeres működtetésében. Ezenkívül a legfontosabb, hogy egyaránt részesülnek morális és anyagi támogatásban, ami jelentősen meghatározza az induló vállalkozások sikerességét. Számukra nem jelentett hátrányt a környezetben lévő példaképek hiánya sem, mert legtöbb esetben volt legalább egy személy, akitől tanulni tudtak. Mindezeknek a kapcsolatoknak a személyességét hangsúlyozták.

Az üzleti világot tekintve a nők többnyire regionális szinten gondolkodnak, vagyis a helyi piacokra fókuszálnak. Helyi szakemberekkel, beszállítókkal, értékesítőkkal próbálnak együttműködéseket kialakítani, ezáltal a biztonságot, a partneri hűséget, kiszámíthatóságot részesítve előnyben. Az alkalmazottakkal, kliensekkel való kapcsolattartást igyekeznek minél barátságosabbá tenni, melynek alapja a kölcsönös tisztelet és az őszinteség. Különböző stratégiákat használnak az ügyfelekkel való kapcsolattartásra, amiben nemcsak az internet adta lehetőségekre támaszkodnak, hanem a társadalmilag definiált készségekre is. Különböző platformokat biztosítanak a kapcsolattartásra, és igénylik is, hogy a személyes és főként egyéni érdeklődések, interakciók fennmaradjanak.

A női vállalkozók számára kiemelkedően fontos a tudás, a tudásszerzés, s többnyire szükségesnek tartják a tanulást, a folyamatos önképzést, tapasztalatszerzést, sikeres praktikák, üzleti stratégiák elsajátítását, ami nemcsak információkhoz juttatja el őket, hanem további kapcsolatok kialakításához, üzleti partnerekkel való együttműködéshez is.

A fiatalabb vállalkozónők kifejezetten sok időt szenteltek a kapcsolatrendszeiknek a kialakítására, több esetben ez a vállalkozás indításának a kezdeti időszakára tehető. Elmondásuk alapján a vállalkozás indításakor és működése során is érezhető, hogy erre fordítják a legtöbb energiájukat, s ezekbe a körökbe egyaránt beletartoznak az üzleti partnerek, a kliensek és az alkalmazottak is. Kivételt képeznek a régebb óta működő vállalkozások, amelyek esetében a napi működésben már kisebb mértékben kell kapcsolattartással foglalkozniuk.

A kutatás mindazonáltal nemcsak arra mutatott rá, hogy a társadalmi tőke mely formái és milyen helyzetekben válnak hasznos erőforrássá a vállalkozónők munkájában, hanem arra is, hogy ezek kialakítása és használata során a női vállalkozók azokra a sztereotípiákra, a társadalmilag definiált nőiességgellékekre támaszkodnak, beépítik, és ezáltal akaratlanul is fenntartják azokat, amelyek adott esetben a vállalkozói létben kialakult hátrányos helyzetükhöz is hozzájárultak. Felvállaltan és tudatosan – ha nem is reflektáltan – hangsúlyozzák empátiára való képességüket, kedvességüket, a felelősségvállalást, a gondoskodást és akár az anyai odafigyelést is. Ezek a „nőies stratégiák” a legritkább esetekben jelentenek „ellenállását” vagy kritikus viszonyulást a nemi sztereotípiákhoz, sokkal inkább igazodnak ahhoz, amit a társadalom gondol a nőkről, és amire ők maguk is tipikusan nem hátrányként, hanem előnyként tekintenek.

SZAKIRODALOM REFERENCES

- Ahl, H. (2006). Why Research on Women Entrepreneurs Needs New Directions. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 30(5), 595–621. <https://doi.org/10.1111/j.1540-6520.2006.00138.x>
- Baron, R. A., & Henry, R. A. (2011). Entrepreneurship: The genesis of organizations. In S. Zedeck (szerk.), *APA handbook of industrial and organizational psychology, Vol 1: Building and developing the organization* (241–273. o.). American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/12169-008>
- Billing, Y. D. (2011). Are Women in Management Victims of the Phantom of the Male Norm? *Gender, Work & Organization*, 18(3), 298–317. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0432.2010.00546.x>
- Bourdieu, P. (2006). Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In Lengyel, Gy., & Szántó Z. (szerk.), *Gazdaságzociológia szöveggyűjtemény* (132–143. o.). Aula Kiadó.
- Bruni, A., Gherardi, S., & Poggio, B. (2004). Doing Gender, Doing Entrepreneurship: An Ethnographic Account of Intertwined Practices. *Gender, Work and Organization*, 11(4), 406–429. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0432.2004.00240.x>
- Buttner, E. H. (2001). Examining Female Entrepreneurs' Management Style: An Application of a Relational Frame. *Journal of Business Ethics*, 29(3), 253–269. <https://doi.org/10.1023/A:1026460615436>
- Cohen, D., & Prusak, L. (2001). *In good company: How social capital makes organizations work*. Harvard Business School Press.
- Coleman, J. (2006). A társadalmi tőke az emberi tőke termelésében. In Lengyel, Gy., & Szántó Z. (szerk.), *Gazdaságzociológia szöveggyűjtemény* (107–130. o.). Aula Kiadó.
- Csata, Z., & Kiss, D. (2011). *Antreprenori – așteptări, oportunități și dificultăți* (Sz. 2; 100. o.). IRES.
- Eikhof, D. R., Summers, J., & Carter, S. (2013). “Women doing their own thing”: Media representations of female entrepreneurship. *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research*, 19(5), 547–564. <https://doi.org/10.1108/IJEBr-09-2011-0107>
- Esnard, T. (2016). Mothering and Entrepreneurship: Experiences of Single Women in St. Lucia. *Women, Gender, and Families of Color*, 4(1), 108. <https://doi.org/10.5406/womgenfamcol.4.1.0108>
- Gabbay, S. M., & Leenders, R. T. A. J. (1999). CSC: The Structure of Advantage and Disadvantage. In R. Th. A. J. Leenders & S. M. Gabbay (szerk.), *Corporate Social Capital and Liability* (1–14. o.). Springer US. https://doi.org/10.1007/978-1-4615-5027-3_1
- Geambașu, R. (2019). A két világ legjava? Vállalkozói stratégiák erdélyi kisgyermekes nők körében. *Korunk*, 30(10), 6–16.
- Geambașu, R., & Gergely, O. (2019). „Az a sikeres női vállalkozó, aki a fakanál mellől tovább tudott lépni” A székelyföldi vállalkozónők gazdasági és társadalmi szerepei (164. o.). Udvarhelyszéki Kis- és Középvállalkozások Szövetsége.
- Gergely, O. (2019). „A magam főnöke akartam lenni.” Székelyföldi vállalkozó(nő)k motivációi. *Korunk*, 30(10), 38–47.

- Gergely, O. (2010). *Vállalkozás női módra. A székegyföldi női vállalkozók profiljának és motivációinak vizsgálata* [nem publikált doktori értekezés]. Debreceni Egyetem. http://phd.lib.uni-corvinus.hu/558/1/gergely_orsolya.pdf.
- Greve, A., & Salaff, J. W. (2003). Social Networks and Entrepreneurship. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 28(1), 1–22. <https://doi.org/10.1111/1540-8520.00029>
- Hakim, C. (1998). *Social change and innovation in the labour market: Evidence from the census SARs on occupational segregation and labour mobility, part-time work and student jobs, homework and self-employment*. Oxford University Press.
- Hakim, C. (2006). Women, careers, and work-life preferences. *British Journal of Guidance & Counselling*, 34(3), 279–294. <https://doi.org/10.1080/03069880600769118>
- Honig, B., & Davidsson, P. (2000). The role of social and human capital among nascent entrepreneurs. *Academy of Management Proceedings*, 2000(1), B1–B6. <https://doi.org/10.5465/apbpp.2000.5438611>
- Hughes, K. D. (2003). Pushed or Pulled? Women's Entry into Self-Employment and Small Business Ownership. *Gender, Work & Organization*, 10(4), 433–454. <https://doi.org/10.1111/1468-0432.00205>
- Ibarra, H. (1993). Personal Networks of Women and Minorities in Management: A Conceptual Framework. *Academy of Management Review*, 18(1), 56–87. <https://doi.org/10.5465/amr.1993.3997507>
- Kickul, J. R., Gundry, L. K., & Sampson, S. D. (2007). Women Entrepreneurs Preparing for Growth: The Influence of Social Capital and Training on Resource Acquisition. *Journal of Small Business & Entrepreneurship*, 20(2), 169–181. <https://doi.org/10.1080/08276331.2007.10593393>
- Kreimer, M. (2004). Labour Market Segregation and the Gender-Based Division of Labour. *European Journal of Women's Studies*, 11(2), 223–246. <https://doi.org/10.1177/1350506804042097>
- Lin, N. (2001). *Social Capital: A Theory of Social Structure and Action* (1. kiad.). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511815447>
- Lin, N., Ensel, W. M., & Vaughn, J. C. (1981). Social Resources and Strength of Ties: Structural Factors in Occupational Status Attainment. *American Sociological Review*, 46(4), 393. <https://doi.org/10.2307/2095260>
- Martin, L. (2001). Are women better at organisational learning? An SME perspective. *Women in Management Review*, 16(6), 287–297. <https://doi.org/10.1108/EUM0000000005819>
- Mavin, S., & Grandy, G. (2011). Doing gender well and differently in dirty work: The case of exotic dancing: Doing gender well and differently in dirty work. *Gender, Work & Organization*, 20(3), 232–251. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0432.2011.00567.x>
- Mavin, S., & Grandy, G. (2012). Doing gender well and differently in management. *Gender in Management: An International Journal*, 27(4), 218–231. <https://doi.org/10.1108/17542411211244768>
- McGowan, P., & Hampton, A. (2007). An exploration of networking practices of female entrepreneurs. In Carter, N. M., Henry, C., Cinneide, B. O., & Johnston, K. (szerk.), *Female entrepreneurship: Implications for education, training and policy* (110–135. o.). Routledge.

- McPherson, M., Smith-Lovin, L., & Cook, J. M. (2001). Birds of a Feather: Homophily in Social Networks. *Annual Review of Sociology*, 27(1), 415–444. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.27.1.415>
- Neumeyer, X., Santos, S. C., Caetano, A., & Kalbfleisch, P. (2019). Entrepreneurship ecosystems and women entrepreneurs: A social capital and network approach. *Small Business Economics*, 53(2), 475–489. <https://doi.org/10.1007/s11187-018-9996-5>
- Orbán, A., & Szántó, Z. (2005). Társadalmi tőke. *Erdélyi Társadalom*, 3(2), 55–70.
- Putnam, R. D. (2006). Egyedül tekézn: Amerika csökkenő társadalmi tőkéje. In Lengyel, Gy., & Szántó, Z. (szerk.), *Gazdaságsszociológia szöveggyűjtemény* (207–218. o.). Aula Kiadó.
- Roomi, M. A. (2009). Impact of social capital development and use in the growth process of women-owned firms. *Journal of Enterprising Culture*, 17(04), 473–495. <https://doi.org/10.1142/S02184958090000436>
- Roos, A. (2019). Embeddedness in context: Understanding gender in a female entrepreneurship network. *Entrepreneurship & Regional Development*, 31(3–4), 279–292. <https://doi.org/10.1080/08985626.2018.1551793>
- Runyan, R. C., Huddleston, P., & Swinney, J. (2006). Entrepreneurial orientation and social capital as small firm strategies: A study of gender differences from a resource-based view. *The International Entrepreneurship and Management Journal*, 2(4), 455–477. <https://doi.org/10.1007/s11365-006-0010-3>
- Sapleton, N. (2009a). Women non-traditional entrepreneurs and social capital. *International Journal of Gender and Entrepreneurship*, 1(3), 192–218. <https://doi.org/10.1108/17566260910990892>
- Savanya, P. (2013). A társadalmi tőke jelentősége a gazdaságban, szerepe az innováció megformálásában. In Bajmócy, Z., & Elekes, Z. (szerk.), *Innováció a vállalati stratégiától a társadalmi stratégiáig* (140–159. o.). JATEPress. gtk_2013_002_140-159.pdf
- Svendsen, G. T. (2003). *The Political Economy of European Union: Institutions, Policy and Economic Growth*. Edward Elgar.
- Szekeres, V. (2014). Női vállalkozók a XXI. században. In *Vállalkozásfejlesztés a XXI. században IV.* (o. 175–188). Óbudai University, Keleti Károly Faculty of Business and Management. http://kgk.uni-obuda.hu/sites/default/files/06_SzekeresValeria.pdf
- Uzzi, B. (1999). Embeddedness in the making of financial capital: How social relations and networks benefit firms seeking financing. *American Sociological Review*, 64(4), 481. <https://doi.org/10.2307/2657252>
- West, C., & Zimmerman, D. H. (1987). Doing Gender. *Gender & Society*, 1(2), 125–151. <https://doi.org/10.1177/0891243287001002002>
- Yetim, N. (2008). Social Capital in Female Entrepreneurship. *International Sociology*, 23(6), 864–885. <https://doi.org/10.1177/0268580908095913>

ADATFORRÁS

- Eurostat Database (2021). *Self-employment by sex, age and economic activity (from 2008 onwards)*. https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/LFSA_ESGAN2__custom_544866/default/table?lang=en

ET

RECENZÍÓ

3

A szélsőjobboldal (negyedik) kísértete járja be...

**Recenzió Cas Mudde *The Far Right Today* (A szélsőjobboldal ma)
c. könyvéről (Polity Press, Cambridge, 2019)**

A szélsőjobboldali politikai mozgalmak hullámmozgása közismert: meghatározták a huszadik századot, és a huszonegyediket sem kerülik el. Globálisan jelen vannak Indiától az Egyesült Államokig, érintik az erdélyi magyar társadalmat, a rohingya menekülteket és a skandináv bevándorlókat, ha más-más mértékben is.

A *The Far Right Today* holland szerzője, Cas Mudde különösen ismert a populizmuskutatók körében, de a jobboldali szélsőségek a fő érdeklődési területét képezik. Munkái akár tankönyvek is lehetnének: odafigyel a fogalmak körvonalazására, rendszerezett, példákkal ellátott, történeti dimenzióval felfegyverkezett szövegek ezek, ráadásul a nagyközönség számára is érthető nyelvezettel.

Ez alól nem kivétel a jelen könyv sem. Mindenekelőtt különbséget tesz a szélsőjobboldal (far right) két ága, a radikális jobboldal (radical right) és az extrém jobboldal (extreme right) között. Előbbi ugyanis elfogadja a demokrácia alapjait annak ellenére, hogy a jogállamiságot, kisebbségi jogokat támadja, és politikája alapvetően populista. Utóbbi visszautasítja a demokráciát, a népszuverenitás elvét elveti, éppen ezért nem is populista. Ez azért fontos megjegyzés, mert Mudde megközelítésében a populizmus nem feltétlenül antidemokratikus, annak ellenére, hogy a liberális demokráciát elveti.

A szélsőjobboldal történetét a második világháború utáni korszakon átívelve tekinti át négy hullámban, könyve pedig a legutóbbi hullámra fókuszál, és Európára. Az első periódus a neofasizmusé: ez teljes elutasítottság mellett létezik, van, ahol illegálisan működik a társadalom peremén. A második periódus azonban – 1955–1980 között a jobboldali populizmusé – a háború utáni elit visszautasításából születik, és a korábbi fasiszták támogatásával, tiltakozva, többek között a jóléti államok ellen. A nyolcvanas évek elejétől az ezredfordulóig a radikális jobboldal korszaka köszönt be: munkanélküliség és tömeges bevándorlás az okozója, és már nemcsak a nyugat-európai országokat érinti, hanem a volt államszocialista országokat is – utóbbiakban elsősorban a romák elleni érzelmekre építve.

A negyedik hullám három válságra épít Mudde szerint: egyrészt a szeptember 11-i terrortámadásokra, másrészt a 2008-as világválságra, végül pedig a 2015-ös európai migrációs hullámra. Ez egyben azt is jelenti, hogy a szélsőjobboldal mainstream is lesz, nemcsak a szavazók, de a potenciális koalíciós partnerek számára is. Az általuk közvetített világnézet megvitathatóvá válik, törvénymódosítási javaslatokat mérsékeltébb pártok is támogatják időnként.

¹ PhD-hallgató a finnországi Tamperei Egyetem Szociológia Doktori Iskolájában.
E-mail: attila.kustanmagyari@tuni.fi.

Ideológiájuk több pontját tekintve, az utóbbi időszak romániai politikai konstellációit átrendező AUR (Románok Egyesüléséért Szövetség) kiváló esettanulmány lehetne: a társadalmi változásokat a „természetes rend” felborításaként értelmezik, a politikai ellenfeleiket, a sajtót korrumpálnak tekintik, és nemzetellenesnek, a nemzetállamok fölötti intézményekkel szemben pedig gyanakvóak. Mudde rámutat arra is, hogy összeesküvés-elméletekkel gyakran operálnak, illetve, ami a könyv írásakor még nem létező AUR-t különösen jellemzi: „elveszett” területeket követelnek „vissza”.

Bár általában véve a szélsőjobboldal valláshoz való viszonyulása változó, a jelen hullám európai politikai mozgalmi többségükben kereszténynek vallják magukat – és ahogy a szerző arra rámutat, az ortodox egyházak esetében az erős nacionalista hagyomány különösen fontos táptalajt jelent.

A szélsőjobboldali szerveződések szintén többretegűek. Egyrészt igyekeznek intellektuális vitákba bocsátkozni: a kulturális hegemonia híveiként, a '68-as tradíció ellenségeként a politikai diskurzus megváltoztatásán dolgoznak, amit intézményesült formában, eseményeken népszerűsítene. A második szerveződési forma egyrészt a közösségi médiában, másrészt a hagyományos sajtómezőben zajlik, olyan témákat dolgozva fel, amelyek szerintük „valódi” problémákat feszegetnek, „cenzúramentesen”. A harmadik szerveződési forma a politikai platform, amiről elsősorban szól Mudde könyve.

A mindössze 160 oldalas kiadvány a különböző szubkultúrákról (alt-right, huliganizmus, skinheadek) és a nemzetközi együttműködésekről is ír, illetve felvázolja a mozgalmak felépítését: a vezetőtől a tagokon és aktivistákon át a szavazókig. Rámutat arra, hogy nemcsak a szavazófülkében aktivizálják a szimpatizánsokat, hanem demonstrációkkal is (gondoljunk csak a járvány alatti román vagy magyar és más európai szélsőjobboldali tüntetésekre a szigorítások ellen), de kisebb csoportok esetében a terrorizmus is elfogadott eszközt jelent.

Mudde arról is ír, hogy milyen okai vannak annak, ha szélesebb rétegek támogatják a szélsőjobboldalt. A gazdaság okozta szorongás, a bevándorlás, multikulturalitás, a neoliberális globalizáció gyakori érvek, de egy karizmatikus vezető megjelenése is fontos hajtóerőt jelenthet.

Végül: a szélsőjobboldallal szemben négy védekezési eszközt vázol fel a szerző. Az első, hogy a mainstream politika kirekeszti a szélsőjobboldalt (ez azonban egyre kevésbé működik manapság), a második, hogy aktívan szembeszállnak velük. A harmadik, hogy a mainstream pártok bár kizárják a szélsőjobboldalt, a világnézetük egy részét a magukévá teszik, a negyedik pedig, hogy ezek a nézetek kifejezetten megerősödnek és normalizálódnak. A két utóbbi a politikai pártok logikája miatt valóban előfordul, a civil társadalom viszont Mudde szerint ellenállhat ennek intézményi szinten is (például szakszervezetek esetében) és közvetlen konfrontáción keresztül is, például tüntetéseken.

Mudde könyve az említett mérete ellenére meglehetősen tömör. Egy rövid recenzióknak nem áll módjában felsorolni mindazokat a szempontokat, amelyeket a szerző figyelembe vett (ilyen például a társadalmi nem körüli viták, a magyarországi példák és így tovább). Túl azon, hogy egyfajta tankönyvként forgatható, a *The Far Right Today* ügyesen körvonalazza azt, hogy mit jelent ma a szélsőjobboldal, és milyen viszonya van a fennálló liberális demokráciákkal, a globalizációval, a kereszténységgel. Nemcsak diagnosztizál, hanem eszközöket is ad az olvasó kezébe. Ma erre különösen szükség van nemcsak Európa-szerte, nemcsak Romániában, de globálisan is.

A szerzőkről About the Authors

HORVÁTH ISTVÁN, PhD, egyetemi tanár a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Szociológia és Szociális Munka Intézetében, a kolozsvári Kisebbségkutató Intézet (ISPMN) igazgatója. Kutatási területei: nemzetközi migráció, szociolingvisztika, kisebbségsszociológia. E-mail: ihorvath66@hotmail.com

KISS ÁGNES, PhD, politológus, a kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézet (ISPMN) munkatársa. Kutatási területek: a romániai nemzeti kisebbségek története az államszocializmus időszakában, cenzúra, szervezetszociológia. E-mail: kissagi79@yahoo.com

KOVÁCS ESZTER doktorjelölt a budapesti Corvinus Egyetem Szociológia és Kommunikáció-tudomány Doktori Iskolájában. Érdeklődési területek: fiatalok politikához való viszonya, kisebbségsszociológia. E-mail: kovacs.eszter0519@gmail.com

KUSTÁN MAGYARI ATTILA PhD-hallgató a finnországi Tamperei Egyetem Szociológia Doktori Iskolájában. A TCuPS kutatócsoport (Tampere research group for Cultural and Political Sociology) tagjaként fő érdeklődési területei: összeesküvés-elméletek, populizmus, szélsőjobboldali mozgalmak. E-mail: attila.kustanmagyari@tuni.fi

NAGY NOÉMI szociológus, mesterképzésben részt vevő hallgató a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Szociológia és Szociális Munka Karán. Kutatási és érdeklődési területei: női vállalkozásokkal kapcsolatos kérdések, illetve a társadalmi tőke jelentősége a vállalkozások működtetésében. E-mail: nagy_nomi@yahoo.com

SZENTESI-NEJUR SZENDE, PhD, egyetemi adjunktus a kolozsvári Műszaki Egyetem Építészet- és Urbanisztika Karán. Kutatási területe: kollektív lakásépítés kommunista ideológiái. E-mail: szende@n2arh.ro

